

INTERVJU / VULE ŽURIĆ

KOLONIZACIJA VOJVODINE 1921. – 1941.

GRAĐA ZA ROMAN – SVETOZAR PETROVIĆ

O KNJIŽEVNOM OPUSU HUGA KLAUSA

POEZIJA / GORAN MILAKOVIĆ

ISSN 1331 - 5439

prosbjeća

179 / 180

MAJ 2024

**INSTRUKCIJE IZ
MATEMATIKE I FIZIKE**

u svom ili vašem prostoru, kvalitetno i temeljito, u skladu s iskustvom

092/2500-783

ИЗДАВАЧ:

Српско културно друштво ПРОСВЈЕТА
www.skd-prosvjeta.hr, www.casopis.skd-prosvjeta.hr

ГЛАВНИ УРЕДНИК:

Чедомир Вишњић

ПОМОБНИК ГЛАВНОГ УРЕДНИКА:

Горан Борковић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:

Чедомир Вишњић, Горан Борковић, Ђорђе Матић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Марија Бошњак

ГРАФИЧКА УРЕДНИЦА:

Барбара Бласин

НА НАСЛОВНОЈ СТРАНИЦИ: Фотографије Марија Бегановића, 2024.

ШТАМПА: Kerschhoffset

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ: Бериславићева 10, 10 000 Загреб

ТЕЛ: +385 1 4872 480

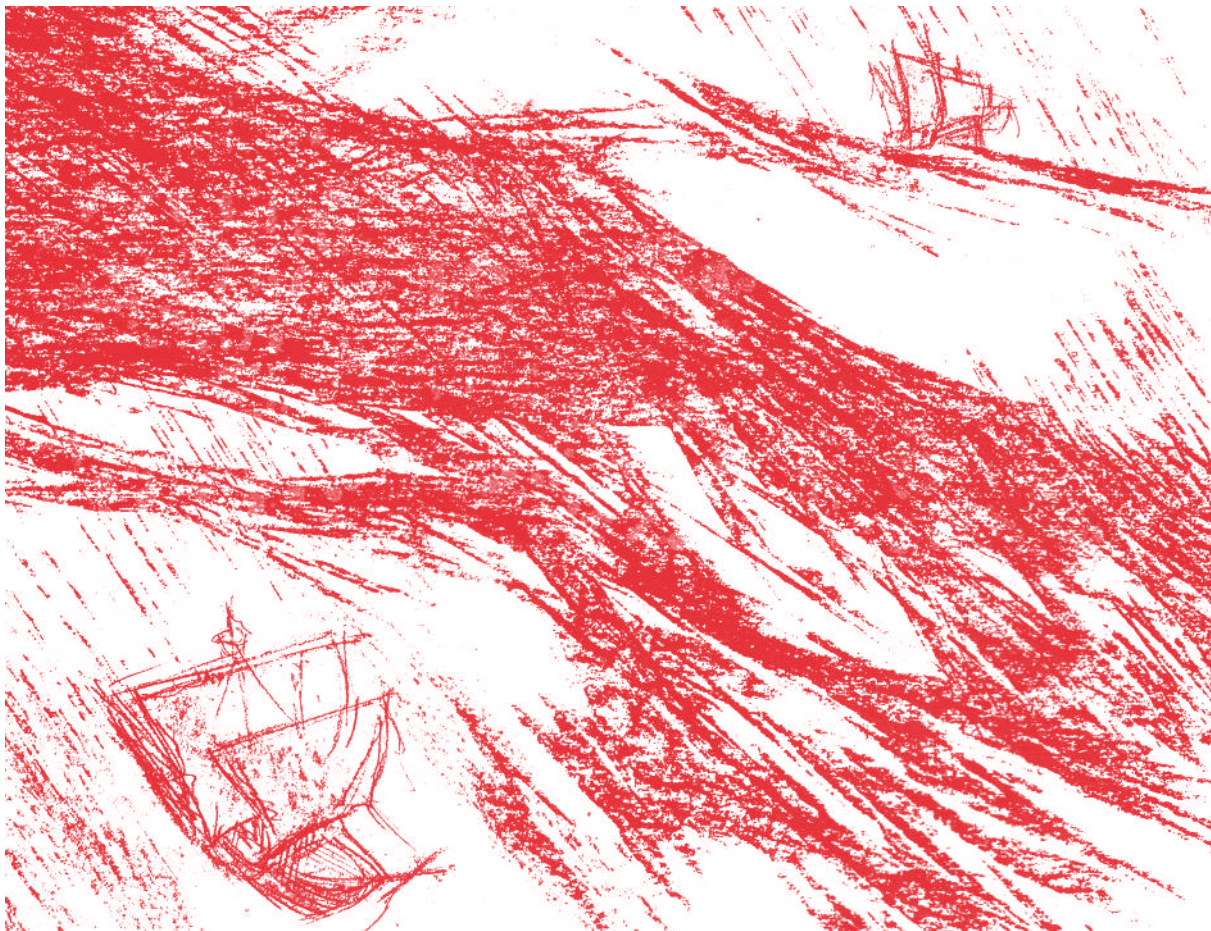
ФАКС: +385 1 4845 364

Убијежен у Министарству културе Републике Хрватске под бројем 644. Часопис је суфинансиран од Савјета за националне мањине Владе Републике Хрватске, Министарства за културу Републике Хрватске и Министарства културе и информисања Републике Србије. Излази у тиражи од 1 000 примјерака.

Није вријеме

Направили смо круг од 360 степени и вратили се точно откуд смо кренули. А свашта смо прошли у ове три деценије – од потпуног мрака у који смо утонули до пропламсаја свјетлости у том тамном тунелу која је чешће значила фар локомотиве, него добродошло отопљавање политичке ситуације, којој смо се тако надали. Ипак смо преживјели. Нисмо сви. Неке је мрак прогутао. Неки су морали отићи. Неки нису могли издржати тај наметнути осјећај ниже вриједности. Оне који су остали задржала је нада. Нада да не може вјечно тако. Да је отопљавање у пуно страшнијем рату, оном Другом свјетском, трајало знатно краће па је, како је рекао прије неки дан професор Жарко Пуховски, само 11 година након краја рата у Загребу учио писати готицом. Ћирилица, међутим, није готица. Нити су Срби Нијемци. Добронамјерни су нам упорно говорили да схваћају ситуацију, да је страшно то што нам раде у 21. стољећу, да се мало стрпимо да ће дискриминација проћи, али да сада напросто „није вријеме“. И тако тридесет и кусур година слушамо да „није вријеме“. Помаци које бисмо направили уз тешку муку, врло брзо би нам се вратили у главу, јер би прије или касније опет били препуштени сами себи. Било је, као и у сваком животу, лошијих и бољих раздобља, али нашу судбину обиљежила су она прва и то у толикој мјери да је питање може ли се цијели овај живот назвати икако друкчије од зле худбе рођења на овим просторима. И кад ипак крене на боље, кад притисак попусти па помислиш да је дошло оно тако недочекано „вријеме“, хладан шамар пробуди те из сна и схватиш да си опет на почетку. Опет се нашао неко моћан да сада, већ на скоро четврт 21. стољећа, каже да „није вријеме“. Опет су Срби мета, опет се лицитира с њиховим правима, опет се увјетује, уцењује, вријеђа, опет се шири говор мржње, опет се зазива дискриминација, опет расте радикализам. Опет је... све исто као ономад. Једина је разлика што смо, за разлику од онда, на то већ навикли.

Горан Борковић

S izložbe Dušana Gačića *Robovi, zemlja je zvijezda* /
Crtež prema motivima Krležine drame *Kristofor Kolumbo* (1917),
KIC, Zagreb, 6. 5. – 8. 6. 2024.

SVA IZDANJA SKD PROSVJETA MOŽETE NARUČITI NA ADRESI

SKD Prosvjeta, Berislavićeva 10, 10 000 Zagreb

FAX: + 385 1 4845 364

TEL: + 385 1 48 72 480

skdprosvjeta2@gmail.com

Godišnja pretplata na časopis *Prosvjeta* iznosi 19,91 eur / 150 kuna, a uplaćuje se na račun SKD Prosvjeta IBAN: HR3324020061100996867.

Kopiju uplatnice pretplatnik obavezno treba dostaviti na adresu izdavača s naznakom "za časopis Prosvjeta" radi uvrštenja u evidenciju pretplatnika.

Uplate na ime pretplate na časopis *Prosvjeta* iz inostranstva se vrše na IBAN: HR3324020061100996867, SWIFT: ESBCHR22 ERSTE&STEIERMÄRKISCHE BANK d.d. s naznakom "za časopis Prosvjeta".

Pretplata za zemlje Evropske unije i izvan EU za godinu dana iznosi 50 EUR, SAD 60 USD, Kanada 60 CAD, Australija 60 AUD.

пpетплатата

- 04 SVE VIŠE SRPSKIH KULTURNIH CENTARA**
Nenad Jovanović
HRONIKA
- 10 BRAĆA MLADEN I SRETEN STOJANOVIĆ HEROJI SU KOJI NIKADA NEĆE BITI GUBITNICI**
Bojan Munjin
INTERVJU, VULE ŽURIĆ
- 14 VELIKA GROBNICA**
Goran Babić
DNEVNICI (7)
- 16 KUD PLOVI OVAJ BROD**
Siniša Tatalović
GLOBALNA POLITIKA
- 19 FRAGMENTI ŽIVOTA I SUDBINA**
Milan Micić
ISTORIJA,
KOLONIZACIJA VOJVODINE 1921. – 1941.
- 24 SVE LJUBAVI DUŠANKE POPOVIĆ-DOROFEJEVE**
Drago Kekanović
DRUGA ANTOLOGIJA
- 26 UŽE**
Dušanka Popović-Dorofejeva
PROZA
- 28 TUGE EVROPE**
Muharem Bazdulj
ESEJ
- 30 SOCIJALNA PATOLOGIJA KAPITALIZMA**
Sonja Leboš
IZLOŽBE, NALIČJE GRADA PRIJE 100 GODINA
- 34 NEZADRŽIVOST PITANJA ODRŽIVOSTI**
Igor Ružić
ZELENE POLITIKE U KAZALIŠTU
- 37 IZVJESNA MOGUĆNOST RAZVOJA VLADANA BAJČETE**
Vladimir Tabašević
REAKCIJA
- 39 ODRŽIVI OPIS REZERVNE ISTORIJE**
Milivoj Nenin
KNJIGE, TRAGOM REZERVNE ISTORIJE
- 42 VISOKI SJAJ**
Đorđe Nešić
KNJIGE, U SAZVEŽĐU ORFELINA
- 43 ČUVAR DEMIĆA NUMERE**
Goran Dakić
KNJIGE, RUŽA POD LEDOM
- 45 KAKO GOD OKRENEŠ**
Vladan Bajčeta
KNJIGE, SARAJEVSKI GROBOVI / CIJELI DAN KIŠI U ZAGREBU
- 48 „ILI ČOVJEK ODLAZI NA PUT, ILI JE STRANAC DOŠAO U GRAD“**
Vule Žurić
KNJIGE, NEISPRIČANE PRIČE I USPOMENE FILMSKOG MONAHA
- 53 GRAĐA ZA ROMAN**
Natalija Ludoški
KNJIŽEVNOST, SVETozAR PETROVIĆ
- 61 NA STARIM ZASADIMA**
Đorđe Matić
KNJIGE, SVI PUTEVI VOĐE U NEBO
- 62 OD ZBIRKE U JEDNOM TELU DO POEME AVE MARIA**
Nikola Živanović
RAZVOJ POEZIJE DRAGANA BOŠKOVIĆA
- 66 PRIČA O JEDNOJ ŽENI**
Jovana Milovančević
KNJIGE, PESMA O TRI SVETA
- 68 SVE ĆE BITI U REDU**
Dragan Babić
KNJIGE, POSLIJE ZABAVE
- 70 AVANTURE ŽIDOVSKOG ROČNIKA LAVA**
Nenad Rizvanović
PROZA
- 76 I U RAJU GOSPODINOVI SKITAJU RAFALI**
Goran Milaković
POEZIJA
- 81 PANOPTIKUM**
Goran Borković
Stanko Bubalo

SVE VIŠE SRPSKIH KULTURNIH CENTARA

Nenad Jovanović

SAJAM ZAVIČAJA – Na Novosadskom sajmu 11. februara održan je peti "Sajam zavičaja – zavičaj kroz privredu, turizam i kulturu" u organizaciji Fonda za izbegla, raseljena lica i za saradnju sa Srbima u regionu pod pokroviteljstvom pokrajinske vlade. Cilj sajma je da okupi, poveže i ojača zajednički rad institucija te zavičajnih i srodnih udruženja iz Srbije i regiona. Na sajmu je vrijednosti svog kraja predstavilo više od 160 izlagača iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Mađarske. Kao i prijašnjih godina, učestvovalo je nekoliko srpskih organizacija iz Baranje. Belomanastirski pododbor "Prosvjete" predstavio se na zajedničkom štandu s Folklornim ansamblom "Čuvari tradicije baranjskih Srba" i OPG-om Stanković poznatim po proizvodnji baranjskog kulena. Jagodnjačka Udruga žena "Sretne i spretno" predstavila se na štandu vukovarskog Zajedničkog vijeća opština, zajedno sa ženama iz Vukovara, Banovaca, Bobote, Darde, Markušice, Negoslavaca i Ostrova, dok su belomanastirski SKUD "Jovan Lazić" i sekcija žena "Suljošanka" iz Kneževih Vinograda na sajmu učestvovali u svojoj režiji. SKUD se predstavio "Srpskim igrama iz Baranje", a Suljošanke su izložile pun štand različitih delicija.

SVETI TRIFUN – Sveti Trifun, krsna slava vukovarskog pododbora "Prosvjeta" od 2011. obilježena je kulturno-umjetničkim programom u rodnoj kući nobelovca Lavoslava Ružičke u Vukovaru. Program u čast zaštitnika vinara i vinogradara otvoren je recitalom članova "Prosvjete", dok su članovi Srpskog pevačkog društva "Javor" izveli nekoliko pjesama.

Osim nastupa pjesnika vukovarskog kraja, publika je imala priliku uživati u programu u kojem su nastupile članice ženske pjevačke grupe Ansambla narodnih igara i članovi muške pevačke grupe "Naši koreni" iz borovskog pododbora "Prosvjete". Nastupila je i dječja folklorna grupa vukovarskog KUD-a "Sloga".

MIKIN GARAVI SOKAK – U organizaciji pododbora "Prosvjete" u Belom Manastiru, u Baranjskoj srpskoj kući održano je predavanje "Garavim sokakom s Mikom", posvećeno pjesniku, novinaru, režiseru i dječjem piscu Miroslavu Miki Antiću (1932. – 1986.). Predavanje, koje je praktično bilo

prvi program u spomenutoj kući, održala je Mara Jurković, članica KUD-a "Sveti Sava" iz Tenje i književne sekcije pododbora "Prosvjete" u Osijeku.

DODIR NADEŽDE – U prisustvu velikog broja ljudi, u zagrebačkom Tifloškom muzeju 22. februara otvorena je izložba "Dodirom kroz stvaralaštvo Nadežde Petrović", praćena monodramom "Nenapisana pisma". Izložba je rezultat obilježavanja 150. godišnjice rođenja ove slavne slikarke koju je UNESCO uvrstio na popis ličnosti godine. Događaji su počeli izložbom "Modernost i nacija", koju je priredio Narodni muzej Srbije, povezujući brojne muzeje iz Srbije i regiona. Za zagrebačku izložbu velike zasluge ima SNV, koji je preko svog Odjela kulture bio jedan od organizatora. Monodrama, za koju je tekst napisala književnica iz Čačka Milkica Miletić, a za scenu režirala Nataša Radulović, rađena je u formi obraćanja slikarke Ivanu Meštroviću s kojim je prijateljela i u čijem je ateljeu u Parizu boravila od 1910. do 1912. godine. Ta je izložba radova Nadežde Petrović prva u Zagrebu nakon više od 110 godina.

IZBORI U "PROSVJETI" – U nizu pododbora "Prosvjete" održani su izbori na kojima se biralo novo ili potvrđivalo staro rukovodstvo. Tako je belomanastirski pododbor na sjednici održanoj u maloj dvorani Srpskog kulturnog centra za predsjednika i njegovu zamjenicu ponovo izabrao Dejana

Jeličića i Bojanu Kurlagić, a za sekretara Draganu Nikolić Jerković. Na sjednici se moglo čuti da je pododbor lani odradio, organizirao ili sufinancirao 35 aktivnosti, koliko je planirano i u ovoj godini.

Na sjednici pododbora u Krnjaku dosadašnja predsjednica Goranka Mandić ponovno je jednoglasno izabrana na mandat od četiri godine. Najavljeno je obilježavanje 25 godina od osnivanja pododbora u kojem su sada folklorna, pjevačka, muzička i dramsko-recitatorska sekcija. Sekcije pododbora su lani učestvovala na 20 manifestacija i priredbi u Hrvatskoj, Srbiji i BiH.

Za predsjednika riječkog pododbora SKD-a "Prosvjeta", umjesto dosadašnjeg predsjednika Dragiše Laptoševića, izabran je Damir Radović koji je poznat kao organizator kulturnih događanja, naročito muzičkih. "Zahvaljujući trudu šire zajednice, danas je aktivan Program plus u koji je uključeno tridesetak djece koja pohađaju naše edukativne programe, a imamo i juniorsku grupu folklor. Velika je motivacija doći u prostor Prosvjete i vidjeti djecu koja ne žele otići kući. To je velika pobjeda", kazao je Radović.

A da Aneta Vladimirov i u narednom mandatu ostaje na čelu zagrebačkog pododbora "Prosvjete", članovi su jednoglasno odlučili na izbornoj skupštini u prostorijama Središnje biblioteke Srba u Zagrebu. Članovi su, također jednoglasno, izabrali zamjenika predsjednika Milana Pavkovića, kao i članove predsjedništva.

Na čelu pododbora u Moravicama i naredne četiri godine bit će Novica Vučinić, a potpredsjednik Milan Vukelić, dok će novi sekretar biti Siniša Vučinić, odlučili su članovi pododbora na svojoj izornoj skupštini 23. marta. "Primili smo par novih članova, a sve odluke bile su stopostotno podržane. Zaključak sastanka bio je da je najvažnija sinergija svih organizacija te naša međusobna suradnja, ali i suradnja s drugim pododborima, SPC-om, manjinskim vijećima i drugim srpskim organizacijama", rekla je nakon skupštine članica Natalija Dokmanović. Izborni proces po pododborima je u toku, a nakon što se održe izborne sjednice, na velikoj Skupštini SKD-a "Prosvjeta" birat će se novo rukovodstvo.

PLAKETA ZA "PROSVJETU" – Vijeće srpske nacionalne manjine Vukovarsko-srijemske županije na svečanosti povodom svoje krsne slave Svetog Simeona Mirotočivog 26. februara u Srpskom domu u Vukovaru

upriličilo je svečani program na kojem je tradicionalno dodijelilo priznanja. Plaketu je dobilo Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta" u čije ju je ime preuzela potpredsjednica Radmila Latas, pohvalnica je dodijeljena studentici Sanji Bročić, a povelja direktorici Radio Borova Dragani Bošnjak.

LETOPIS MATICE SRPSKE – U Centralnoj biblioteci Srba u Zagrebu 27. februara predstavljena je Matica srpska i njen Letopis, najdugovječniji književni časopis na svijetu koji neprekidno izlazi već 200 godina. "Letopis je 1823. pokrenula grupa intelektualaca u novosadskoj gimnaziji, a 1824. izišao je prvi svezak. Nema časopisa književno-kulturnog karaktera koji neprekidno izlazi već 200 godina", rekao je tom prilikom predsjednik Matice Srpske, univerzitetski profesor Dragan Stanić. Čedomir Višnjić, urednik "Prosvjetinih" izdanja, naglasio je da je Matica "centralna kulturna institucija prečanskog srpstva koja je uvijek imala istu ulogu i djelovanje, ali su se mijenjale historijske i geografske prilike u kojima su živjeli Srbi".

ČALIĆ O ORFELINU – U Srpskom domu u Vukovaru predstavljena je knjiga "U savezđu Orfelina" Borivoja Čalića posvećena Zahariji Orfelinu, istaknutom vukovarskom književniku i slikaru 18. vijeka. Osim autora, o knjizi koju je izdala SKD "Prosvjeta", govorili su recenzent Žarko Vojnović, načelnik Odeljenja za izrađivanje retrospektivne nacionalne bibliografije u Narodnoj biblioteci u Beogradu, glavni urednik izdavaštva Prosvjete Čedomir Višnjić i pjesnik Đorđe Nešić. Knjiga sadrži 27 tekstova koje je Čalić u poslednjih 25 godina istraživanja Zaharija Orfelina objavljivao u različitim časopisima.

OSMOMARTOVSKJE IDE – Malo koji dan u godini, osim Sv. Save, ne potiče članstvo najvećeg dijela pododbora "Prosvjete" da ga obilježava kao

što je to Međunarodni dan žena – 8. mart. Tako je riječki pododbor Prosvjete nekoliko dana ranije počastio svoje članice i članove nastupom gitarista Emira Hota i pjevača Roberta Justinića u prostorijama pododbora. Na istom mjestu na sam Dan žena održana je i proslava uz prigodnu podjelu cvijeća i zabavu, a potom se brojno članstvo uputilo na ulice Rijeke, gdje su zajedno s brojnim građankama i građanima uveličali već tradicionalni osmomartovski Noćni marš koji se isto tako tradicionalno održava i u Zagrebu.

Povodom Osmog marta članovi SDSS-a su u centru Vukovara i Borovu naselju sugrađankama dijelili karanfile, a prigodno cvijeće primile su i članice "Prosvjete" u Karlovcu, uz druženje i kulturno-umjetnički program. Slavljenice su ispekle kolače, priredile zakusku, recitirale poeziju, čitale aforizme, pjevale i plesale uz harmoniku Dragana Jelića. Kraći tekst "Ne dirajte mi žene" pročitala je Dara Pruginić dok je aforizme čitala sekretarica pododbora Ljubica Zimonja. Prigodni podsjetnik na 8. mart, događaje u New Yorku 1908., Klaru Cetkin i Rozu Luksemburg dao je predsjednik karlovačkog pododbora Milan Lapčić. Ukupno je bilo 30-ak slavljenica i još desetak muških članova.

Međunarodni dan žena u Zagrebu obilježen je i izložbom "Proljetno buđenje" koju je u Središnjoj biblioteci Srba u Hrvatskoj organizirala udruga ruske nacionalne manjine Sarus. Na izložbi, drugog ovakvog tipa, Larisa Kralj izložila je portrete rađene u ulju na platnu, kao i slike cvijeća te pejzaže rađene tehnikom akvarela, a predstavljen je i umjetnički nakit Olge Gladoić. Osim slika, izloženi su oslikani primjerci odjeće kao primjer ručnog rada, istaknula je predsjednica Sarusa Katarina Todorcev Hlača i naglasila simboličnu važnost da se izložba održava 8. marta koji je u Rusiji praznik i neradni dan.

Povodom praznika u Društvenom centru u Dardi održana je likovna izložba "Replike poznatih djela svjetske umjetnosti" koju su organizirali darđanski pododbor "Prosvjete" i Likovna radionica "Petra Dobrović", a pripremila ju je Rada Marković, magistra likovne umjetnosti i voditeljica Likovne radionice. U organizaciji Udruženja žena iz Trpinje u tamošnjem Domu kulture održana je kulturno-zabavna manifestacija u kojoj su učestvovali kulturno-umjetničko društvo "Mladost" iz Trpinje, KUD "Đurđevak" iz Bobote, mladi pjesnici iz Osnovne škole Trpinja, a repertoar svojim pjesmama upotpunili Nataša Cvijančević, Goran Dragaš, Branislava Jurišić Maričić i Branislav Maksimović.

Osmi mart slavilo je i članstvo manjinskih srpskih vijeća u Križevcima

i Bjelovaru, pa je na zajedničkoj fešti u Cepidlaku kod Križevaca bilo oko 130 slavljenica. A Dan žena odavanjem počasti ustaškim žrtvama obilježile su i zagrebačke antifašistkinje, prvo polaganjem vijenaca kod bisti sestara Rajke i Zdenke Baković, a onda i kod spomenika strijeljanim zatočenicima logora Kerestinec. Svoj obol prazniku dao je i "Privrednik" u čijim je prostorijama, koje su odlukom Vlade prešle u njihovo vlasništvo, 7. marta održana aukcija slika čiji je prihod namijenjen stipendiranju učenika i studenata. Četrdesetak slika, od kojih je 20 bilo na aukciji, moglo se kupiti i narednih dana. Osim radova učesnika prošlogodišnje likovne kolonije "Privrednika", uz nekoliko slika s ranijih kolonija, ponuđene su slike koje su donirali poznati likovni umjetnici i akademski slikari iz Hrvatske, Srbije i BiH.

PRIČE S TVOG JEZIKA – Jubilarom desetom manifestacijom "Pričaj mi na svom jeziku", u kojoj je učestvovalo više od stotinu učenika iz redova devet nacionalnih manjina, Koordinacija vijeća i predstavnika nacionalnih manjina Grada Zagreba, obilježila je 16. marta međunarodni Dan materinskog jezika. Svaka se manjina predstavila različitim programom učenika osnovnih i srednjih škola koji pohađaju nastavu na manjinskim jezicima, od recitacija do igrokaza. Pjesmu Branka Ćopića "Pjesma đaka

prvaka" recitali su učenici osnovnih škola koji idu na nastavu srpskog jezika po C modelu s kojima je vježbala profesorica Valentina Pipinić. Učenici Srpske pravoslavne opšte gimnazije "Kantakuzina Katarina Branković" izveli su kratki program povodom dvjestote godišnjice rođenja Branka Radičevića koji je s njima uvježbala profesorica Jasmina Veldić.

LJUBLJANSKA PROMOCIJA – U organizaciji Kulturno prosvjetnog centra Sv. Kirilo i Metodije – Zavoda za obrazovanje i kulturu, u Ljubljani je 17. marta održana promocija knjige Siniše Tatalovića "Nacionalne manjine u Hrvatskoj" čiji je izdavač SKD "Prosvjeta". O knjizi su, pored autora, govorili profesori Univerziteta u Ljubljani Mitja Žagar i Miran Komac. Među brojnim prisutnima na promociji su bili i vladika Kirilo sa sveštenicima Mitropolije zagrebačko ljubljanske te vodeći ljudi srpske zajednice u Sloveniji.

SRPSKI KULTURNI CENTAR OTVOREN U UDBINI... – U centru ličke varošice Udbine otvoren je 24. marta Srpski kulturni centar. Ovaj srpski kulturni dom jedan je od četrdesetak sličnih projekata koje je SNV pokrenuo u posljednjih pet godina. Osim izgradnje kulturnih centara, SNV je samo na području Like obnovio devet mjesnih kulturnih domova: u Gornjoj Ploči, Mogoriću, Vrepcu, Lipovom Polju, Doljanima, Gornjem Babinom Potoku, Ličkom Petrovom Selu, Debelom Brdu i Donjem Lapcu. Tom prilikom najmlađe folkloršice udbinskog pododbora izvele su ličko gluvo kolo "Đikac". Svečanom otvaranju prisustvovalo je mnoštvo ljudi iz Like i Dalmacije. Tom prilikom Dejan Stojaković, glumac kazališta Akademija 28 iz Beograda, odigrao je monodramu "Slušaj kako govorim – Sava Mrkalj" o životu Save Mrkalja, pjesnika i reformatora srpske cirilice i jezika. Autorka monodrame je Gordana Ilić Marković, profesorica na Institutu za slavistiku Univerziteta u Beču, a režiser je Duško Ašković.

Predstava je nakon toga igrana i u Karlovcu i Pakracu, a turneju je organiziralo Srpsko narodno vijeće.

PA U SLAVONSKOM BRODU – Na dvjestotu godišnjicu rođenja Branka Radičevića, 28. marta u centru Slavanskog Broda svečano je otvoren Srpski kulturni centar koji nosi ime ovog slavnog pjesnika. Nakon osveštenja, koje je obavio episkop pakračko-slavonski Jovan sa sveštenstvom eparhije, govorima i nastupima kulturno-umjetničkih društava, dom je svečano otvoren. Doprinos skupu dali su svojim nastupima pjevačka grupa tamošnjeg pododbora "Prosvjete", učenice Mariola Tendžerić, Kristina Vasiljević i Aleksandra Martinović, polaznice Programa plus iz Belog Manastira koje su ganule publiku izvođenjem pjesama "Pevam

danju, pevam noću" i "Igra kolo naokolo", te vokalna grupa Pjev koja je uz velik aplauz izvela više autentičnih pjesama s područja Balkana. Zapise o pjesnikovu životu čitao je novinar iz Vukovara Srđan Sekulić. Prethodno je položen vijenac i održan govor kod biste pjesnika koja se nalazi u porti crkve Sv. Georgija koja je u procesu gradnje.

PREDRATNI KADAR – U Srpskom domu u Vukovaru održana je projekcija filma Aleksandra Saše Erdeljanovića "110 ličnosti koje su oblikovale srpsku istoriju i kulturu do 1945.". Erdeljanović, koji je održao i prigodno predavanje, naglasio je da su predavanje i film prvi put predstavljani 2021. točno 110 godina od snimanja prvog srpskog i najstarijeg balkanskog igranog filma "Karađorđe".

U TRAGANJU ZA ZABORAVLJENIM SLIKAMA – U belomanastirskom Srpskom kulturnom centru 30. marta održana je izložba "Slike zaboravljenog vremena" na kojoj je prikazan tradicionalni način odijevanja kroz stare fotografije. Izložbu su organizovali članovi SKUD-a "Jovan Lazić" pod vodstvom predsjednice Svetlane Pešić, izloživši 52 od ukupno 150 skeniranih starih fotografija. Osim fotografija, bili su izloženi stari čaršafi, stolnjaci i odjeća, većinom iz privatne kolekcije Ljubice Jeličić (rođene Brnjevarac).

KULTURNI CENTAR I U KNINU – U centru Knina, u prisustvu velikog broja zvanica, svečano je 6. aprila otvoren Srpski kulturni centar u središnjoj ulici Kralja Zvonimira. Osveštanje prostora obavio je episkop dalmatinski Nikodim, a u programu su učestvovali i članovi Srpskog demokratskog forma, kao i članovi Kninskog umjetničkog društva KUD "Dositaj Obradović" u prepoznatljivim nošnjama. I prije otvaranja u zgradi s dvije etaže odvijala se nastava srpskog jezika i kulture, uči se sviranje, a tu je i Odjel za pravnu pomoć SNV-a.

JUBILEJ ZA SVU DJECU – U Rijeci je obilježena 30. godišnjica od početka izlazenja "Bijele pčele", dječjeg lista koji izdaje riječki pododbor "Prosvjete". List je pokrenula Tatjana Olujić Musić, nekadašnja novinarka i urednica Radio Rijeke, a kum mu je bio Jovan Savićin Prica. Za taj časopis, koji je ponos "Prosvjete" u cjelini, pisala su i crtala brojna značajna pera s ovih prostora. U prvim danima izdavanja dječjeg lista "Bijela pčela" 1994. godine, jedini način dostave bio je uz pomoć hrabrih pojedinaca koji su se u vihoru rata suprotstavljali masovnom širenju mržnje. Danas je list čitan, ne

samo od strane djece nego i odraslih koji se sjećaju "Bijele pčele" koja im je obilježila djetinjstvo dajući mu sretniju i humaniju, ali i poučnu notu.

JEZIK NAS JE SPOJIO – Trodnevni stručni skup "Jezik koji nas spaja – očuvanje i nadgradnja srpskog kulturnog identiteta", u organizaciji Agencije za odgoj i obrazovanje (AZOO) u suradnji sa SNV-om, održan je od 3. do 5. aprila u Zagrebu uz brojna zanimljiva predavanja i radionice. Ističući da je u radu učestvovao velik broj prosvjetnih radnika i stručnjaka iz Hrvatske i Srbije, viša savjetnica za srpsku nacionalnu manjinu u Agenciji za odgoj i obrazovanje Natalija Koprenica naglasila je da su očekivanja ispunjena. "Skup je pokazao da se svi jako dobro razumijemo kojim god jezikom govorili. S obzirom na višekulturalnost i višejezičnost, treba otvoriti prostor za čuvanje materinjeg jezika, za raspravu o umetanju tuđica zbog globalizacije, o arhaičnim riječima koje treba čuvati zbog bogatstva, a naročito o čišćenju jezika od nekih 'nepoželjnih' riječi", ističe Koprenica.

ZAJEDNO U NOVE POBJEDE – Rukovodioci pododbora "Prosvjete" održali su 6. aprila sastanak na kojem se govorilo o predstojećim zadacima "Prosvjete", suradnje s drugim srpskim organizacijama i planiranju medijskih, kulturnih, prosvjetnih i drugih programa, s obzirom na gradnju srpskih kulturnih centara i drugih objekata namijenjenih okupljanju i aktivnostima srpske zajednice, ali i svim zainteresiranim građanima u svojim sredinama. Tokom protekle četiri godine, zahvaljujući suradnji sa saborskim zastupnicima SDSS-a, ostvarene su pretpostavke za aktivnosti "Prosvjete" i njenih pododbora, uključujući i pitanje rješavanja prostora, rekao je predsjednik "Prosvjete" Mile Radović. Naglasio je potrebu zajedničkog djelovanja srpskih institucija oko planiranja medijskih, kulturnih, prosvjetnih i drugih programa za naredne četiri godine, kao i nužnost nastavka gradnje kulturnih centara i domova kulture po Hrvatskoj, koji su – osim za pripadnike srpske zajednice – namijenjeni svim građanima.

Obraćajući se prisutnima, predsjednik SNV-a Milorad Pupovac podsjetio je da se kroz pododbore u suradnji sa SNV-om i VSNM-ovima u jedinicama lokalne samouprave provode kapitalne investicije i programi aktivnosti. U protekle četiri godine sredstva za kapitalne investicije povećana su, a sagrađeno je ili se gradi više od 40 srpskih kulturnih centara i domova. "Želimo da se u naredne četiri godine za te namjene izdvoje još veća sredstva, jer stvaramo pretpostavke da Srbi dobiju ono što godinama nisu imali" – rekao je i podsjetio da je "Prosvjeta" sa 1.800 članova u 57 pododbora velika snaga u srpskoj zajednici koja se bavi programima kulture i obrazovanja, naglasivši da bi u svakoj sredini trebalo organizirati najmanje četiri kulturna programa godišnje.

ČUvari TRADICIJE – "Čuvari tradicije – Đeram", manifestacija koja okuplja 50 kulturno-umjetničkih društava iz Hrvatske, Srbije, Republike Srpske i Rumunjske, održana je 6. aprila, a njeni su ovogodišnji prvi domaćini bili članovi KUD-a "Srem" i pododbora "Prosvjete" iz Markušice, kao jedino društvo u Hrvatskoj koje je član te manifestacije. Gosti priredbe, čiji je cilj da se društva međusobno povezuju, razmjenjuju sadržaje i iskustva, te na taj način njeguju srpsku tradiciju i običaje, bili su KUD "Srem" iz Jakova, SKUD "Beli anđeo" iz Srbca i KUD "Aleksandrovo".

NOVA SEZONA U BOROVU – Nastupom u sportskoj dvorani škole u Borovu KUD "Branislav Nušić" otvorio je 6. aprila koncertnu sezonu novom koreografijom "Igre iz Bele Palanke", koju će predstavljati na gostovanjima i festivalima na koje su pozvani. Uskoro ih čeka nastup u Senti, pa u Staroj Pazovi, a imaju i niz drugih poziva na koje se planiraju odazvati. Iako do Međunarodnog festivala folklor, koji će biti održan 29. juna, ima još dosta vremena, Borovčani se već uveliko pripremaju. Većina učesnika već je poznata, ali pregovori i dogovori još uvek traju uz očekivanje da će, osim onih iz okruženja, doći i ansambli iz Srbije, BiH, Mađarske i Rumunjske. "Nušić" je na koncertu nastupio sa najmlađom i najstarijom folklor-

nom grupom, ali je imao i goste. Program su upotpunili gosti iz borovskog Zavičajnog udruženja Srba Ozrena i Posavine, Pevačke grupe "Naši Koreni", Tamburaškog sastava "Dunavske zore", kao i gosti iz Ostrova.

PREDSTAVLJANJE PERIODIKE – U Narodnoj biblioteci Srbije 11. aprila predstavljene su publikacije i djelovanje "Prosvjete" koja ove godine obilježava 80 godina od osnivanja. Predstavili su ih Petar Lađević kao moderator i višegodišnji suradnik "Prosvjete", Čedomir Višnjić kao urednik Ljetopisa "Prosvjeta", časopisa "Prosvjeta" i brojnih drugih izdanja te Vule Žurić, publicist i književnik, također suradnik "Prosvjete". Naglašeno je da Ljetopis redovno izlazi 27 godina i da se radi o najozbiljnijem izdanju u kulturi Srba na području Hrvatske. Dio predstavljanja bio je posvećen i časopisu "Prosvjeta" za koji temeljnu vrijednost Vule Žurić vidi upravo u bogatstvu različitosti. Tom prilikom Lađeviću je u ime "Prosvjete" Višnjić uručio godišnje priznanje "Zlatna značka" koje se dodjeljuje istaknutim članovima Društva ili zaslužnim pojedincima koji su zadužili Društvo, a koje mu nije moglo biti uručeno za krsnu slavu društva Sv. Savu u Zagrebu.

CENTAR U ROGOŽI – U Rogoži kod Garešnice 13. aprila otvoren je treći srpski kulturni centar u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. Nakon centra "Pavle Solarić" u Bjelovaru i "Isidor Dobrović" u Daruvaru, svoj su kutak dobili i članovi SKD-a "Prosvjeta" iz Garešnice. Centar je izgrađen sinergijom Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Republike Hrvatske, Srpskog narodnog vijeća, Bjelovarsko-bilogorske županije, Grada Garešnice, Mjesnog obora Rogoža i lokalnih srpskih organizacija. Predsjednik tamošnjeg pododbora "Prosvjeta" Zoran Blanuša zahvalio je Gradu Garešnici koja je ustupila prostor, kao i članovima "Prosvjete" na velikom broju sati volonterskog rada. U programu su uz članove domaćeg pododbora učestvovali i članovi zagrebačkog pododbora, kao i KUD "Strahoninec" s koreografijom "Zaigrajte meni".

PONOVO RADE BIOSKOPI – Tradicionalni program Prosvjete, SNV-a i Kina Tuškanac "Ponovo radi bioskop" ove je godine održan u nekoliko mjesta širom Hrvatske. Kako je u Zagrebu teška situacija s nezavisnim kinodvoranama od kojih su sve uslovne listom zatvorene zbog popravka i obnove, zagrebačka publika tako je ostala bez prilike da pogleda više starih, ali dobrih filmova jugoslovenske kinematografije. U Pučkom otvorenom učilištu Daruvar 11. i 15. aprila prikazani su filmovi "Milioni na otoku" režisera Branka Bauera iz 1955. godine, "Hajdučka vremena" Vladimira Tadeja iz 1977. te "Zimovanje u Jakobsfeldu" Branka Bauera iz 1975. godine. U punoj dvorani Srpskog kulturnog centra u Belom Manastiru 13. i 14. aprila prikazana su dva filma snimljena po scenarijima Arseno Diklića – "Ne okreći se, sine" iz 1956. i "Salaš u Malom Ritu" iz 1976. godine, oba u režiji Branka Bauera. A Riječani su imali prilike u prostorijama tamošnjeg pododbora Prosvjete gledati filmove "Diližansa snova" Soje Jovanović iz 1960. te "Marš na Drinu" Žike Mitrovića iz 1964. Za koju godinu filmove će Riječani moći gledati u Srpskom kulturnom centru za koji je 15. aprila položen kamen temeljac.

NOVI PODODBOR U POŽEGI – U prostoru Gradske knjižnice u Požezi 15. aprila održana je osnivačka skupština našeg najnovijeg pododbora "Prosvjete". Skupštinu je vodio generalni sekretar "Prosvjete" Slobodan Živković, za predsjednika je izabran Stevo Vojvodić, za zamjenika Nikola Petrović, za sekretarku Ozrenka Ratković, a izabrano je i predsjedništvo. Utvrđen je i podržan plan rada novoosnovanog pododbora za naredni period. Nakon izborne skupštine održan je program tokom kojeg su se prisutnima obratili i rukovodioci novog pododbora uz nastup HKUD-a "Vijenac" iz Požege i predavanje Filipa Škiljana "Običaji i kultura Srba u Slavoniji" s posebnim osvrtom na požeški kraj.

SAVJET PODIJELIO SREDSTVA – U Zagrebu je 19. aprila održana sjednica Savjeta za nacionalne manjine RH (SNM) na kojoj su usvojeni izvještaji o utrošku sredstava za programe kulturne autonomije udruga i ustanova nacionalnih manjina u 2023. godini, kao i prijedlozi odluka o rasporedu sredstava za te programe u ovoj godini i stvaranja materijalnih pretpostavki za ostvarivanje kulturne autonomije Roma. Lani je savjet financirao 1.113 programa kulturne autonomije, a ove 1.250, rekao je predsjednik SNM-a Tibor Varga, izrazivši zadovoljstvo što ima 19 novih udruga i 200 novih programa. Od 19 nacionalnih zajednica za svoje programe kulturne autonomije najviše je odobreno Srbima – 2,3 milijuna eura, od čega će "Prosvjeta" za sve kategorije aktivnosti dobiti 1,1 milijun eura. U kvoti SNV-a 9.000 eura izdvojeno je za izdavanje knjige "Dvadesete – knjiga II" Čedomira Višnjića.

BRAĆA MLADEN I SREten STOJANOVIĆ HEROJI SU KOJI NIKADA NEĆE BITI GUBITNICI

VULE ŽURIĆ, KNJIŽEVNIK, SCENARIST, KRITIČAR I PUBLICIST

Život Bore Stankovića i drugih junaka u ovoj knjizi mogli bi biti osnova za neku prozu, ali sam se ja odlučio ovoga puta da pišem bez izmišljanja, da, pekićevski rečeno, svoje rečenice beležim u teftar nefikcijskih prihoda i rashoda običnih života svih tih tako neobičnih ljudi

RAZGOVARAO: Bojan Munjin

FOTOGRAFIJA: Miloš Lužanin

Nakon zbirke priča prevedenih na desetak jezika, romana, radio drama, priča za djecu i filmskih scenarija, pisac rodnom iz Sarajeva sa adresom u Pančevu i stalni književni suradnik „Prosvjete“, Vule Žurić, napisao je knjigu *Heroji i gubitnici* (Laguna, 2023.). Knjiga je sačinjena od, kako piše u podnaslovu, „dvadeset sentimentalnih priča o dvadesetom veku“, odnosno to je feljtonistička saga o ljudima i događajima, uglavnom iz naših krajeva, koji su obilježili proteklo stoljeće. Ili, kako je u recenziji ove knjige zapisao historičar Predrag J. Marković: „Sentimentalnu povest XX veka Vule Žurić počinje kao u filmu Građanin Kejn – sećanjem na sanke iz detinjstva. A onda te sanke pojure niz padinu prostora i vremena, pa se pred čitaocem nižu prizori iz života Lava Trockog, Bore Stankovića, sovjetskih hokejaša, stanara jedne sarajevske ulice i svih ostalih Žurićevih heroja i gubitnika. Nismo do sada imali knjigu koja na ovakav način povezuje toliko različitih ljudskih sudbina.“

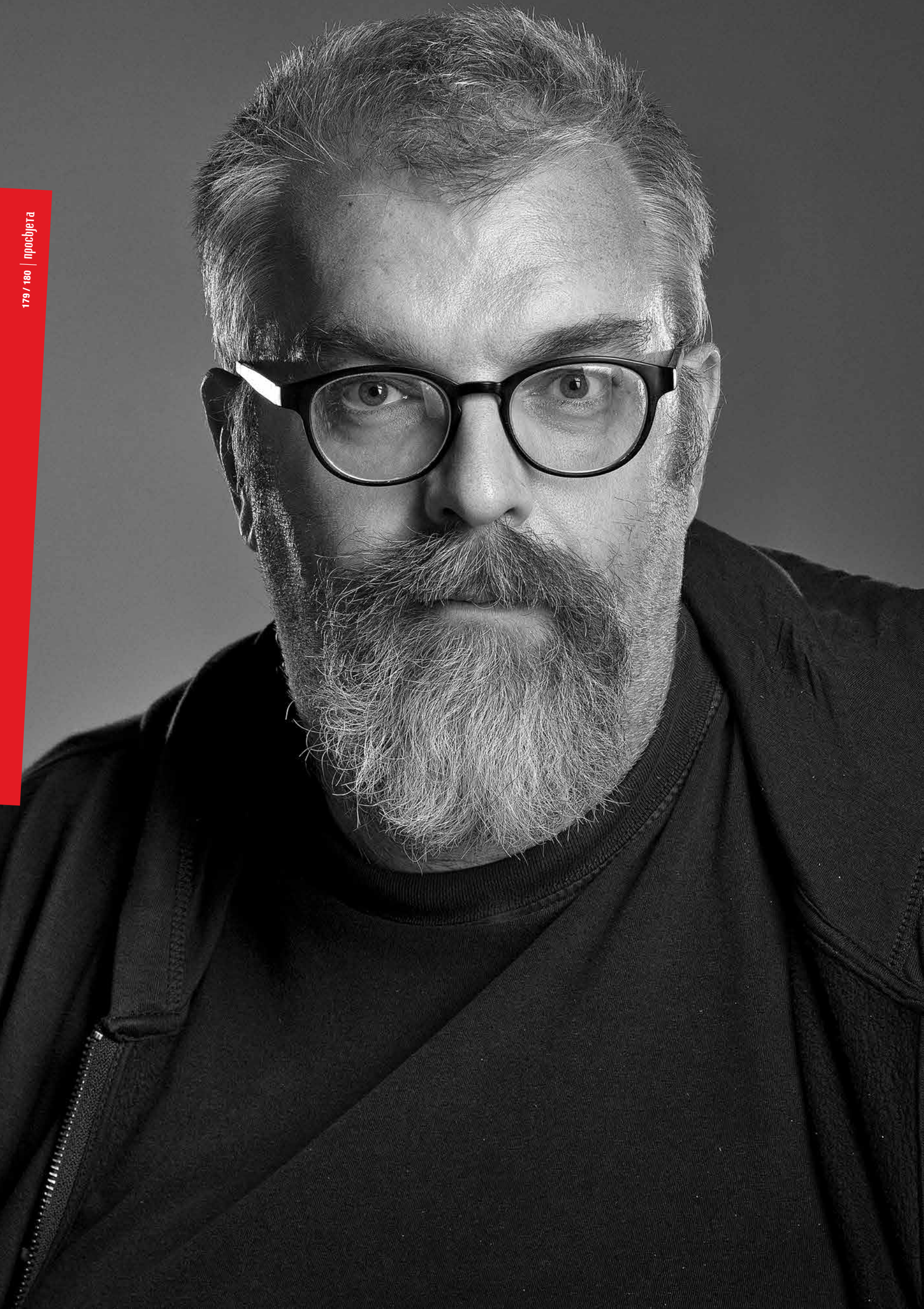
Vaša knjiga priča *Heroji i gubitnici* neka je vrsta završne inventure ljudskih ideala u 20. vijeku, u zemlji koja se nekada zvala Jugoslavija i na prostoru koji se i danas zove Evropa. Što nam govori historijska arhiva tih napora?

Vule Žurić: Pre svega treba reći da je ova knjiga izbor tekstova koji su objavljeni na portalu Oko. Izabrao sam 20 priča, a od pokretanja portala

objavio sam ih verovatno i tri puta više. Laguna već neko vreme objavljuje knjige domaćih autora koji pišu takozvanu nefikcijsku prozu i s obzirom da sam njihov dugogodišnji saradnik i autor, naišao sam na podršku i knjiga je objavljena krajem prošle godine. U pitanju je, dakle, moja prva publicistička knjiga i ovde je zgodno reći kako danas pojam publicistike u Srbiji ima pejorativni prizvuk, jer se odmah pomisli na tabloidno novinarstvo. A nekada je postojala nagrada za publicistiku „Svetozar Marković“, koja se dodeljivala na istoj svečanosti kad i NIN-ova za roman godine. Eto, umjesto da direktno odgovorim na pitanje, odmah sam počeo da se bavim onim što je bilo nekad, u odnosu na kako je sad. Možda je to i najbolja ilustracija onoga što sve ove, kako smo u naslovu podvukli, sentimentalne povesti o dvadesetom veku zapravo žele da kažu.

Kako bismo onda nazvali dominantni duh koji se provlači kroz vaše priče?

Vule Žurić: Najbolje bi bilo reći, s obzirom da je jedan od tekstova napisan povodom smrti glumca Branka Cvejića, da sam sve vreme dok sam pisao ove tekstove u mojoj glavi čuo Simjanovićevu muziku iz serije *Grlom u jagode*. To je neka vrsta „znaka“ koji spaja i sravnjuje ono što je intimno sa onim što je istorija. Teško je reći da li ova knjiga podvlači crtu na 20. vek, s obzirom

da nam se i početkom i sredinom i krajem toga veka uvek nešto prelomno događalo i ne prestaje da nas lomi i lomi i dalje. Otuda je ova knjiga, rekao bih, pisana iz samoga žarišta, iz tačke u kojoj se spajaju svi ti silni vektori stradalničkih sudbina. Radi se o ljudima koji ne prestaju da žive u našem istorijskom sećanju i čije se životne priče i ono što su uradili u životu prelivaju izvan naše nacionalne istorije i postaju deo svetske baštine. I „zalivaju“ polje mojih spisateljskih interesovanja. A reč je, hajde da to tako nazovemo, o jugoslovenskoj bašti ili vrtu i to ova knjiga vrlo otvoreno pokazuje.

Kako se važe težina tih ideala i karakteri glavnih junaka sa distance današnjeg vremena?

Vule Žurić: Možda je upravo najbolji odgovor na to pitanje priča o Bori Stankoviću. Ja sam o Bori i o njegovom nesnalaženju za vreme Prvog svetskog rata u okupiranom Beogradu već ranije pisao u radio-drami, pričama, čak i u mom scenariju za film *Slepi putnik na brodu ludaka* Gorana Markovića o poslednjim danima Petra Kočića. Bora Stanković, na primer, nije smogao ljudske i građanske hrabrosti da poseti svog umirućeg i poludelog prijatelja Petra Kočića. Plašio se da bi ga ta poseta mogla koštati ponovne internacije. Pišući, dakle, o onim teškim životnim trenucima pisca *Nečiste krvi*, otkrivao sam to drugo lice pisca iz lektire, ali mi se sa istraživanjem njegove tragične životne sudbine zapravo otvorio celi jedan svet tema u kome i danas „boravim“.

Kako izgleda elipsa vašeg spisateljskog interesa i kako je ona stigla do Bore Stankovića?

Vule Žurić: Ranije su me interesovali džezeri, muzičari uopšte, sportisti i pisci poput, recimo, Bukovskog. A onda se u tom traganju za svakodnevicom ukletih pesnika u najširem smislu pojavio pisac *Nečiste krvi*, jednog od naših najboljih i najmodernijih romana, genije koji je sam sebe porodio, daleko pre nego što je to uradio Crnjanski. Bora Stanković je bio jedna potpuno apartna ličnost, društveno gotovo potpuno nefunkcionalan čovek, nesnađeni građanin. Trešten pijani Stanković, koji ne beži na vreme iz Podgorice 1915. jer čak ni njegov kum Branislav Nušić ne uspeva da ga otrezni, pa mamuran pada u austrougarsko zarobljeništvo i biva interniran u Derventu. Tek zahvaljujući Kostu Hermanu i naročito Milanu Ogrizoviću, Bora Stanković dolazi u Beograd.

U toj priči u knjizi pokazuje se da je Beograd u to vreme bio mesto dugog umiranja Bore Stankovića...

Vule Žurić: Stanković u Beogradu zatiče svoju ženu i decu u gladi, pristaje da bude „kolaborant“ sa austrougarskom okupacionom vlašću u Beogradu, radeći za *Beogradske novine*. Ali onda se odlučuje da piše o Srbima, ratnim špekulantima, pa mu zbog tog „greha“ list *Politika* radi ono što danas svojim žrtvama rade tabloidi i traži da potpuno bude isključen, poništen iz javnog života. Stanković se neuspešno i naivno brani kako je radio ono što pisac treba da radi – da piše.

Čitava vaša zbirka priča *Heroji i gubitnici* o tim stvarnim junacima 20. vijeka zapravo dosta podsjeća na omnibus triler sa mirisom krvi, baruta i suza...

Vule Žurić: Život Bore Stankovića i drugih junaka u ovoj knjizi mogli bi

biti osnova za neku prozu, ali sam se ja odlučio ovoga puta da pišem bez izmišljanja, da, pekićevski rečeno, svoje rečenice beležim u tefer nefikcijskih prihoda i rashoda običnih života svih tih tako neobičnih ljudi. Otuda su svi oni o kojima sam ovde pisao, kolika god da je visoka, neprocenjiva vrednost onoga što su za sobom ostavili, iz ugla onih koji ne vide ništa do materijalnog, listom gubitnici. Ili nisu imali sreće, ili su svesno na nekom raskršću izabrali da se suoče sa teškim egzistencijalnim problemima. Ja, dakle, ne prestajem da volim Boru Stankovića, već ga još više volim otkrivajući tragične detalje njegove sudbine.

Levi pokret je nestao jer su se njegovi čelnici, i u širinu i dubinu društva s kraja osamdesetih, prvo malo po malo, a onda bržebole, odrekli svojih uverenja i na lažiranom tenderu prodali radničku klasu nacionalnim liderima

Jedna priča u knjizi je posvećena i Lavu Trockom. Koji je uopće način da, preskačući unatrag decenije, drame i tragedije, uđemo u tuđe cipele toga vremena?

Vule Žurić: Rekao bih da je u svemu tome važno čitanje. Ja sam na priču o Trockom, koji je poslednje mesece pre povratka u Rusiju pred izbijanje Oktobarske revolucije proveo u Americi, pronašao u jednom štivu sasvim slučajno. A o Trockom u Njujorku i Kanadi sam počeo da pišem u trenutku kada počinje rat između Rusije i Ukrajine. Fascinantno je koliko je hiljada kilometara taj čovek proputovao za nekih šest, sedam meseci uzduž i popreko zemaljske kugle usred srede Prvog svetskog rata. Pred sam povratak u Rusiju, u igri živaca koju je sa njim igrala britanska obavestajna služba, zadržan je u Kanadi, gde je u zatočeništvu vodio pravi rat sa upravnikom logora, o čemu bi mogao da se snimi fantastičan holivudski film, gde bi Trockog čak mogao da glumi i Bred Pit.

Da li je Trocki bio avanturista ili revolucionar ili ono što zovemo kontroverznom ličnošću?

Vule Žurić: Neverovatno je da je nemačke ratne zarobljenike iz Prvog svetskog rata u tom kanadskom logoru Trocki sve dobro zagrejao za komunizam. Ti vojnici ispraćaju Trockog iz zarobljeništva kao pobednika. Takvi događaji mene puno više zanimaju nego izricanje suda o Trockom kao „kontroverznoj ličnosti“. Mene ne interesuje takav Trocki, nego Trocki koji usred Prvog svetskog rata u roku od nekoliko meseci dva puta prelazi Atlantski okean, koji preživljava jedno čudno presedanje i provodi neko

vreme u pravom logoru za ratne zarobljнике u Kanadi i sve to je tek samo jedan dah u njegovom životu.

Ko su zapravo heroji, a ko gubitnici u vašoj knjizi i može li biti obratno?

Vule Žurić: Već smo objasnili da su to isti ljudi u kojima je herojstvo za većnost proizvodilo ono egzistencijalno gubitništvo. Mene ne zanimaju „heroji ulice“ kako bi to rekao Jasenko Houra niti Marvelovi super heroji, nego me interesuju istinske ljudske gromade, ljudi koji su u nešto verovali i koji su za te ciljeve nešto uradili, najčešće bili spremni žrtvovati i svoj život. Među takvim herojima sam pronašao i Jezdimira Dangića, na kog sam naišao opet sasvim slučajno. *Politika* je prošle godine 6. aprila objavila crteže Pjera Križanića, koji je slikao generala Lera i druge nacističke generale (ti crteži se nalaze u Muzeju genocida u Beogradu) na suđenju pred sudom u Beogradu. Tim nacističkim generalima je sudio sudija Vuko Goce Vučetić, koji je takođe iste godine u Sarajevu sudio i Jezdimiru Dangiću. Meni je Jezdimir Dangić bio poznat iz zapisa Rodoljuba Čolakovića iz NOB-a, ali ga znam i iz priče o braći Mladenu i Sretenu Stojanoviću, jer je Dangić zajedno sa njima išao u tuzlansku gimnaziju i bio najmlađi optuženi i osuđeni pripadnik Mlade Bosne na suđenju za Sarajevski atentat.

Ne interesuju me „heroji ulice“, kako bi to rekao Jasenko Houra niti Marvelovi super heroji, nego istinske ljudske gromade, ljudi koji su u nešto verovali i koji su za te ciljeve nešto uradili, najčešće bili spremni žrtvovati i svoj život

Pišete u knjizi da je Dangić bio književnik...

Vule Žurić: Između dva rata objavio je dve prozne knjige u kojima je pisao o onome što je doživio tokom tih ratnih godina. Objavljivao je nešto i u *Politici* i hvalio ga je zagrebački časopis *Nova Evropa*. Ali onda dolazi novi rat, Mladen Stojanović postaje legendarni partizanski komandant na Kozari, a Jezdimir Dangić četnički vojvoda u istočnoj Bosni. U tim ratnim previranjima, a onda i otvorenom sukobu s partizanima, Dangić stupa u vezu i sa Nemicima, ali ga oni ubrzo hapse i deportuju u zarobljenički logor u dubini Trećeg rajha. Iz tog zarobljeničtva je pobjegao 1944. godine i pridružio se ustanicima u Varšavi. Kasnije su ga uhapsili Sovjeti i Rodoljub Čolaković je došao lično da ga odvede nazad u zemlju, gde je osuđen na smrt i streljan.

Između ostalih, pobornici lijeve ideje su dosta prisutni u ovim pričama. Koja je vrijednost, a koja je cijena te ideje danas, kada lijevice na političkoj sceni gotovo da i nema?

Vule Žurić: Činjenica je da kada pogledamo sve sudbine mojih heroja i gubitnika, čak i kada oni nisu deklarirani levičari, uvek se, makar iz nekog okrajka priče, pomalja takav pogled na svet. Nastojanje da se makar prepoznata nepravda naneta ljudima. A leva ideja kao da je završila u onoj Vibovoj garaži iz njegovog čuvenog aforizma: „U šumi kuća, u kući garaža, u garaži auto, u autu čovek, u čoveku srce, a u srcu ljubav za radničku klasu.“ Jedino što je nekada ta društvena garaža, sada privatizovana.

Zašto je propao historijski pokret lijevice kod nas?

Vule Žurić: Zato što su se njegovi čelnici, i u širinu i dubinu društva s kraja osamdesetih, prvo malo po malo, a onda brže bolje, odrekli svojih uverenja i na lažiranom tenderu prodali radničku klasu nacionalnim liderima. Ali i ta rasprodaja je danas daleka prošlost, jer danas teško možemo govoriti i o levicima i o desnicima. Sve je to sada jedan tržišni centar koji izgleda isto gde god da ste.

Kakve su bile reakcije na vašu knjigu, naročito vezane uz priču o partizanskim revolucionarima, koje su u međuvremenu prezreli svi naši narodi i narodnosti?

Vule Žurić: Svi ovi tekstovi bili su postavljeni i na društvenim mrežama i najveću frku izazvao je tekst o Mladenu Stojanoviću. Bilo je prilično ljutih reakcija iz svih rovova: jedni su me optužili da sam četnik, a drugi da sam komunjara, a ja sam samo napisao jednu pomalo zaboravljenu priču o jednom čoveku čija je sudbina pre svega tragična. Problem je u tome što takva sudbina kakva jeste, iritira i jedne i druge, takve kakvi jesu.

Tko su u historiji glavni, a tko sporedni junaci?

Vule Žurić: Slikar Sava Šumanović je glavni lik jedne priče, ali u priči o Kristi Đorđević on je sporedan. Tako je i sa većinom drugih junaka; sa Petrom Kočićem, Brankom Čopićem, Rodoljubom Čolakovićem, Borom Stankovićem. Opet, svi oni su sastavni deo i onih nekoliko storija u kojima preovladava atmosfera intimnog, pomalo hrabalovskog povratka u Sarajevo. I mada se može učiniti da su u tim pričama glavni junaci moji najbliži, kojih mahom više nema, to su opet zapisi o životnim situacijama u kojima se nijednog trenutka iz vida nije gubila ona mala kolektivna, porodična svest o važnosti kulture u najširem smislu. A takva svest te za sva vremena oslobađa opterećenosti pitanjima identiteta, jer je takva svest odgovor.

Ko su vaši junaci toga doba?

Vule Žurić: Braća Stojanović su moji junaci toga doba. Mladen Stojanović je bio lekar i slavni partizanski komandant koji je poginuo 1942. godine, a njegov brat Sreten je bio vajar i između ostalog autor spomenika Karađorđu i Njegošu. To su dve sudbine i dva junaštva; oni su išli u tuzlansku gimnaziju i tamo učili školu i buntovništvo, bili su članovi Mlade Bosne i bili zbog toga nakon „đačkog veleizdajničkog procesa“ na robiji. Posle su bili na školovanju u Beču odnosno u Parizu, u Drugi svetski rat ušli kao antifašisti. Mislim da nam se njihovo poimanje čovekoljublja i istinska zainteresovanosti za ljude, kao i rešenost da se ljudima daju u potpunosti i danas može razumeti jedino kao izuzetna vrednost. Braća Mladen i Sreten Stojanović su heroji koji nikada neće biti gubitnici.

ДНЕВНИЦИ (7)

ВЕЛИКА
ГРОБНИЦА

Сједили смо у љето 1971. Рајко Петров Ного, Данијел Драгојевић и ја и разговарали о тадашњим загребачким приликама и циник из Вела Луке у једном тренутку каже: „Питају ме зашто ти, Данијеле, не мрзиш Србе, а ја им кажем: ‘Људи, немам времена, цијели дан мрзим Хрвате, да је дан мало дужи, можда бих мрзио и Србе. Овако немам времена.’” Такав је био, таквог сам га волио

пише: **Горан Бабић**

14. 2. 2014.

Да је жива моја мајка Ливија – Лилика – Лили имала би сутра 104 године. Млађа од свог мужа Мате, мог оца, пуних седам дана. Задвојена марксизмом и његовим дериватима, мање је овај датум славила као свој рођендан, а много више као дан кад су партизани 1945. ослободили Мостар (у којему је живела при крају живота) од фашизма.

Њен живот, све у свему заслужује можда чак и роман (за који немам снаге па ни знања) јер је мало јеврејки из богатих кућа са троје деце и завршеним факултетом а да су носиоци Партизанске споменице 1941. Мама је из Београда, тачније са Врачара где су Геза и Ана (њени родитељи) имали кућу (вила у Курсулиној 26), отишла у „шуму“. Једно време је била и у усташком затвору из којег ју је извадио свекар Бошко док ју је у затвор утерао жупник из села Сливно Равно.

Не разумем (тешко да ћу икад разумети) зашто су Мато и Лилика 1945-46-47. напустили Београд у којем су пре рата студирали медицину и отишли у Загреб с којим их баш ништа није везивало. Но још и мање ћу икад схватити зашто су из Загреба ускоро отишли у неретванско блато, у Метковић, у Глиб у којему никакав комунизам-социјализам никад неће победити.

Но, рекох, све је то градиво за роман. Онај који га буде писао можда ће нагласак ставити на чињеницу да је Лилика отишла из Београда као

јединица (богата наследница буржоаске виле) да би се у Београд вратила после 50 година као сиромашна удовица. О томе смо она и ја вијећали једне ратне године 90-их на клупи у парку испред Савезне Скупштине. Мама Лили, међутим, никад није држала до имовине. Тек ју је смрт изобличила толико да смо је сестра и ја, мртву, једва препознали.

16. 2. 2024.

Путин дао интервју америчком новинару Карсону. Гледало га милионско гледалиште. Рат се наставља и у медијској сфери. Не знам може ли доћи до примирја или ће једна од страна поклекнути, но можда моја генерација то неће доживети. Зар се није на европском тлу одвијао и онај стогодишњи рат? Сад се, додуше, све догађа неупоредиво брже што не значи да се оно основно променило. Али, ако нису узроци другачији, другачије су последице. Сукоби Атене и Спарте нису укинули стари свет, док би окршај садашњих нуклеарних велесила уништио сав људски род. Разлика је, дакле, ситна, али је смртоносна. О томе сам покушао нешто рећи кћерима, а оне су рекле да то њих не занима.

16. 2. 2024.

Не сјећам се да се Сретење овако и оволико славило као ове године. Ватромет до ватромета, говор до говора, а сви патриотски. Не знам је ли Коштуница овако замишљао обнову овог датума, свакако значајну за новију српску историју. Комунисти нису славили Сретење и то им се с правом може замерити као што се ових дана чини, али ни краљ Александар (Карађорђевић) није славио Димитрија Давидовића као што то чини Александар (Вучић) па то краљу нико не замера. Глупо би било рећи да је можда и краљ био комуниста, али неки разлог сигурно постоји само што га ови нови историчари још нису открили. Но, време је на њиховој страни па ће краљ на круну једног дана ставити петокраку.

22. 2. 2024.

Руши се мој свет. Сваког дана (тако ми се чини) неко познат премине па имам утисак да је број оних, не ми знаних, које је Харон превео преко Стикса, већи од ових што су још на животу.

Ево сад су умрли Данијел Драгојевић и Гојко Шантић. Шантић је био дио моје младости, а Драгојевић зрелог доба и обојица су незамењиви. Као да на месту на којему су била њихова лица сад зјапе две рупе, као да су из чврсте (моје) грађевине исчупана два потпорна ступа. Здање се клати и трули, ускоро ће се срушити под налетом најмање олује. Ево једне песме („Пролеће у Загребу“, збирка *Срепица и Бјелац*, издавач Просвета, Београд, 1996.):

„Једном, у прољеће 1990.

био је Данијел код мене.

На Разгледу. Маша је још

јако мала. Нисмо се сликали. Штета.

Остала би фотографија двојице хрватских pjesника

испод Медведграда у којем је умро

Панониус. Чесмички.

Возио сам низбрдо,
према граду, а стабла су била
излијељена предизборним плакатима.
Нешто смо о изборима,
свакако, разговарали. Нешто иронично.

Али нисмо знали, у том часу,
да се више никад нећемо возити
кроз дрворед на Михаљевцу,
у ауту који се распада.

За разлику од њега
ја нисам био вјерник.
Бог, високо над њим, знао је
да се растајемо. Заувјек.“

Као уредник за поезију на Трећем програму Радио Загреба Данијел је годинама објављивао моје стихове. Данас је то посве другачије па његови наследници у том послу, који наводно цене његову улогу и значење у модерном хрватском пјесништву, не дијеле његове критерије те не објављују оно што би он објавио. Држе, дакле, до његовог имена, али не и до његовог мишљења.

**Ево сад су умрли Данијел
Драгојевић и Гојко Шантић.
Шантић је био дио моје младости,
а Драгојевић зрелог доба и обојица
су незамењиви. Као да на месту
на којему су била њихова лица сад
зјапе две рупе, као да су из чврсте
(моје) грађевине исчупана два
потпорна ступа**

Имао сам срећу да ми дође у руке *Касно љето*, можда његова последња књига. У Загребу су остали његови бројни наслови, од *Бијели знак цвијета* (са Доганом) који памтим по стиху: „Жабо, зашто гледаш Наташу?“ па све до *Расутаг терета* (објављеног у београдском „Нолиту“). Уз Сламнига и Севера, Данијел је свакако уважавао Ујевића, оног ко је своје најбоље стихове објавио пре стотину година (*Колајна, Лелек себра*) такође у Београду, екавицом, на ћирилицу. Београд је волио и Ујевића и Драгојевића, тог мајстора ироније и добродушног сарказма („Политбиро? Полит па запалит“ – један од његових цинизама).

Било је и тешких тренутака, особито кад је Иван, његов несретни брат – близанац објавио *P2*, роман о догађајима на Дакси, у

Дубровнику, при крају Другог светског рата. Врховац (Јожа) је тражио казну од једанаест година робије за аутора, чему сам се енергично супротстављао. Не, о стварима духа браћа Врховци и ја нисмо исто (па ни слично) мишљење имали, а Данијелу је у том часу много значила подршка јер је болесног брата жалио и волио.

Доживио је, ево, деведесет година, одбијајући често славу и признања. Сад кад је отишао, иза њега остаје празнина коју ће тешко млади песници попунити. Вела Лука остаје без најбољег.

Једном у рано љето 1971. седели смо пред кафаном Џорсо Рајко Петров Ного, Данијел и ја (Рајко је био дошао у Загреб да пита Данијела за дозволу да својој књизи *Јеси ли жив?* да наслов по истоименом Данијеловом есеју који је Рајка радовао).

Сједили смо и разговарали о тадашњим загребачким приликама и циник из Вела Луке у једном тренутку каже: „Питају ме зашто ти, Данијеле, не мрзиш Србе, а ја им кажем: ‘Људи, немам времена, цијели дан мрзим Хрвате, да је дан мало дужи, можда бих мрзио и Србе. Овако немам времена.’“

Такав је био, таквог сам га волио.

Очито, само је Господин Случај могао учинити/уредити тако да нас (најпрво мене) у приближно исто време напусте Данијел и Гојко. Зашто најпрво мене? Зато што њих двојицу ништа (занемаримо језик), осим пријатељства са мном, није повезивало. Испада да је ово моје посмртно сјећање једна врста велике гробнице у коју време уредно полаже бројне своје жртве.

Дакле Гојко, онај међу Шантићима моје генерације, који је заправо наставио Алексин кајмакчалански посао, циклус родољубивих песама везаних за славну епопеју српске војске при крају Првог светског рата. Да бисмо о томе ваљано судили, морамо промијенити оптику те о тадашњим збивањима не користити данашње критерије. Авдо Хумо (Мостарац) у својим успоменама спомиње како је мостарска омладина свију вјера и нација испратила Алексу на последњи починак, а Гојко је заправо прави наследник тог (заборављеног) Алексиног родољубља. Онако стамено и кршно Бог га је учинио погодним за херојске улоге што је он и остварио. Познавао сам тројицу од четворице браће (Дамјан, Дејан, Гојко и Бошко) имајући различита искуства од давних мостарских дана па све до садашњих времена. Данас је памћење (и знање) ослабило, не знам на примјер је ли Дамјан још жив или је и он, најстарији међу браћом, напустио овај свет. Гојко је у раној младости живио у комшилуку (нећу рећи сусједству ни дуњалуку) моје прве жене Каћуше и сваки пут би, кад бисмо се срели, питао за њу. Задњих година су се сусрети проредили, живот нас је некако раздвојио, али је пријатељство сачувано.

Зашто сам у овом тексту спојио Гојку и Данијела? Зато што сам ваљда једини који је пријатељевао са обојицом и зато што их је смрт однијела готово истовремено. Живот је састављен и од случајних подударности, пријатних и непријатних, од знања и незнања („Шта је његово знање према мом незнању?“ – Данијел о Ладановој енциклопедијској образованости). Овај текст хоће рећи да нас више ствари спаја него дијели и да је много бољи мир у којем је Алекса испраћен, од рата у коме су мостарски паркови претворени у гробља.

GLOBALNA POLITIKA BEZ JASNOG KURSA

KUD PLOVI OVAJ BROD

Ako bismo međunarodni poredak promatrali kao velik preookeanski brod vidjeli bismo da je usidren u luci nakon što je završio 35-godišnju plovidbu te čeka na isplovljavanje s novim kursom. Međutim, taj brod i svi mi na njemu, u ozbiljnim smo problemima, jer se oni koji bi htjeli biti kapetani ne mogu dogovoriti kuda će krenuti

PIŠE: **Siniša Tatalović**

“Kud plovi ovaj brod, kud ljude odnosi i da li i’ko zna što more sprema...”, naslov je pjesme iz 1970. godine koju je na Splitskom festivalu zabavne muzike izvela tada mlada vokalna solistica Radojka Šverko i postigla zapažen uspjeh. Pjesma se i danas može čuti na radio-valovima i u TV programima. Razmišljajući o tekstu za ovaj broj *Prosvjete*, koji bi se bavio globalnom politikom i velikim promjenama koje se događaju u svijetu, zamislio sam globalnu zajednicu kao velik preookeanski brod, pitajući se kud plovi i kuda nas odnosi. Ako bismo dosadašnji međunarodni poredak promatrali kao velik preookeanski brod, vidjeli bismo da je usidren u luci nakon što je završio 35-godišnju plovidbu te čeka na isplovljavanje s novim kursom. Međutim, taj brod i svi mi na njemu u ozbiljnim smo problemima zbog toga što se oni koji bi htjeli biti kapetani i njime kormilariti, ne mogu dogovoriti o kursu. Jedni žele da se plovi ravno, drugi bi lijevo, treći pak desno, ovisno o interesima. Ono što možemo pretpostaviti je da taj brod, onako kako smo ga mi do sada zamišljali, neće isploviti, nego će se vjerojatno razgraditi na više zasebnih brodova koji će dalje ploviti u nekoj vrsti regate, gdje će se međusobno natjecati da bi što prije došli do nekog novog njima zamišljenog cilja ili će se kao konvoji međusobno povezivati i pomagati da bi pretekli one druge u nekoj vrsti sinergije zajedničkog djelovanja. Na toj plovidbi svi zajedno, ali i pojedinačno, susretat će se s brojnim, većim ili manjim izazovima i opasnostima.

Svijet je danas izložen sve bržim i dramatičnijim promjenama. U protekle

četiri godine najvažniji globalni procesi obilježeni su velikim opasnostima, kojima je prekinut tridesetogodišnji period globalne stabilnosti i napretka u mnogim područjima. Protekle četiri godine obilježene su procesima koji dramatično mijenjaju dosadašnje političke, ekonomske i sigurnosne odnose u svijetu i značajno utječu na suvremene države i međunarodni poredak. Ograničavajući se samo na države i njihove međusobne odnose, možemo postaviti dva pitanja: (1) Koji su to suvremeni izazovi s kojima se suočavaju današnje države, njihovi savezi i međunarodne organizacije? (2) Kako se u novom, nastajućem međunarodnom poretku pozicioniraju vodeće svjetske sile? Može se reći da se danas nalazimo na završetku jednog i početku novog perioda u razvoju čovječanstva, jer se smatra da završava neoliberalni poredak u kojem se pokušalo uspostaviti globalno društvo i američko unipolarno vodstvo. Budući da se to nije dogodilo, mnogi smatraju da se danas nalazimo na početku novog perioda, koji će vjerojatno biti obilježen izgradnjom novog multipolarnog svijeta. Vezano za budućnost međunarodne zajednice, malo je autora koji se usude prognozirati budući razvoj događaja te predlagati određene politike koje bi prevenirale negativan razvoj globalnih procesa. Ono što se razmatra izazovi su i opasnosti koje utječu na globalnu zajednicu. Prvi izazov, koji je još u svježem sjećanju, globalna je zdravstvena kriza i njezino rješavanje. Zdravstvena kriza nije uvjetovana samo pandemijom COVID-19 nego i napretkom u tehnici i tehnologiji te činjenicom da je zdravstvena zaštita zbog siromaštva nedostupna sve većem broju ljudi. Danas u globalnoj zajednici imamo takve zdravstvene kapacitete o kakvima nismo mogli sanjati prije nekoliko desetljeća, što su omogućili znanost i tehnologija. Međutim, s druge strane imamo problem što tu prednost ne može koristiti sve veći broj stanovnika naše planete. Zdravstveni kapaciteti neravnomjerno su raspoređeni u globalnoj zajednici, ali i u pojedinim državama. Zdravlje sve više postaje roba koja se kupuje na tržištu zdravstvenih usluga. Pandemija COVID-19, pored gubitka miliona života, ostavila je i brojne psihološke, socijalne, ekonomske i političke posljedice koje se sporo saniraju, što se vidi kroz reduciranje ljudskih prava te jačanje kontrole država, ali i nekih nedržavnih aktera globalnog karaktera nad ljudima i njihovim životima. Drugi je izazov globalna financijska i ekonomska kriza. O njoj se puno govori i piše. Najviše je generirana ograničenjima neoliberalnog načina privređivanja, gdje se oni koji su bogati i dalje neograničeno bogate, dok oni koji su siromašni, postaju sve siromašniji. Na to je utjecalo i kontinuirano slabljenje uloge države u reguliranju društvenih odnosa, te smanjivanje tradicionalnih državnih funkcija na unutrašnjem i međunarodnom planu. Međutim, globalna financijska i ekonomska kriza počele su utjecati i na ponovno jačanje tradicionalnih državnih funkcija, posebno onih vezanih za

vanjsku politiku. Treći izazov odnosi se na energetska krizu, jer smo sve više svjesni kako bi mogao izgledati svakodnevni život kada ne bi bilo dovoljno energenata da se mogu zadovoljiti sve potrebe na koje smo navikli. Svjesni smo i da su glavni energenti, električna energija, nafta i plin, postali sredstvo sukobljavanja u međunarodnim odnosima. Energenti su postali sredstvo projiciranja moći, posebno globalnih aktera. Četvrti je izazov ekološka kriza o kojoj se također puno govori. Sve smo češće svjedoci vijesti o velikim vremenskim nepogodama koje ugrožavaju ljude i njihovu imovinu. O ovom pitanju postoje važni međunarodni dokumenti UN-a o klimi, te projekcije koje nisu optimistične. U zadnje dvije godine postali smo svjesni da više nismo sigurni u odnosu na ekstremne klimatske uvjete. Peti su izazov migracije kao sve veći globalni problem, za koje neki predviđaju da će u skoroj budućnosti biti ogromnih razmjera. Migracije su sve više povezane s ratovima, ne samo onim u Ukrajini, gdje je generiran veliki broj izbjeglica, nego i sve nestabilnijom situacijom u različitim dijelima svijeta, posebno u Africi i na Bliskom istoku. Šesti su izazov ratovi koji su u nedavnoj prošlosti bili sporadični te prostorno i vremenski ograničeni. Zbog toga se smatralo da je rat prijetnja prevladana procesom globalizacije i ekonomskim interesima koji su prevladali u odnosima među državama. Oblikovani su i instrumenti međunarodnih organizacija koji mogu prevenirati ratove. Međutim, danas vidimo da to nije tako, te ratovi i dalje ugrožavaju međunarodnu zajednicu i sve veći broj država.

Nalazimo se na završetku jednog i početku novog perioda u razvoju čovječanstva, jer se smatra da završava neoliberalni poredak u kojem se pokušalo uspostaviti globalno društvo i američko unipolarno vodstvo

Za razumijevanje globalne politike u budućnosti važno je i sagledavanje položaja i uloge najmoćnijih država globalnog poretka. Kao najmoćnija država svijeta, Sjedinjene Američke Države u cilju zadržavanja uloge vodeće svjetske sile, redefinirale su svoju vanjsku i unutrašnju politiku. Cilj je ovih politika poboljšanje odnosa s Evropskom unijom i saniranje štete za NATO nakon povlačenja iz Afganistana. Prioritet je i izgradnja savezničkih odnosa s Velikom Britanijom i Australijom u svrhu lakšeg globalnog djelovanja, posebno na Dalekom istoku i prema Kini. Na unutrašnjem planu, prioritet je prevladavanje podjela izazvanih Trumpovom vladavinom, te temeljita obnova infrastrukture primjerene 21. vijeku. Trenutni je prioritet pomoć Ukrajini u sukobu s Rusijom te Izraelu u Gazi i sukobu s Iranom. Unatoč nastojanjima nekoliko prethodnih administracija, Sjedinjene Američke Države, kao globalni akter, nisu uspjele postati unipolarni lider. SAD se i dalje bori za to, jačajući postojeća i stvarajući nova savezništva u raznim dijelovima svijeta. Zbog toga je globalna zajednica opterećena onim što bismo mogli

nazvati novom utrkom u naoružavanju, što treba zabrinjavati i što će vjerojatno obilježiti vrijeme koje dolazi. Sjedinjene Američke Države na kraju su Clintonova mandata za vojsku izdvajale oko 350 milijardi dolara, a danas je taj iznos više od 800 milijardi dolara, što znači da je utrostručen. Tim putem krenule su i brojne druge države, zbog čega se postavlja pitanje: Je li oni koji proizvode i trguju oružjem to čine da bi se punila skladišta ili to čine svjesni da će se događati novi ratovi, gdje će se koristiti to naoružanje? S obzirom na recentna događanja u svijetu, odgovor je više nego jasan. Za Sjedinjene Američke Države važno je reći da se danas nalaze pred ozbiljnim izazovom unutrašnje konsolidacije zbog podijeljenosti društva nakon zadnjih predsjedničkih izbora koja se pojačava uoči predstojećih predsjedničkih izbora na kojima će se natjecati kandidati s prethodnih izbora.

Donedavno se činilo da svijet ide prema novom bipolarizmu, što je danas malo izvjesno, jer se već naziru konture novog multipolarizma u kojem se vide najmanje tri pola

Narodna Republika Kina iz godine u godinu postaje sve snažnija, stvarajući mogućnosti projiciranja svoje političke, ekonomske i vojne moći na globalnom nivou. Zbog toga NR Kina intenzivno razvija privredu, posebno vodeći računa o tehnološkom razvoju. Za globalni utjecaj koristi meku moć s različitim uspjehom. Trenutno ima najveći utjecaj u Africi i znatno manji u Evropi. Iako svoju vanjsku politiku ne temelji na vojnim potencijalima, ubrzano ih razvija i modernizira, što je prvenstveno potaknuto potencijalnim sukobom s Tajvanom, odnosno nastojanjem da uspostavi kontrolu nad ovim strateški važnim otokom. Da bi se to ostvarilo, NR Kina nastoji smanjiti utjecaj SAD-a, Indije i Japana u Aziji. Zbog toga kontinuirano napreduje i postaje globalna sila, koja je najveći izazov Sjedinjenim Američkim Državama, posebno u području ekonomije, dok još uvijek zaostaje u vojnoj moći, iako odnedavno razvija moćnu ratnu mornaricu i svemirske snage. Dakle, NR Kina već je sada relevantan globalni akter koji može zaštititi svoje interese ako bi bili ugroženi u nekom mogućem vojnom sukobu globalnog karaktera i posebno njezinom okruženju. Na globalno pozicioniranje NR Kine utjecala je i pandemija COVID-19, što je ovu državu dodatno stavilo u centar pažnje međunarodne javnosti. Zagovarajući uravnoteženu politiku prema sukobljenim stranama u svim otvorenim sukobima i ratovima, nastoji jačati međunarodni položaj. Za sada, kao najvažniji instrument za to, koristi članstvo u međunarodnim organizacijama, posebno UN-u, gdje je stalna članica Vijeća sigurnosti s pravom veta.

Što se tiče Ruske Federacije, ona je bila globalna sila koja je doživjela ozbiljnu krizu 90-tih godina prošlog stoljeća, te neku vrstu oporavka i rekonstrukcije nacionalne moći 2000-tih godina. Međutim, ova je država danas u ozbiljnoj krizi zbog ratnog sukoba s Ukrajinom, te sukoba s velikim dijelom zapadnog svijeta, što joj je oslabilo međunarodni položaj te ekonomske i vojne potencijale. Zbog toga se Ruska Federacija sve više vezuje

za NR Kinu te pokušava razviti nova savezništva sa zemljama Trećeg svijeta. Ruska Federacija želi ojačati svoj utjecaj i na bliže okruženje te obnoviti globalni utjecaj. Rat u Ukrajini bitno je promijenio poziciju Ruske Federacije u međunarodnoj zajednici. Sve oštrije sankcije Evropske unije i Sjedinjenih Američkih Država te njihova spremnost da ekonomski i vojno pomognu Ukrajini, Rusku Federaciju prisiljavaju da traži nove saveznike u raznim dijelovima svijeta. Ruska Federacija pored hibridnih prijetnji koristi i energente (naftu i plin) za projekciju svoje nacionalne moći.

Kvaliteta međunarodnih odnosa ovisit će prvenstveno o tome što su države spremne, ili nisu spremne činiti. Za pretpostaviti je da ulazimo u novi period razvoja svijeta u bitno promijenjenom globalnom i regionalnom kontekstu obilježenom novim multipolarizmom

Velika opasnost za svjetski mir i globalnu stabilnost je Sjeverna Koreja, koja već dugi niz godina razvija nuklearno oružje. Zbog toga je izložena oštrim međunarodnim sankcijama, koje pogađaju najšire slojeve stanovništva, ali ne i komunističku elitu koja svoj opstanak temelji na represivnom aparatu koji stanovništvo drži u pokornosti, te nuklearnom oružju koje koristi kao sredstvo odvratanja vanjskih djelovanja. Sadašnje pukotine u međunarodnom poretku, izazvane ratom u Ukrajini, idu na ruku vladajućem režimu. Zbog toga režim u Sjevernoj Koreji traži nove saveznike i stvara uvjete za dugoročno održavanje na vlasti. Na azijskom kontinentu Indija i Pakistan već su desetljećima u latentnom sukobu, koji povremeno eskalira. Za sada se drži u okvirima konvencionalnog sukobljavanja ograničenih razmjera. S obzirom na to da obje države raspolažu nuklearnim oružjem, njihov intenzivniji sukob imao bi globalne razmjere. Ipak, za sada politike Indije i Pakistana nuklearno oružje koriste samo kao sredstvo odvratanja, ali ne i kao ofanzivno oružje. Indija je pored toga i najbrže rastuća ekonomija, najmnogoljudnija zemlja svijeta i najbrže rastuće informacijsko društvo, što značajno utječe i na njezinu nacionalnu moć koju može projicirati na globalnom nivou. Možda sigurnosno najizazovnija regija na svijetu je Bliski istok na kojem se događa niz isprepletenih i međusobno povezanih sukoba, od kojih svaki ima svoje uzroke i dinamiku. Izraelsko-palestinski sukob; iranski nuklearni program; nestabilnost Sirije, Libanona, Iraka i Afganistana; turska ekspanzionistička politika i neosmanizam, najvažniji su izazovi ove regije. Njihova duboka historijska ukorijenjenost, kolonijalno nasljeđe i sadašnji odnosi u međunarodnoj zajednici, čine ih teško rješivima. U tome smislu posebno zabrinjava otvoreni sukob Izraela i Irana, koji u kontekstu aktualnog sukoba u Gazi može poprimiti i nuklearnu dimenziju. Donedavno se činilo da svijet ide prema novom bipolarizmu, što je danas malo izvjesno, jer se već naziru konture novog multipolarizma u kojem se vide najmanje

tri pola. Prvi, koji bi činio zapadni svijet liberalne demokracije predvođen Sjedinjenim Američkim Državama. Drugi, koji bi formirala osovina Rusija–Kina, kojem bi se pridružile države s autokratskim modelom vladanja, poput Irana ili Sjeverne Koreje. Treći pol, koji se za sada nazire, mogao bi se okupiti oko Indije koja u potpunosti ne pripada niti jednom od prethodna dva pola. Indija je, kao što je poznato, bila jedna od vodećih zemalja Pokreta nesvrstanih, ima visok ugled kod velikog broja država i možda bi mogla predvoditi značajnu grupu država Trećeg svijeta.

U budućnosti će postojati prijetnje koje su i do sada postojale, kao što su ratovi, terorizam, organizirani kriminal, hibridne prijetnje, sve vrste ekstremizama, ali će se pojaviti i druge vezane za migracije, klimatske promjene, zdravlje i drugo. Unatoč prijetnjama i izazovima, kao što je to bilo i u prošlosti, novi međunarodni poredak u nastajanju neće u potpunosti urušiti ono što je do sada postojalo. To nijedan poredak do sada nije učinio. Novi poredak očito će se temeljiti na prethodnom, modifirajući ga i prilagođavajući novim globalnim okolnostima. Vrijeme koje dolazi vjerojatno će biti obilježeno i daljnjim porastom svjetskog stanovništva, što će utjecati na različite aspekte razvoja ljudske zajednice. Danas na svijetu živi više od 8 milijardi ljudi, dok je prije 35 godina bilo 5 milijardi, što znači da se za 35 godina dogodilo povećanje od 62,5%. Pored toga, svjetsko stanovništvo neravnomjerno je raspoređeno u odnosu na resurse kojima raspolaže planeta, što može dovesti do ozbiljnih problema, sukobljavanja i ratova s nesagledivim posljedicama. Da se to ne bi dogodilo, potrebno je tražiti rješenja koja bi omogućila upravljanje globalnom zajednicom, tako da u budućnosti bude, koliko je to moguće, stabilna. Zbog svega navedenog, teorijski koncepti koji se koriste u razumijevanju sadašnjih međunarodnih odnosa pred ozbiljnim su preispitivanjem. Dosadašnje prijetnje međunarodnoj zajednici, kao što su terorizam, organizirani kriminal, kibernetičke prijetnje, proliferacija oružja za masovno uništavanje i dalje će različitim intenzitetom utjecati na međunarodnu zajednicu i suvremene države. Za očekivati je da će u periodu pred nama ponovo jačati uloga država nasuprot međunarodnim organizacijama i savezima. Kvaliteta međunarodnih odnosa ovisit će prvenstveno o tome što su države spremne, ili nisu spremne činiti. Za pretpostaviti je da ulazimo u novi period razvoja svijeta u bitno promijenjenom globalnom i regionalnom kontekstu obilježenom novim multipolarizmom.

KORIŠTENI IZVORI:

Canton, James, *Ekstremna budućnost*, Beograd, CLIO, 2009.

Tatalović, Siniša i Malnar, Dario. Pandemija COVID-19 i novo razumijevanje sigurnosti. *Politička misao*, vol. 58, br. 3, 2021., str. 132–156.

Tatalović, Siniša i Jakešević, Ružica. Evropska unija i Kina: saradnja i/ili suparništvo nakon pandemije COVID-19, *Kineski socijalizam i moderni svetski poredak: sto godina Komunističke partije Kine* / Cvetković, Vladimir N.; Obradović, Žarko; Ajzenhamer, Vladimir (ur.) Beograd: Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, 2021. str. 173–182

Tatalović, Siniša, *Sigurnost u nesigurnosti međunarodnog poretka*, 23. Međunarodna filozofska škola FELIX ROMULIANA, Zaječar, 2023., str. 11–12

https://comptroller.defense.gov/Portals/45/Documents/defbudget/FY2023/FY2023_Budget_Request_Overview_Book.pdf (Pristupljeno: 15. 4. 2024.)

Siromaštvo kao globalna prijetnja sigurnosti i blagostanju društva, <https://globalanalitika.com/siromastvo-kao-globalna-prijetnja-sigurnosti-i-blagostanju-društva/> (Pristupljeno: 15. 4. 2024.)

СРБИ ИЗ ХРВАТСКЕ У КОЛОНИЗАЦИЈИ ВОЈВОДИНЕ 1921. – 1941. (1)

ФРАГМЕНТИ ЖИВОТА И СУДБИНА

Дана 24. октобра 1929. године Петар је тражио грађу и цреп за градњу куће, “јер ми је немогуће овако даље опстати”. Ова његова реченица истакнута у допису говори о дугом стању бескућништва насељених добровољаца које их је материјално и морално и емотивно исцрпљивало

пише: **Милан Мицић**

Васиљ Алексић родио се 1884. године у Шкарама код Оточца. Као аустроугарски војник предао се руској војсци, ступио у добровољце српске војске у Одеси и у лето-јесен 1916. године борио се на добруцанском фронту у саставу Прве српске добровољачке дивизије, а 1918. године на Солунском фронту.

Са женом Мартом рођеном Цвијановић из Српског поља код Оточца 1923. године доселио се у околину Старих Моравица код Бачке Тополе, а потом у новом насељу Горња Рогатица 1927. године саградио је кућу. Васиљ је био писмен човек, завршио је четири разреда основне школе и аустроугарску подофицирску школу што значи да је у рату, вероватно, био наредник и аустроугарске и српске војске.

У процесу аграрне реформе добио је 9 к.ј. земљишта, а као материјално стабилан човек купио је 2 к.ј. од Милана Амицића из Старог Сивца и 800 кв. хв. од Јове Репца, колонисте из Лике који је живео у 7 км. удаљеној колонији Бачки Соколац. Очигледно, Васиљ Алексић почео је на квалитетан начин да обрађује бачку земљу и имао је потребу да прошири имање.

Солунски фронт, септембар 1918.

Са Васиљем Алексићем званим Вајо маја 1923. године доселио се и његов тринаестогодишњи брат Дане. Васиљ је брату помогао да 1934. године изгради кућу у Горњој Рогатици и да добије земљу као колониста у новом насељу. Насељени добровољци доводили су своје рођаке са собом у процесу колонизације јер би заједничким радом и животом могли лакше да се прилагоде животу у новом завичају.

Дане се оженио Катом Милеуснић рођеној у Доњим Дубравама 1911. године и добио сина Миливоја и ћерку Мару.¹ Дане је као колониста био надељен са 4 к.ј. земљишта и са две поткућнице, од чега је на једној саградио кућу.² Васиљ није имао деце, а изненада, као врло млад, Дане је преминуо 1936. године. Данету је 1934. године преминуо једногодишњи син Миливој, а у години његове смрти родила му се ћерка Милева.

Године 1938. избио је породични сукоб између Ваје Алексића и његове снахе Кате. Васиљ је био против тога да се удовица његовог брата, 1938. године 27-годишњакиња, преуда и она је са децом напустила кућу и отишла да живи код рођака у селу. Вајо је то образлагао чињеницом да му је “жао двоје нејаке деце која су иза Дане остала”, али како је говорио није намеравао да удовици оспори имовину.³ Из тог сукоба видљива је позиција жена-удовица у колонијалним насељима и утицај мужевљевих сродника на њихов каснији живот, али и отпор жена-удовица постојећим породичним односима. Међутим, Васиљева брига за братову децу произилазила је из чињенице и бриге каква би била њихова позиција у случају формирања нове Катине породице.

¹ Душан Иванчевић, Горња Рогатица, *Рукописно одељење Матице српске*, М 19 222 (необјављен рукопис), Нови Сад 195

² Архив Војводине (у даљем тексту: АВ), ф. 115 *Савез аграрних заједница за Бачку*, к. 86 Бачки

Соколац

3 АВ, ф. 115 *Савез аграрних заједница за Банат, бачку и Срем* к. 86 Бачки Соколац

Васиља и Мару Алексић мађарске окупационе власти 19. маја 1941. логорисале су у логор Шарвар у Мађарској и они су остали у логору све до 18. априла 1945. године када су ослобођени.⁴

Петар Вукелић родио се у Широкој Кули код Госпића 1886. године. Путовао је из енглеске луке Саутхемптон бродом *Адријатик* да би се 12. јула 1907. године искрцао на њујоршко острво Елис. Његов полазак из Енглеске говори о томе да је тамо могао бити физички радник који је радом зарадио за бродску карту у Америку. Код себе је поседовао 24 долара, био стар 21 годину, нежењен, висок 175 сантиметара, смеђе косе и светлих очију.

**Из сукоба је видљива позиција
жена – удовица у колонијстичким
насељима и утицај мужевљевих
сродника на њихов каснији
живот, али и отпор жена –
удовица постојећим породичним
односима**

После издржавања карантина на острву кренуо је код свог брата у Дулут, Минесота, прецизније у *камп А* у овом индустријском граду. Дулут је тражио радну снагу из Европе јер су ту биле топионице гвожђа, огромне пилане и рудници бакра. На једном од ових места Петар се запослио.⁵

Петар је из САД-а дошао на Солунски фронт као добровољац 1917. – 1918. године. По завршетку рата доселио се у Банат заједно са својом женом Мандом рођеном Милеуснић, десет година млађом од њега и населио се у привремени смештај на мајуру *Мале Пиваре* код Српске и Немачке Црње велепоседа Андрије Чекоњића. Дана 14. јула 1924. године на мајуру, у тескобним и нехигијенским условима, Петру и Манди родио се син Илија. Седам дана касније, 21. јула 1924. године, Петар је са мајуре отишао пешице до Немачке Црње и у општини пријавио рођење сина.⁶ Од мајуре, на којем је живео, до оближњег села водио је атарски пут који је у јесењим и зимским месецима за колонисте на мајуру био непроходан.

Наредних година Петар и Манда населили су се у колонији Војвода Степа међу око 500 насељеника из 224 села из свих крајева Краљевине

СХС.⁷ Петар Вукелић 14. октобра 1929. године тражио је пријем у Четврту аграрну заједницу у Војвода Степа, јер је већ у новом насељу добио поткућницу бр. 37. Дана 24. октобра 1929. године Петар је тражио грађу и цреп за градњу куће, “јер ми је немогуће овако даље опстати”. Ова његова реченица истакнута у допису говори о дугом стању бескућништва насељених добровољаца које их је материјално и морално и емотивно исцрпљивало. Исте године добио је 1.700 комада филцованог црепа и 32 шоље за покривање новог дома у колонији Војвода Степа.⁸

Међутим, није сасвим довршио кућу те године јер није добио довољну количину црепа за покривање куће и 12. јуна 1930. године тражио је додатни цреп. Дана 31. децембра 1930. године Петар је био стар 48 година, у породици је имао троје деце и двоје „осталих”, имао је у обради 8. к.ј. и 300 кв. хв земљишта, поседовао запрежна кола, 2 коња и 5 комада живине.⁹ Његово домаћинство било је тек у формирању. Коњи су били довољни за самосталну обраду земљишта, али није имао довољно стоке у домаћинству нити пољопривредна радила.

Божо Вукмировић родио се 1888. године у Плитвичком Љесковцу код Коренице. Као и други младићи из Лике био је у печалби у САД-у, али се *пред Велики рат* (1914. – 1918.) вратио у Лику.

Током борби на руском фронту у *Великом рату* предао се руској војсци и ступио у Прву српску добровољачку дивизију. У борбама на Добруци рањен је у лево раме и леву подколеницу и одликован руским *Георгијевским крстом*. На Солунски фронт доспео је преко Сибира, Далеког истока, источних мора и Индијског океана.

Када је српска војска пробијала Солунски фронт септембра 1918. године, упао је у бугарске ровове и био одликован највишим српским одликовањем – *Карађорђевој звездом са мачевима*. Његов ратни пут, одликовања и ране градили су му ауторитет у колонији Александрово. Своје искуство, знање, контакте користио је у јавном раду у новом насељу које се тек градило, поготово по питању организације цркве и градње храма у селу па је био одликован и орденом Светог Саве.¹⁰

Божо Вукмировић имао је надимак *Ћадо*. Био је инвалид, неспособан за ратарски посао и бавио се у колонији послом кафеџије. Плац за градњу куће добио је у центру новог насеља и изградио је кућу од цигле, *на лакат*, како су се градиле богатије куће у Банату. У задњем делу куће била је велика кафана¹¹ која је постала средиште јавног и друштвеног живота у колонији и једна од главних тачака оријентације колониста у новом простору.

Новинар листа *Северна стража* 1930. године посетио је Александрово и нашао се у кафани Боже Вукмировића. У броју 81. написао је чланак *Александрово – живот у нашим колонијама*. Новинар је затекао у

4 Душан Иванчевић

5 Документација доступна преко архивске базе Фондације Liberty Ellis Foundation, посредством сајта: www.libertyellisfoundation.org (Истражио историчар Димитрије Михаиловић)

6 Архив Месне канцеларије Српска Црња (у даљем тексту АМКЦ), *Матична књига рођених општине Немачка Црња 1922–1937*

7 Видети у: Милан, Мицић, *Прве деценије трајања*, Зрењанин 1997

8 АВ, ф. 119 *Савез аграрних заједница Банат к.59 Војвода Степа*

9 АВ, ф. 119, к.59 *Војвода Степа*

10 Миодраг, Цветић, *Хроника Александрова*, Зрењанин 1998, 67–68

11 М. Цветић, н.д., 68

кафани колонисте који су седели, али нису наручивали пиће. *Таква је ово година, рекао је Божо. Ако још не буде кукуруза.*¹²

У Божиној кафани сусретали су се колонисти, сазнавали и размењивали вести, водили друштвени живот. Оснивачка скупштина Добровољачке аграрне заједнице одржана је 13. фебруара 1929. године са почетком у 9 часова у његовој кафани.¹³ У простору кафане вежбало је Соколско друштво из Александрова и у њој су се недељом одржавале игранке.¹⁴ Уз кафану, Божо је, уз рад надничара, обрађивао земљу. 22. јануара 1932. године за утовар на шлеп на Бегеју у Српском Итебеју имао је 3.500 кг. пшенице.¹⁵

За велико звоно на звоннику у новом селу Божо је приложио 1.000 динара, а за мало звоно 100 динара, а његов син Никола приликом освећења звоника био је црквени кум.¹⁶

У Божињу кафану долазили су колонисти и из личке и банатске колонистичке заједнице све док Божо није дошао у сукоб са познатом сеоском бекријом Бранком Маљугићем *Лекејом* којем је опсовао *мају лалинску*. Тај сукоб био је израз судара две различите завичајне групе у селу (личке и банатске) у оснивању чији су се најугледнији представници борили за позиције у новом насељу.

Године 1938. Божо је продао кафану Банаћанину Сергију Тадину.¹⁷

Ђуро Диклић родио се 1894. у Јошану код Удбине. Као младић са седамнаест година кренуо је у Америку. Путовао је бродом *Адријатик* из енглеске луке Саутхемптон на бродској линији 0016. На острво Елис, на улазу у Њујоршку луку, дошао је 26. маја 1910. године где је прошао карантин.¹⁸ Рад и живот у САД-у водио га је на разне стране ове земље, а у добровољце српске војске, под утицајем српске мисије на челу са потпуковником Миланом Прибићевићем, јавио се у Монтани, држави на западу САД-а где су били велики рудници, у граду Претфалсу.

Када се завршио рат 1918. године, вратио се у Лику и оженио Анђелијом Радаковић из свог села, рођеном 1899. године. Са женом и једногодишњом ћерком Драгицом 22. јуна 1921. године доселио се у општину Стара Моравица у Бачкој где је касније формирана личка добровољачка колонија Бачки Соколац. Године 1925. Анђелија и Ђуро саградили су кућу; у колонизацији надљени су са 9 к.ј. земље а после тога са 2. к.ј. повишице. Ђуро је био писмен човек, имао је 4 разреда основне школе,¹⁹ био је биран у руководство аграрне заједнице у новом насељу а 14. октобра 1937. године био је и њен председник. Иако је био у врху аграрне заједнице, Ђуро је уредно враћао своје дугове па је 1936. године био је дужан само 463 динара.²⁰

Бошко Прњајић, ревизор Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем, 28. јануара 1930. године боравио је у колонији Бачки Соколац и известио руководство ове заједнице да је Ђуро Диклић за десет година имао десеторо деце, од чега је петоро умрло, а сада има петоро који су сви болесни. „На смртне случајеве и лекове потрошио је 12.000 динара“ навео је Прњајић. Поред тога његово домаћинство пратиле су невоље „угинуо му је коњ, 200 комада живине и 1929. године све свиње су му поцркале“.²¹ Тако је чиновник Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем описао сусрет једног колонисте из Лике са новим местом становања у једној безусловној сеоби по досељенике.

Ђурин и Анђелијин син Александар родио се 20. јануара 1922. године, а преминуо 21. априла 1922. године. Син Милан преминуо је 11. фебруара 1923. године када је имао само четири дана. Ћерка Недељка умрла је 15. јануара 1924. године, имала је девет дана. Ћерка Стана преминула је 3. октобра 1928. године са непуним годином живота, а ћерка Драгица, рођена у Јошану, умрла је 1937. године као седамнаестгодишња девојка. Петоро деце Ђорђе (1925), Нада (1926), Александар (1929), Милорад (1931) и Милица (1928) преживели су рат када су их мађарске окупационе власти протерале из села и избеглиштво код рођака у банатској колонији Александрово које је потрајало све до 10. октобра 1944. године.²²

Никола Жегарац родио се 24. марта 1893. године у селу Плоче, код Госпића. Са женом Стаком, рођ. Дејановић, из Радуча 7. фебруара 1922. године дошао је на мајур у близини Старе Моравице, код Бачке Тополе. Никола је био један од оних насељеника из Лике који је донео дрвану грађу из своје шуме у Лици и 1923. године од те грађе саградио кућу-брвнару за становање. Градња брвнара био је начин да се становање у старом крају у Лици пренесе у Бачку, у ново насеље Бачки Соколац и да се тако одржи веза са завичајем. Такође, несигурност колониста била је велика јер нису постали власници земљишта и утицала је на то да се граде брвнаре као привремено решење у становању, јер су колонисти често били померани са места првобитног насељавања.

Никола Жегарац био је покретљив човек и 20-тих година 20. века боравио је на раду у Белгији и од те зараде 1934. године саградио је кућу чији је део била и кафана коју је отворио.²³ Пошто је био страствен коцкар, причало се у колонији да је тај новац искоцкао. Кафана се налазила на углу Кумановске и Добручке улице у Бачком Сокоцу.²⁴ Рад у европским земљама 20-тих и 30-тих година 20. века за личке досељенике био је наставак мобилности изражене с почетка 20. века када су лички младићи масовно ишли на рад у САД.

12 Северна стража др.81, 1930

13 АВ, ф.119, к.43

14 М. Цветић, н.д, 88–89

15 АВ, ф.119, к.43

16 М. Цветић, *Хроника Александрова*, Зрењанин 1998, 45

17 М. Цветић, н.д, 103

18 www.libertyellisfoundation.org (Истражио историчар Драган Тубић)

19 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац М 19 224, Рукописно одељење Матице српске*, Нови Сад 1957

20 АВ, ф.115, к.86 Бачки Соколац

21 АВ, ф.115, к.86 Бачки Соколац

22 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

23 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

24 Данило, Диклић, *Бачки Соколац и Соколчани*, Београд 1990, 136

Николина кафана била је једно од средишта јавног и друштвеног живота у колонији. Вино и ракија су били знатног квалитета у Николиној кафани, а цене ниже него у остале две кафане у колонији. Никола је давао пиће и на вересију што је било привлачно за муштерије кафане. Дуг гостију Никола је бележио на зиду кафане и после исплате дуга прецртавао би име дужника. Кафана је била место за картање, а сам власник био је велики коцкар који је коцкао чак и са жандармима. У кафани су често избијале туче у којима је као прек човек и њен власник учествовао. После једне опкладе избила је туча међу пријатељима Николе и Видака Братића, добровољца из Херцеговине. Жандармеријски наредник Петар Петрић – Гундур испитивао је околности туче, али му је Никола рекао:

„Американци када се међусобно заваде и побију после кавге заједно пију. Код њих се туча не претвара у посебну мржњу која дуго траје и после обрачуна. У личним обрачунима жандари немају шта да траже, јер нико није остао мртав.“²⁵

Несигурност колониста била је велика јер нису постали власници земљишта и утицала је на то да се граде брвнаре као привремено решење у становању, јер су колонисти често били померани са места првобитног насељавања

Никола Жегарац надељен је са 9. к.ј. земље и да би створио домаћинство, поред рада у Белгији, морао је да се задужује. Године 1936. био је задужен код аграрне заједнице са 7.332 динара од чега му је 6.279 динара било отписано Законом о отпису сељачких дугова из 1936. године.²⁶

Никола је био пословођа аграрне заједнице и долазио је у честе сукобе са Маном Мишљеновићем, дугогодишњим пословођом аграрне заједнице и руководством аграрне заједнице у Бачком Сокоцу. Никола је 13. марта 1927. године учествовао у оштрој расправи на скупштини аграрне заједнице у новом насељу где је критиковао рад председника Петра Пешута и пословође Мане Мишљеновића, оптужујући их да „не раде ништа“ и за „прљав рад“, истовремено излажући себе оптужбама да је био члан Управног одбора који је „трошио паре узалуд и проневерио 30 к.ј. земље.“ Никола је 15. априла 1931. године тврдио да је у аграрној заједници проневерено 30.000 динара, а 8. јуна 1931. године изјавио је да је „квалификован као бунтовник и врло штетан

за органе и њене чланове. Увек сам захтевао правилан рад. Мане Мишљеновић да се смени из управе“, наводио је Никола.

Никола је 19. маја 1931. године тврдио да у „аграрној заједници постоји проневера од 1922. године јер је скупштина решила да се уговори за земљу наплаћују 200 динара по члану, а новац није завођен. Године 1925. 130 кућишта је одређено за градњу куће на колонији Горња Рогатица, на ненасељеним кућиштима засејан је кукуруз, зоб, жито. То су обрађивали старосивачки становници а они ништа нису обештећени од аграрне заједнице и ништа нису примили.“²⁷ Никола је 8. септембра 1933. године тврдио да је Мане осуђен у Окружном суду у Суботици због фалсификовања поштанске исправе што се накнадно (22. децембра 1933. године) показало као тачно јер је био осуђен на 6 месеци затвора и 300 динара казне.²⁸

Никола је имао проблеме и у породичном животу. Са женом Стаком није имао деце и они су се растали 1939. године. Потом се оженио Јеком Брљач, из Врточе код Бихаћа, деветнаест година млађом од њега. Када је дошао априлски рат 1941. године, са трудном супругом истеран је из своје куће и логорисан од стране мађарских власти у логор Шарвар. Никола Жегарац, 48-годишњи бивши добровољац српске војске, решио се на бекство из логора Шарвар. Приликом препливавања Драве код Барча 3. августа 1941. године утопио се у реци. 5. октобра 1941. године у логору Шарвар, а неколико месеци по његовој смрти, родио му се син који је понео очево име. 21. фебруара 1942. године Никола је преминуо у логору.²⁹

Дмитар Иванчевић звани *Дмитрац* родио се у Почитељу код Госпића 1886. године. Мајка му се звала Милица, рођ. Грбић, која је преминула у Лици, а отац Миле рођен 1861. године селио се са сином у Бачку после Великог рата и тамо преминуо 1940. године и био сахрањен у Старој Моравици код Бачке Тополе.³⁰

Дмитар је пре почетка Великог рата два пута одлазио у Америку. Први пут је 1905. – 1907. године боравио и радио у Чикагу, а потом се вратио у Лику доносећи новац за поправку куће или куповину имања. Његов други одлазак у САД десио се 1912. године. Претходно, он је вероватно боравио на раду у Немачкој јер лука из које је пошао у Америку била је Бремени, а новац који је донео у САД био је знатан (25 долара). Бродом *Кајзер Вилхелм Велики* 12. априла 1912. године доспео је у Њујорк, у карантин на острву Елис. По подацима са острва Елис Дмитар је био висок 175 сантиметара и имао је смеђу боју косе и очију. У то време био је ожењен, путовао је код полубрата Јована Љубојевића поново у Чикаго, где је пре претходно боравио сада већ са искуством тог боравка и као познавалац живота и рада у индустријским четвртима Чикага.³¹ Као и знатан део личких печалбара у САД-у, Дмитар је био у сталном покрету за зарадом и послом, али и за новим просторима и новим животним искуствима. У добровољце српске војске пријавио се

25 Данило, Диклић, н.д, 137–141

26 АВ, ф. 115, к. 86 Бачки Соколац

27 АВ, ф. 115, к. 86 Бачки Соколац

28 АВ, ф. 115, к. 86 Бачки Соколац

29 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

30 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

31 www.libertyellisfoundation.org (Истражио историчар Димитрије Михаиловић)

из Перија у Ајови³² у време док је трајао *Велики рат*. Као датум ступања у добровољце наведен је 22. октобар 1917. године.³³

После рата Дмитар се оженио Милком, рођ. Грбић, (1895). Син Душан родио им се 3. марта 1921. године у Лици, а тачно 3. јуна 1921. године досели се Дмитар у Бачку, на имање Винцеи-Матковић, са женом и тромесечним сином. Неадекватан смештај и лоши услови живота утицали су на то да 1922. године Дмитар и Милка сахране ћерку Душанку, која је имала само седам дана, а 1923. године сина Стевана који је био стар осам дана. Још осморо деце родили су Дмитар и Милка. Син Недељко умро је 31. децембра 1936. године када је био стар нешто више од две године. Године 1924. породица Иванчевић изградила је кућу у колонији Бачки Соколац, а Дмитар је добио 9 к.ј. земље и 1935. године још 3 к.ј. као повишицу на мушку децу која су живела у породици.³⁴

Првих година по колонизацији Дмитар и Симо Сунајко, амерички добровољац из Врепча код Госпића, заједнички су обрађивали земљу јер су имали по једног коња и заједничка запрежна кола, а парцеле земље су се налазиле близу једна другој. У Дмитровом дворишту налазила се шупа за запрежна кола, која су се састојала од четири багремова коца са повезаним жицама на које је наслагано трновито грање, снопови кукурузовине и танак слој сламе. Насељени добровољци били су упућени, услед сиромаштва, једни на друге и имали су изражену међусобну солидарност.

Дмитар је у Америци, где је био на раду, постао љубитељ коцкања. Коцкање је наставио у новом завичају и једном приликом у Бачкој Тополи у кафани код *Паточа* искоцкао је велику количину новца у партији са групом коцкара која је дошла из Баната. Такође, Дмитар је у сеоској ковачници волео да прича приче о вуколацима.³⁵

Породица Дмитра и Милке Иванчевић 19. маја 1941. године, као и сви становници Бачког Соколца, истерана је из свог дома од стране мађарских окупационих власти и мађарске војске. До 12. јуна 1941. године породица је са масом српских колониста из Бачке провела у привременом логору *Југовићево* код Новог Сада. Потом је породица протерана у Србију где је прихваћена од стране Недићеве владе, а посебно министра Томе Максимовића. До 27. новембра 1944. године Иванчевићи су провели избеглиштво у Шумадији, у селу Мала Иванча гледајући како да преживе рат.³⁶

Никола Кораћ родио се 1889. године у Висућу код Удбине. Завршио је 4 разреда основне школе и 1914. године мобилисали су га у аустроугарску војску и послали на руски фронт. Као добровољац српске војске прошао је борбе на Добруци 1916. године и Солуну 1918. године.

Када су Николу демобилисали, вратио се у Лику и женио Маријом

рођ. Куга. Са женом и једногодишњим сином Ђорђем 15. октобра 1921. године досели се у општину Стара Моравица, код Бачке Тополе, на велепосед породице Фернбах.

Никола и Марија 1925. године изградили су кућу. Кућа се налазила између Бачког Соколца и Старе Моравице и представљала је салаш,³⁷ а Никола је био човек који је научио да ради земљу и ширио је имање од тренутка изградње куће. Надељен је са 9 к.ј. земљишта, 3 к.ј. добио је 1935. године на троје мушке деце, 4 к.ј. добио је као замену за своју имовину у Лици, а 5 к.ј. земљишта је купио. Тако је 1941. године поседовао 21 к.ј. земље што је била знатна имовина. Никола и Марија родили су и отхранили десеторо деце, која су у складу са својим годинама и снагом помагала оцу и мајци на имању.³⁸

Никола је био угледан човек у новом насељу. У записнику скупштине аграрне заједнице у селу 19. марта 1930. године наведено је да се за реч јавио Никола Кораћ "један од најузоритијих земљорадника – колониста са ове колоније" што сведочи о човеку који је одлично развијао своје домаћинство.³⁹

Никола и Марија родили су десеторо деце у распону од двадесет година (1920. – 1939.). Марија се порађала сваке друге године, изузев 1924. и 1925. године када је имала два узастопна порођаја. Од десеторо деце, четворо је било синова и шесторо кћери. Када су добровољци средином 30-их година 20. века добијали повишицу земље, на чланове породице Никола је добио за три сина по к.ј., јер за женску децу није имао право, а мушка деца наслеђивала су очево имање. Године 1939. Марија је родила сина Александра, али је исте године поново затруднела и 6. октобра 1939. године преминула услед побачаја у суботичкој болници и сахрањена је на суботичком гробљу. Марију су исцрпели стални порођаји, тежак физички рад и сеоба у непознат простор без обезбеђене егзистенције, тако да је преминула у 44 години.⁴⁰

Никола је 1939. године постао удовац са десеторо деце различите старосне доби. Априла 1941. године у краткотрајном рату распала се Краљевина Југославија, а Бачку је окупирала мађарска војска која је своју репресију усмерила највише ка колонистима Краљевине Југославије. Никола Кораћ 17. априла 1941. године убијен је на кућном прагу у Бачком Соколцу, а узрок убиства вероватно је била жеља за пљачком богатог Николиног домаћинства од стране убице мађарске националности. Њега су позвала два цивила да изађе из куће и убила га из ловачке пушке. То убиство изазвало је страх у колонији и очекивања да се може поновити.⁴¹ Његово десеторо деце окупаторске власти депортовале су 19. маја 1941. године у логор Шарвар у Мађарској, где су они остали до 4. новембра 1944. године. У 1941. години то су била деца различите старосне доби: Ђорђе 21 година, Даница 19 година, Јованка 17 година, Анђелија 16 година, Радојка 14 година, Петар 12 година, Марија 10 година, Софија 9 година, Радивој 6 година и Александар 2 године.⁴²

32 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

33 Предраг Вајагић, Душан Маодуш. Владимир Павлов, *Амерички Срби српски ратни добровољци у Великом рату* (необјављен рукопис)

34 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

35 Д. Диклић, н.д., 41–43, 94

36 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

37 Данило, Диклић, н.д., 205

38 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

39 АВ, ф. 115, к. 86 *Бачки Соколац*

40 Д. Иванчевић, *Бачки Соколац*

41 Г. Диклић, н.д., 184

42 АВ, ф. 119, к. 86 *Бачки Соколац*

MALI TRIPTIH O TALENTU IZ GAREŠNICE

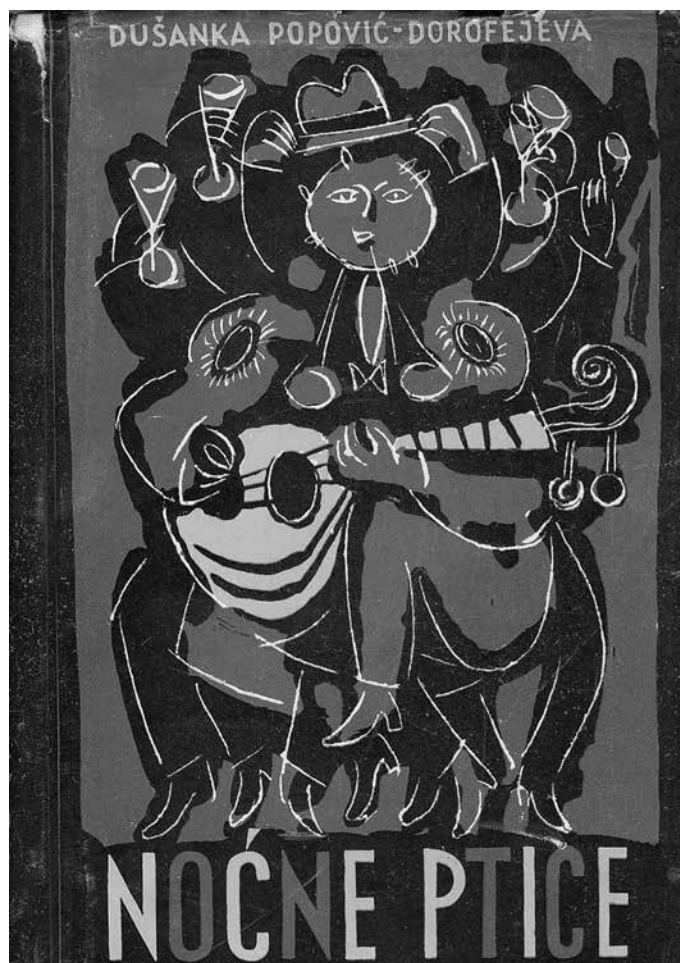
SVE LJUBAVI DUŠANKE POPOVIĆ- DOROFEJEVE

Iz naslova u naslov, Dušanka Popović-Dorofejeva pripovijeda o ljubavi. Od prvog do posljednjeg (objavljenog) naslova. Ovo objavljenog namjerno ističemo i stavljamo u zagradu jer nam nije poznato da li je sve što je naša spisateljica napisala i objelodanjeno, ili je pak ostalo u njenoj zaostavštini

PIŠE: **Drago Kekanović**

1.

Prva pomisao na tu našu spisateljicu zvučnog i skladnog, gotovo amblematskog imena i prezimena vraća me u Bratuljevece podno plavog Papuka, u selo, zaselak, majur ranog djetinjstva, u daleku, ili duboku, svejedno, prošlost. U svijet onih prvih slika za koje kažu da nikad ne blijede, čemu i sam svjedočim. Ne znam, ne mogu se sjetiti kada sam pročitao Dušankine *Noći u mjesecini*. Po svemu sudeći, moralo je to biti početkom šezdesetih, nedugo što su se pojavile u koricama zbirke *Jeka stare ljubavi*, Zora, Zagreb, 1961. I sad ne treba da čudi što se u tamo nekom zabitom slavonskom zaseoku pomno pratila recentna domaća književnost. Jer se u tim sretnim vremenima, bez agresije elektronskih medija, još uvijek i bez struje, zbilja čitalo uz čađavu i smrdljivu petrolejku. A još manje treba da čudi što je jedan četrnaestogodišnji pomahnitali čitač knjiga koji je kao somnabul (prema Klaiću: *hodanje u snu, popraćeno katkada izvršenjem niza složenih djelatnosti*) gutao očima sve što mu je došlo pod ruku, pa je dočitavao poglavlja i na jačoj mjesecini. A još manje treba da čudi što sam se dočepao *Jeka stare ljubavi*, jer su se za vrijeme ljetnih raspusta na majur vraćali školarci i školarke, ne pamtim, doduše, koja je rođakinja zaboravila knjigu, ni imena im

više ne pamtim, one riđokose, buduće učiteljice koja je došla iz Zagreba, ili one raščupane crнке, studentice nuklearne biologije iz Beograda, a danas nemam više ni koga da pitam kako su se zvale, ni u kakvom smo rodu bili. Jedino je izvjesno da su obje bile starije, ne toliko starije kao Lelica iz Dušankine priče koja je već bila udana za *prosijedog ljepotana maestra Ugarellija*, ove moje nisu bile udane, ali su bile odrasle djevojke, i obje su spavale u takozvanoj ljetnoj sobi za goste, u kiljeru, odmah uz kuću. Moj brat i ja često smo se krišom navirivali i gledali kako spavaju. I jedva smo čekali da se one probude. Sjećam se, da se jedna od njih (svejedno koja) cijelo ljeto, valjda pod utjecajem lektire, poigravala s oblicima moga imena, pa sam tako čas bio Dragoš iz priče, čas Dragan, čas Dragutin, čas Dragoslav, čas Dragec, čas moje Draganče, Dragojlo, onda opet samo moj Dragi. Najmanje Drago. U sjećanju su ostali samo zvonki slogovi, uvijek izgovoreni kroz radosni osmijeh ili prosuti smijeh (takođe svejedno) čak i onda kada se nisam pokoravao njihovim naredbama ili sam odustajao od njihovih verbalnih zamki koje su se redovito završavale s raspitivanjem imam li curu (brat je bio premlad za cure) i što radim s njom kad smo nasamo. Još uvijek mi zvone ti slogovi u sjećanju, a siguran sam da se još uvijek posramljen crvenim od njihovih *škakljivih* pitanja. Bježim od ogledala, neću provjeravati.

I inače, s pomakom od desetak godina, sve se preklapalo s Dušankinom pričom. I seljaci sa Granice, poratno siromaštvo i žeženo sunce, i sakupljanje ljetine na mjesecini, i kratkotrajni odasi u debeloj hladovini; samo je oko nas bilo manje ruševina nego u njenoj prozi. A i imena su bila slična ili ista: Mileva, Mile, Stevo, Slavko, Anđelija, Andrija, Desa... Znam da bi mi neko ko

sada ovo čita mogao zamjeriti da sam pristran. Priznajem: jesam, pristran sam. Ali ja u svojoj, sada već dugogodišnjoj čitalačkoj avanturi, na uvjerljiviji i iskreniji, a književno validan, opis graničarskog srpskog sela u Slavoniji nisam nabasao. Valja priznati, međutim, da je književna kritika toga doba (strožija i pravednija) bila u pravu. I kada je Dušanku Popović-Dorofejevu dočekivala blagonaklono i s razumijevanjem (Gustav Krklec, Borislav Mihajlović Mihiz). I pokudama, takođe (Vlatko Pavletić, Krsto Špoljar). Svi njihovi navodi i danas, u ponovnom čitanju, stoje. Vidim, nisam slijep, kod Dušanke su ptice uvijek *lakokrile*, oblaci uvijek *rastrgani*, kutak kavane uvijek *zadimljen*, zagorsko vino uvijek *nakiselo*. Čitam i vidim da je Dušankina rečenica ponekad monotona, da u njoj ima više *zamišljenosti* nego *misaonosti*, da nas autorica ponekad sasvim nepotrebno zasipa općenitim banalnim refleksijama, da joj iskaz često ostaje na razini *naslućenih*, a *neiskorištenih* pripovijedačkih mogućnosti, i tako dalje. Sve to, ponavljam, donekle stoji. Ali sve to pada u vodu. Pristran sam, a i kako da ne budem pristran, kad svako ono ime iz *Noći u mjesecini* priziva lica mrtvih rođaka, rodbine i suseljana, draga lica s one strane.

2.

Ljubav, ah, ljubav opsesivna je tema naše spisateljice. Kod Dušanke Popović-Dorofejeve ta tema, i kad je ne očekujemo u brojnim i različitim varijetetima i u dominantnom narativnom intenzitetu, uvijek nekako izbija u prvi plan. U *Noći u mjesecini*, ostanimo, da, još malo u njima i mjesecini, dobar su primjer za takvu tvrdnju. Nalazimo se u prvim poratnim godinama. S tridesetogodišnjom smo balerinom Lelicom u njenom rodnom spaljenom srpskom selu. Na Granici. Lelica je ostvarena kao balerina, uspješna je kao umjetnica, ali kao žena krhka. Rodno joj je selo spaljeno. Zgarište, u ruševinama. Među postradalom je rodbinom. Ukoliko sad očekujete pripovijest u duhu poslijeratnog socrealističkog pisma o mukotrpnj obnovi i trijumfu izgradnje novog svijeta, onu retoriku gromoglasnih ho-ruk parola o slobodi i ropstvu, o vječnoj borbi dobra sa zlom, ili pak očekujete nešto proriđenije, stišanije i lakše štivo, začinjeno pjevanjem i humorom, s obaveznim preljevom agitpropovske poduke, onda ste grdno pogriješili. Nema ovdje ni unutarnjih neprijatelja, ni ostataka poraženih snaga. Ni kulaka, a ni polit-komesara. U nedostatku prostora za spavanje, Lelica je smještena u pokrajnju zgradicu s Dragošem. I s tim useljenjem pripovijest skreće u sasvim drugačije, neočekivane vode. Za ukućane, pa i za Lelicu, Dragoš je obični klippan, seoski momčić u pubertetu. Gledano iz Leličinog ugla, ubrzo se, međutim, ispostavlja da Dragoš iz noći u noć (i ne samo na mjesecini) *prevrće* i *obara* snaše i udovice kao vrijedan žetelac snoplje, i da je maloljetni seljančić već upućen u sve tajne erotike i seksualnosti, daleko upućeniji od svoje odrasle senzibilne rođakinje. Šta se dogodilo u noći prije Leličinog odlaska nikada nećemo doznati. Da li je taj *dodir*, samo – dodir, bio samo želja, san ili java nikada nećemo doznati. Mjesecina zna, sjenke zasigurno znaju, ali ne govore, šute... Ljubav, da, ljubav, možemo samo uzdahnuti i vratiti se na početak zapisa: iz naslova u naslov, Dušanka Popović-Dorofejeva pripovijeda o ljubavi. Od prvog do posljednjeg (objavljenog) naslova. Ovo objavljenog namjerno ističemo i stavljamo u zagradu jer nam nije poznato da li je sve što je naša spisateljica napisala i objelodanjeno, ili je pak ostalo u njenoj zaostavštini. Ne znamo da li je ta zaostavština sačuvana, i da li je uopće ima; niko se, naime, koliko je meni poznato, nije bavio njome.

Ali, nećemo se u to kladiti. Sa velikom sigurnošću možemo se, međutim, kladiti (ako je to oklada?) da je tema ljubavi ona pokretačka snaga ovog uznemirenog i uzdrhtalog, iskrenog pripovijedanja. Za *Noćne ptice* (Zagreb, 1954) tako se nešto moglo očekivati, roman je to o putujućim muzičarima i boemima neostvarenih snova, o članovima orkestra koji jedva spaja kraj sa krajem, od „gaže“ do „gaže“, od muziciranja na bogataškim svadbama i po turističkim, destinacijama do nastupa u bordelima, špelunkama i „štakor-barovima“ na periferijama Zagreba, Ljubljane, Maribora, Siska i Karlovca, s obaveznim numerama lascivnih mangupskih kupleta, u godinama koje prethode Drugom svjetskom ratu, u kojima se lumpovalo kako se već troši i lumpuje pred kataklizmu, *među ljudskim čoporom koji je pobjesnio od erotike*, i kad snovi o sretnoj ljubavi i mirnom životu u kućici na kraju grada umiru kao krijesnice koje se gase u ljetnom predvečerju. Očekivano, da. Preslikan, identičan fatalistički pogled o nemogućnosti vječne i prave ljubavi i nemoći ljubavnika da prevladaju sva iskušenja, Dušanka Popović-Dorofejeva prenosi, međutim, i na sve svoje kasnije naslove i na poratna vremena, drugačije društvene okolnosti, u svakom slučaju, tada još uvijek bez sjenke armagedona i kataklizme. Ali neko ko se opetovano pita da li je draž života bila isključivo u prolaznosti i ne može drugačije. Pripovijest *Uže* paradigmatički je obrazac. I po mom, skromnom, ali pristranom sudu, dakako, najostvarenija Dušankina pripovijedna cjelina. Ni u okvirima širim od hrvatske i srpske pripovijedačke umjetnosti nije me zatekao takav koliko očekivan toliko šokantan obrt stare priče o vječnoj ljubavi. A bez pravog obrta, zna se, nema ni dobre priče.

3.

Pojavu Dušanke Popović-Dorofejeve i njenih *Noćnih ptica* (1954), Gustav Krklec je dočekao neočekivano afirmativno i pompezno naslovom u *Narodnom listu: Talenat iz Garešnice*. Danas, još uvijek, prema svim važećim standardnim književnim odrednicama Dušanka Popović-Dorofejeva je, nema nikakove sumnje, hrvatska književnica, pa prema tome i garešnička. Da je iz srpske kuće i srpskog porijekla nigdje se ne spominje. To se, dakle, podrazumijeva. Mali se gradovi, a naročito oni u tzv. dubokoj provinciji, oni nekako po strani i izvan ruke, obično ponose svojim znamenitim sugrađanima, česta su i dirljiva lokal-patriotska pretjerivanja njihovih zasluga; kao da su oni, ti gradići, nekom čudesnom i neobjašnjivom, nedefiniranom energijom samim rođenjem u njima, presudno utjecali na sudbinu i slavu rođenca. Na tzv. službenim mrežnim stranicama grada Garešnice navedeno je nekoliko imena onih poznatih ličnosti kojima je ona rodno mjesto i kojima se grad Garešnica s pravom ponosi. Garešnica se tako ponosi pjevačem Ivom Robićem. I to je svakako u redu. Između ostalih imena, tu ćemo naći i ime vrsnoga filozofa Borisa Budena čije rijetke pojave i objave pratimo s nesmanjenom čitalačkom znatiželjom. Među tim imenima, međutim, nećemo naći ono Dušanke Popović-Dorofejeve. Dušanka je zaboravljena. Kada je gimnazijalka i kćerka općinskog bilježnika u šesnaestoj napustila školovanje i udala se za svog učitelja klavira, zasigurno se našla izopćena i na stupu srama. I to se zbilo sredinom tridesetih prošloga stoljeća. Zar je moguće da se njen grijeh još uvijek pamti i da joj vrijeme nije oprostilo prijestup? Teško je povjerovati da ga itko pamti, makar i u porodičnom predanju. Takođe je još teže povjerovati da je prekaljeni književni znalac Gustav Krklec toliko omanuo u svojoj procjeni. Ili se ovdje pak radi o nečem sasvim trećem?!

UŽE

Dušanka Popović-Dorofejeva

Ne, to ni u kojem slučaju nije bilo nadmetanje zbog nadmetanja, bio je to ispit. Možda najteži i najodsutniji u njihovom životu, naime, polagali su, njima potpuno neznanu, pravo iz ljubavi. Ili će ove njene podivljale kite skresati i prikupiti do svoje snage, ili će je ovako pomahnitali, nenamireni, sumnjičavi i prkosni – sahraniti. Bila im je dobro znana i ona pjesma o žeravici i cjepanici, iako ovdje nije riječ o pjesmi.

– Draža si mi od neba – govorio je muškarac – ali vidio sam te s Kosovcem, držao te za ruku i to ne mogu zaboraviti. Kako nisam siguran da si mi posvema pripala, neću te dotaknuti sve dok me u to ne uvjeriš, ili me ne pokori rođena ludost.

– Dobro – pristade žena – ali prije negoli se išta ili ništa zgodi među nama, moram ti reći ovo: I ja, kao i ti, imam svoju prošlost i to ne tajim. I još nešto, laže tko tvrdi da čovjek voli samo jednom u životu. Evo, nisi mi prvi, a volim te više od ijednog do sada, volim te više od sebe. Je li ti dovoljno?

– Dokaži!

– Življenjem ću dokazati.

– Ne, to možeš učiniti odmah. Ako ti je zaista stalo do mene, priđi i ogrli me prva.

– S najvećom radošću učinila bih to što tražiš, ali upravo to neću, jer čekam da to učiniš ti – reče i ponikne u čudnoj sjeti.

– Zašto, ne? Tvoja prava izjednačena su s mojima.

– Znam, i to ne zaboravljam. – Žena se malo zamislila, zatim gordo uzdigla glavu.

– A ipak, neću! Evo, pa neka o tom odluči ovo uže. Ako me uspiješ pritegnuti, ja ću započeti.

Pogledali se, razumjeli se. Ono što ih je nosilo nije poznavalo milosti, iako legenda tvrdi da je ljubav najveća blagost i najveće milosrđe. Bilo kako bilo, s njima tako nije bilo. Njima je ljubav oduzela ne samo radost i vjeru, nego i ono poznato, zaneseno, opijeno, začarano lice, kao zvijezda zaljuljana u vodi, rastaljeno u moćnoj vatri i bunilu praiskonskih instikata. Kad stadoše jedno nasuprot drugome, izgledali su posve drukčije – oboje iskusni, smrknuti, prevareni i obmanuti, umjesto u Amorovu obitavalištu, nađoše se okom u oko usred neke nepoznate arene, usred sablasnih sjena gdje ni za koga ne bijaše ni samilosti niti mogućnosti bijega. Tek što uđoše, uhvatili uže i počeli ga vrtjeti i natezati.

Da je netko sa strane mogao promatrati divlji bijes kojim nasrnuše jedno na drugo, da je vidio njihove oči, oružje i duge okršaje, pomislio bi – nije ljubav, nego mržnja do gole kosti! Ali, da! Upravo tu bi pogriješio. To su zapravo dvije note iste visine, nerazdjeljivo povezane ligaturom. Osjetljivi, izranjeni, bolesni od žudnje, sudarili su se kao dvije, do rasprsnuća nategnute strune što su zvonjele na sam dašak zračnih struja i od naslućene bliskosti neprestano zvečale u prostoru. Ljubili su se do besvijesti i ništa toliko nisu željeli, nego da se već jednom riješe iscrpljujuće sumnje i nadmetanja koje sami sebi nametnuše, da konačno oslobođeni i očišćeni pronađu put u neki svoj izgubljeni zavičaj.

Ali, nećeš! Naprosto, ne možeš. Možda se i moglo, ta – bili su posve blizu, nasamo, u tami, korak jedno do drugoga. Kakav korak! Gotovo sljubljeni disali su teško i duboko zakovitlani čarolijom i međusobnom blizinom, moglo se reći – jedno drugom u naručju. Pa ipak – ne! I opet – ne! U času kad bi jedno počelo popuštati, drugo se osovljavalo i nastavljalo još žesće. Ni njena, ni njegova ruka nije se podizala da se ogre i stegnu u željeni obruč, isprepleten od drhtavih prstiju, od živih ticala kojima su se pronalazile gliste, žabe i mravi, pa dok se nad njima raznosio fijuk konopca, i ma koliko ih on spajao, vrtio se u krug, zakivao im dlanove, koljena i ramena, pa ma koliko ostajali zapanjeni pred onim što su iz njihove kože i čula izvodili živci, od dogovora nisu odustajali. Draž i silina susreta pretvarala se u draž i silinu borbe. Odustati nisu mogli već i zato što nisu gubili svijest, ostajali prisebni i onda kad ostali parovi, koji pored njih zamakoše u tamu, iz nje više nisu izlazili, a oni uvijek iznova ostajali nasamo sa svojom mukom, svojim užetom. Promišljeno ljudi stradali su kao najobičniji glupaci u čor-sokaku jedne veoma stare tuge. A sve zato što su već i prije susreta upoznali krevet kao mjesto rusvaja, upoznali zemlju i ocijenili je kao svoje privremeno obitavalište, gdje čovjek ništa i ne radi nego se samo oprašta od ljubavi i ljubav od njega. Pomisliše čak da im za ono što su htjeli pronaći neće doteći vremena, jer što je vrijeme više prolazilo, pobjede i porazi jednako su ih rastuživali, jednako zatravljivali.

I dok su se ostali parovi nježno i predano ljubili, oni su zaboravljali i na sebe i na svijet, samo ne na svoje – uže. Gdje bi se god sastali, hvatali su njegove krajeve i vukli. Vukli, ne štedeći se, usredotočeni isključivo na ishod natezanja, bez obzira što se čas njemu, a čas njoj pričinjalo da neće izdržati kako su odlučili. Ženu je zapanjivala muškarčeva snaga i upornost, muškarca ženina spretnost i snalažljivost. Gledali se, odmjeravali, procjenjivali, a zatim rogoborili, kleli, proklinjali, jecali i uzdisali.

Konačno žena zašuti. Bolni trzaji potresaju joj kožu i mišice, mračni joj se, osjeća bol u očima i u grudima, ali i kad joj suze navale u nos i u grlo – ne popušta. Tek kad zaječi, muškarac načas prekida krugove i opušta prenapregnuti konopac.

– Stani – govori joj mirnim, dovoljno nježnim glasom, glasom krotitelja zmija i lavova. – Zla si, a ipak, žao mi. Ovo bi te moglo stajati života.

On je užetom naglo privuče uza se i dodirujući joj usnom resicu uha, šapne: – Poljubi me! Žensko si. Tebi je predaja dosuđena.

Videći i osjećajući kako je izdaje snaga, kako malakše od njegova vrela daha i narastajuće žudnje, ona se u tren iskobelja iz petlje, nabaci omču oko njegova ramena, iznenadno potegne i on gotovo pade preko nje. – Ta zagrlj me već jednom! Pravi muškarci činili su to od pamtivijeka.

– Jesu, ali s pravim ženama. A što si ti? Moja nesreća, moja mora. – On žestoko trgne konopcem, odigne je malo od zemlje ne bi li je napustila zemljina moć i, onako u letu, dočeka je na svojim prsima. – Ako si ikad, sada nećeš izmaknuti.

Ona poskoči, trgne se iz bunila. Otkud je mogao znati da je ona dio mladosti radila u cirkusu s onim tipom iz prošlosti i da nije bilo čvora iz kojeg se ne bi znala izvući. Oslobodila se stege i stala pred njega.

– Hoćeš li konačno započeti?

– Samo poslije tebe. Ogljedaj se, ludo, uokolo. Parovi su s nama navraćali u mrak, odanle izlaze s djecom u naručju. A ja? A ti? Ludujemo, sami sebe zatiremo, uzaludno ćemo poginuti, uzaludno proćerdati ovo života koji nam je ostavljen za milovanje.

– Pa što da radimo? – snuždila se žena.

– Čekaš da ja započnem, je li? Sve dok nešto pametnije ne smišliš, samo ću te konopcem oplitati, rukama ni dovijeka. Imaš li još nešto reći?

– Što sam imala, rekoh. Nisam od inicijativnih.

– Gore po tebe. Kaži mi barem – zašto nećeš?

Ona naglo zastane, sijevne očima. – I baš hoćeš da ti kažem?

– Govori! Od ovog gore ne može biti.

– E, pa neka znaš i to. – Žena se neprimjetno osmjehnula. – Da je riječ o Evropljaninu, eheee... eej! ni trenutka ne bih dvoumila. Ljubim tebe, ljubim ljubav. Ali budući da si ti iz Brduline, iz Kozomare, zapravo s Haremskih izvora, iz mjesta kojim su me plašili u djetinjstvu zbog prozora okovanih rešetkama, onda moraš znati ovo: Navikoh živjeti u punoj slobodi, ne zloupotrebljavajući nikad taj dragocjeni dar neba i zemlje iz koje sam stigla, a s kojim ne znaju što da započnu samo glupaci i primitivci. Pa iako znam da ovo ne govoriš ti, nego iz tebe kozji opanci tvog djeda i pradjeda, upravo zato ne smijem učiniti to što zahtijevaš. I ne zato što te ne ljubim, nego zbog straha da te ne izgubim.

– Istinski te volim – odlučno se usprotivi muškarac.

– Čovjek koji voli ne postavlja uvjete. On ljubi.

– Onda ćeš ostati tako nedirnuta, nevoljo moja, muko moja.

Ošinuo ju je bijesnim okom, namotao uže da ga po hiljaditi put nabaci na njeno grlo, pa ako ništa, da već jednom u njemu ugasi živu riječ.

– Lipsao, ostao, prvi neću započeti, neka znaš.

Borili su se na život i smrt. Uže je s njegova vrata skakalo na njen vrat, s njegovih nogu na njene noge, s njenih ruku na njegove, i navlačeći se tako, više ni sami nisu znali tko je zavezan, a tko slobodan. A samo korak, što kažem, korak! dijelio ih od onih koji su zagrljeni hodili, kuću zidali, djecu na put izvodili, samo kretanja dijelila ih od onog što su oboje mahnitno priželjkivali, što nikad nisu dosegli, nastavljajući nadmetanje u ime nečeg što imena nije ni imalo, to jest, po njušci i nosu mlatili rođenu sreću, i činilo se dokraja će je umlatiti. Tek ponekad bi zastali i zapitali se – hoće li zaista propustiti sve što im je nebo poklanjalo? i postoji li još igdje i ikad namirenje za onolike promašaje? bez obzira što su znali da su se mnogi od onih s kojima su krenuli već i rastavili i domove svoje razbili do temelja. A oni su još uvijek na mjestu s kojeg su pošli, i spleteni starom čežnjom čekali neko čudo. Čitali jedno drugom s lica, dakako i promijenili su se, on očelavio, ona se zborala, krvnici su jedno drugom, a do smrti će se željeti i ljubiti, jer za ovo nadoknade nema, i zar se zaista samo odricanjem moglo sačuvati ono što je život neumitno uništavao. Dave se u hropcu i ponovo izrasataju iz svoje sablasne beskorisne istine, poharani i odsječeni međusobno i od svijeta, kao dvije sante koje kruže jedna okolo druge, a struje ih sastavljajući raznose.

Možda ova priča ne bi imala svoj svršetak, da se nije dogodilo ono što je žena već na početku naslutila. Dok su se nosili s kraja na kraj, ona odjednom zastane i objema se rukama nasloni na svog izabranika. Radosno iznenađen, on je savije u obruč svojih ruku i mangupski pogleda. Eto, golubice! Ali prerano, prerano...

Bezglasno se osmjehujući, žena se sve jače na njega naslanjala, iz lijevog uha kapala joj je krv i u tanahnom mlazu otjecala za ovratnik bluže.

Izbezumljen i prestrašen na smrt, zagledao se u njeno zaneseno papirnato lice kao u čudo koje vidi prvi put; odjednom mu se pričnilo da među dlanovima drži lutku, da ona zaista nalikuje na lutku kojoj se iz akvamarinskih očiju boja počela razlijevati po obrazima...

O nebesa! O vuci, o kurjaci!

Dođite da čujete kako zavija čovjek, kad ostaje bez svog čovjeka.

Dođite da vidite njegove oči u času kad mu zemlja počinje izmicati i oduzimati mu sklonište i krv njegovu. Ili ne, bolje da nitko ne dođe. Ni čovjek, niti pas. On želi da s njom sada ostane nasamo, jer ona će uskoro umrijeti, ta ona već umire.

Bojeći se da ne izdahne prije nego se s njom oprosti, prije negoli je dobro ogleda i čitavu ne pokrije cjelovima, žurio je da to učini dok je još topla, dok u njoj još otkucava bilo i krv protječe kroz žile koje su i njegove, usnama je pronalazio sva ona zavjetna mjesta koja su mu, o majko, majko, ostala nedostupna. Prstima, prsima, licem, čitavim tijelom iznalazio njene kosti i kožu, svaki zglob posebice, svaku trepavicu, svaku vlas posebice, i posvuda ostavljao trag sline i suza, kao puž kad prođe kroz lisnatu travu, zatim je mrtvu pažljivo naslonio na stablo i tresući se u groznici, palcem joj pritvorio oko koje se već počelo udaljavati, neka vidi, neka ga gleda dok ono njihovo uže nabaci na granu i u njegovoj petlji pronađe svoj mir.

O KNJIŽEVNOM OPUSU HUGA KLAUSA

TUGE EVROPE

„Magnum opus“ Huga Klaus, roman *Tuga Belgije*, objavljen je u Hrvatskoj 2012., četiri godine poslije piščeve smrti, ali u vrijeme kad je medijska recepcija ozbiljne književnosti već bila u vidnom opadanju, pa stoga nije dobio pažnju kakvu zaslužuje. Ipak, za vraćanje velikoj književnosti nikad nije kasno

PIŠE: Muharem Bazdulj

Jedan od onih velikih svjetskih pisaca koji će zauvijek ostati „neostvareni nobelovac“ je i belgijski pisac Hugo Klaus, rođen prije tačno devet i po decenija. Njegov „magnum opus“, roman *Tuga Belgije* objavljen je u Hrvatskoj 2012., četiri godine poslije piščeve smrti, ali u vrijeme kad je medijska recepcija ozbiljne književnosti već bila u vidnom opadanju, pa stoga nije dobio pažnju kakvu zaslužuje. Ipak, za vraćanje velikoj književnosti nikad nije kasno.

U kratkoj bilješci koju je izdavačka kuća „Fraktura“ objavila uz *Tugu Belgije*, uz podatke o vremenu i mjestu rođenja i smrti (Briž, 1929. – Antwerpen, 2008.) stoji kako je ovaj autor bio „flamanski pjesnik, slikar, dramatičar, filmski i kazališni redatelj, a mnogi ga smatraju i najvećim savremenim belgijskim piscem. Kontroverzan i plodan autor, napisao je više od dvadeset romana, a svjetsku slavu donijelo mu je remek-djelo ‘Tuga Belgije’ (1983.), roman zasnovan na autorovu vlastitom iskustvu tokom nacističke okupacije Belgije. Hugo Klaus dobitnik je više nagrada, među kojima je najvažnija Prijs der Nederlandse Letteren (Nagrada za književnost na holandskom jeziku), a djela su mu prevedena na brojne svjetske jezike“.

JAD I HUMOR: U velikim evropskim kulturama poput njemačke, francuske ili engleske, Belgija često biva simbol jada ili povod za humor. Slavan je Bodlerov pamfletski putopis *Jadna Belgija*, dok Džulijan Barnz u jednom svom romanu konstruiše cijelo poglavlje oko (ne)mogućeg zadatka da se obrazovan Englez prisjeti šest poznatih Belgijanaca (a po mogućnosti još i ne pomene Simenona). Apropos Simenona, Belgija je domovina jednog od najvećih stvarnih pisaca kriminalističkih romana (sam Simenon) i jednog od najvećih fiktivnih detektiva svih vremena (Herkul Poaro, naravno). Kad je onomad *Jadna Belgija* objavljena u Zagrebu, Tatjana Gromača precizno je

prepoznala da Belgija iz Bodlerovog teksta „jest Belgija naše svakodnevice, naših životnih okruženja, sve ono što nas zgražava i plaši u budućnosti koja nam predstoji kao rodu“. U naslovu svog najslavnijeg romana, Klaus svjesno koristi taj globalni „semantički potencijal“ imena svoje domovine. U momentu kad objavljuje *Tugu Belgije*, Klaus ima pedeset i četiri godina, već je kao pisac ostvaren praktično u svim žanrovima i bio je očito spreman da, kako se to kaže, izađe iz zone komfora. Decenijama prije mode „autofikcije“, on koristi najsubverziviji aspekt onoga po čemu je Knausgor u naše vrijeme najslavniji: suočava se zapravo sa mračnim dijelom svoje biografije. A ta biografija nije jednostavna ni jednoznačna. Bio je najstariji sin (od četvorice) lokalnog štampara i pozorišnog entuzijaste, što će reći da unutar književnosti i teatra nije bez pedigrea. U vrijeme početka njemačke okupacije Belgije, Hugo Klaus je jedanaestogodišnji dječak. Njegovi školski nastavnici su uglavnom flamanski nacionalisti koji ne kriju simpatije prema nacističkoj ideologiji. Čini se da ni njegov otac nije bio imun spram takvih inklinacija. Poslije oslobođenja, Klausov otac nakratko je bio čak i zatočen zbog sumnji za kolaboracionizam, ali je uskoro pušten.

OTAC EMANUELOVOG SINA: U vrijeme oslobođenja Belgije, Hugo Klaus je šesnaestogodišnjak. Nacistička okupacija pada, dakle, u vrijeme između njegove jedanaeste i šesnaeste godine. Svi njegovi politički stavovi u tom periodu su manje-više dječiji, ali, eto, on kasnije neće biti ravnodušan prema činjenici da je tokom rata bio član mladeži pronjemačkog krila Flamanske nacionalne unije. Među razlozima za to je vjerovatno i njegov sopstveni politički razvoj u odrasloj dobi koji će naginjati ka ljevici, naročito nakon putovanja na Kubu tokom šezdesetih godina dvadesetog vijeka. A Klausova književna karijera počinje zapravo vrlo rano, kad on kao osamnaestogodišnjak

(1947.) objavi prve pjesme. Tri godine kasnije, debituje i kao romansijer. Za roman prvenac *Lov na divlje patke* osvojiće nekoliko književnih nagrada i tako se kao vrlo mlad upisati na književnu mapu svijeta. Novosadski „Prometej“ objaviće 1995. prevod ovog romana na srpski jezik, a iz pera Ivane Šćepanović. U vrijeme svog prvog književnog velikog uspjeha Klaus živi u Parizu. Poslije tri godine sa svojom tadašnjom djevojkom seli se u Italiju. Ona će mu postati i prva supruga i s njom će dobiti svoje prvo dijete: sina Tomasa. Sin mu se rodio u oktobru mjesecu 1963. godine. Nekoliko mjeseci ranije, objavio je *Čuđenje*, roman koji ovih nedjelja 2024. u prevodu izlazi u Hrvatskoj, u izdanju Naklade Ljevak i u prevodu Svetlane Grubić Samardžije. Hrvatski izdavač *Čuđenja* podsjeća na američkog recenzenta koji je potencirao srodnost Klausove proze sa Malaparteom, Handkeom, Bernhardom, Gransom, Bardžisom i Pinčonom. Iako, eto, u Hrvatskoj roman izlazi sa više od pola stoljeća kašnjenja, u vrijeme objavljivanja originalnog izdanja to je doživljavano kao flamanski odgovor na *Uliksa*, kao naslanjanje flamanske književnosti na one najveće i najvažnije u zapadnoj i sjevernoj Evropi. Na tragu slave koju mu je donijelo (i) *Čuđenje*, Klaus se početkom sedamdesetih upustio u vezu sa glumicom Silvijom Kristel, onom koja je „izmislila“ evropsku filmsku erotiku putem serije filmova *Emanuela*. Ona mu je 1975. godine rodila sina Artura. Kao mala porodica, živjeli su skupa u Amsterdamu, a stvar se raspala dvije godine kasnije kad ga je ona ostavila zbog glumca Ijana Mekšejna. Nakon raspada te relacije, Hugo Klaus vraća se u Belgiju.

PODUDARNOSTI: *Tuga Belgije* Huga Klause predstavljena je u dva dijela. Prvi dio zove se „Tuga“ i podijeljen je na dvadeset sedam poglavlja. Drugi, duži dio, „Belgija“, predstavljen je bez ikakve dodatne podjele. Knjiga se fokusira na Luja Sejnavu i njegovu porodicu. Jasno je da je to autobiografska fikcija: Luj je istih godina kao i pisac Klaus (i dostiže sličan izdavački uspjeh u mladosti do kraja romana). Radnja počinje da se razvija uoči nacističkog napada na Belgiju. Šarm Klausovog pisanja leži u njegovom brojgelovskom opisivanju tetaka, ujaka, seljana i posmatrača, koji grakću, komentarišu i trpaju se u svakoj prilici pečenim pačjim jajima, kobasicama od konjskog mesa te kašom od mlaćenice. Američka kritičarka Suzana Ruta zaključila je u vrijeme objave engleskog prevoda svoj hvalospjevan prikaz za *Njujoršku književnu reviju* sljedećim riječima: „*Tuga Belgije* je dugačak, gust, bogat roman, intenzivno moralan i poetski, najmoralniji tamo gdje je najpoetičniji, ogrezao u gorku istoriju kao tlo tog belgijskog kraja gdje, kako se kaže, puter još uvijek ima ukus leševa palih između 1914. i 1918. godine (...) Čudesni roman gospodina Klause je hronika rata u jednom kutku jedne male zemlje i mukotrpan portret umjetnika kao odvratnog mladića.“ Imajući u vidu dob glavnog protagoniste, nije neobično da u romanu velik dio pripada i erotici odnosno njegovom erotskom buđenju. U vremenu komodifikacije seksa, kad „seks prodaje sve“, neobično je koliko su pisci najčešće nesnažljivi pri obradi ove tematike. Sve to, međutim, za Klause ne vrijedi. On je i tu majstor. Čisto primjera radi, evo prvog odlomka Klausovog romana *Godina raka* iz 1972.: „Devojka je mirisala na tinkturu joda kada se provukla pored Pjera i nagnula se nad sto za šminku gde je Dan raspoređivao svoje stvarčice. Tražila je vatu, rekla je, ali to je izgledalo kao izgovor da uđe u Danovu garderobu. Pjer ju je video u ogledalu punom mrlja, razglednica, telegrama, fotografija s Danom i njegovom Dinom i njihova dva sinčića na plaži. Devojka je imala kratko podšišanu crnu kosu, široko lice s grozničavi-

vim potkožnim mrljama, podočnjacima i s naborima dvostrukog podbratka. Nosila je džemperić na pruge, žute kao kanarinac i drečavo crvene, gotovo lakovanu mini suknju, čizmice sa šerifskim zvezdama na člancima. Njene sive hulahopke bile su poderane na butini.“ Ovakva precizna usredotočenost na detalje seksualnu privlačnost junakinje kao da prenosi i na čitaoca. Nije ni čudno da kritika ističe kako je protagonistkinja *Godine raka* zapravo „najpotpuniji, najdirljiviji i najintimnije prikazani ženski lik u holandskoj literaturi“.

Iako u Hrvatskoj roman izlazi sa više od pola stoljeća kašnjenja, u vrijeme objavljivanja originalnog izdanja to je doživljavano kao flamanski odgovor na *Uliksa*

PUNOKRVNA SATIRA: U vrijeme kad u Hrvatskoj izlazi *Čuđenje* vrijedi kazati i još ponešto o konkretno tom romanu. Protagonist romana zove se Viktor i po zanimanju je prosvjetni radnik. Poglavlja knjige teku hronološki, ali različitim putanjama. Jedan set poglavlja sastoji se od onoga što Viktor zapisuje u sveske koje čuva u ustanovi u kojoj se nalazi, drugi prate ranije događaje. Kako se praznine popunjavaju, njegov nam karakter postaje jasniji. Tim Parks je ovo Klausovo djelo prozvao divljom satikom, a jedan kasniji recenzent, koji je o *Čuđenju* pisao nakon Klausove smrti, čak je u ovom romanu, napisanom kad je autor imao jedva trideset i koju, prepoznao „maglovitost“ karakterističnu za Alchajmerovu bolest koju će Klausu dijagnostifikovati mnogo docnije.

I da, smrt Klausova bila je u Belgiji predmet mnogih kontroverzi. Naime, on je kao način odlaska sa ovog svijeta izabrao eutanaziju, koja je u Belgiji tada već neko vrijeme bila zakonski dozvoljena. Ipak, on je možda bio prva tamošnja „celebriti figura“ koja se odlučila da tu mogućnost u stvarnosti primijeni. Zbog toga je cijela stvar imala i političku težinu. Neki od istaknutih belgijskih lidera su o Klausovoj odluci govorili sa razumijevanjem i saosjećanjem, dok su kritike stizale od strane Rimokatoličke crkve i Udruženja oboljelih od Alchajmerove bolesti.

Bilo kako bilo, iza Klause ostaje impresivno književno djelo. Nije on, međutim, bio samo pisac. Bavio se i slikarstvom, a čak je i režirao sedam filmova. Nije to bio nikakav hobizam. Jedan njegov film „dobacio“ je do zvanične konkurencije u drugom po kvalitetu programu Filmskog festivala u Kanu, u selekciji „Izvjestan pogled“, dakle.

Osim što je izabrao kako želi da umre, Klaus je vrlo precizno odredio i kako želi da počiva. Testamentarno je zatražio kremaciju te prosipanje pepela u Atlantski okean sa jedne tačke na flamanskoj obali. Želja mu je uslišena. Za Klausovog života, Belgija je od zemlje koja je bila jedan od simbola tragičnosti Prvog svjetskog rata postala središte ujedinjene Evrope zamišljene da bude trajno postratovska. To što je ta zamisao teško ostvariva već ne spada u tugu Belgije, nego u tuge Evrope.

NALIČJE GRADA PRIJE 100 GODINA: FOTOGRAFIJE IZ ZBIRKI LIJEČNIKA VLADIMIRA ČEPULIĆA I LUJE THALLERA, ETNOGRAFSKI MUZEJ ZAGREB, 21. 3. – 19. 5. 2024.

SOCIJALNA PATOLOGIJA KAPITALIZMA

Glavni protagonisti izložbe su radnici, radnice i njihova djeca, a iza kamere se nalaze dva liječnika, ftizeolog i internist, koji bilježe socijalnu patologiju međuratnog kapitalizma u Zagrebu koji se rapidno industrijski razvija, ali ne uspijeva skućiti svoje radnike, što ga ne izdvaja iz europskog prosjeka industrijskih središta onog vremena – ista ili slična situacija bila je u Beču, Berlinu, pa i Londonu, koji Thaller spominje

PIŠE: Sonja Leboš

Izložba pod nazivom *Naličje grada prije 100 godina: fotografije iz zbirke liječnika Vladimira Čepulića i Luje Thallera* studijska je izložba iz fundusa Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU-a, otvorena 21. ožujka 2024. godine, uoči Svjetskog dana tuberkuloze koji se obilježava 24. ožujka, povodom 150. obljetnice osnutka Hrvatskoga liječničkog zbora, te nedavnog otkrića fotografija Luje Thallera, a može se posjetiti do 19. svibnja. Na neki način, izložba obilježava i 40 godina od smrti Vladimira Čepulića (23. ožujka 1964.). Katalog izložbe s tekstom na hrvatskom i engleskom jeziku bit će predstavljen 14. svibnja 2024., uoči Međunarodnog dana muzeja. Uz izložbu su organizirana predavanja, radionice i stručna vodstva.

Autori koncepcije izložbe su Silvija Brkić Midžić, muzejska savjetnica i upraviteljica Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU-a, prof. dr. sc. Stella Fatović-Ferenčić, povjesničarka medicine, znanstvena savjetnica u

trajnom zvanju iz Odsjeka za povijest medicinskih znanosti i upraviteljica Zavoda za povijest i filozofiju znanosti i dr. sc. Martin Kuhar, znanstveni suradnik u Odsjeku za povijest medicinskih znanosti HAZU-a, kustosica je mr. sc. Željka Petrović Osmak, muzejska savjetnica Etnografskog muzeja u Zagrebu, dok likovni postav, vizualni identitet i grafičko oblikovanje izložbenih materijala potpisuje Studio Rašić i Ante Rašić.

Na izložbi je prezentiran materijal iz Čepulićeve i Thallerove zbirke koji sadrži ukupno 132 fotografije, inače pohranjene u Hrvatskome muzeju medicine i farmacije Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Nedavno otkrivena *Zbirka slika dra Thallera o stambenim prilikama u Zagrebu oko god. 1920.* sadrži 58 crno-bijelih fotografija te se na ovoj izložbi prvi put predstavlja javnosti.¹ Fotografije iz *Zbirke Vladimira Čepulića* snimljene su na terenu 1924. i 1925. godine u okviru epidemiološkog istraživanja Antituberkuloznog dispanzera u Zagrebu. Potom su bile izložene na IV. izložbi Udruženja umjetnika *Zemlja*, postavljenoj u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu. Izbor tih fotografija uključen je u znanstveni članak Vladimira Čepulića objavljen u *Liječničkom vjesniku* 1939. godine. U tom članku, naslovljenom *Socijalno-epidemiološki problemi kod suzbijanja tuberkuloze*, Čepulić navodi statističke podatke o stambenim prilikama: "Grad u usponu nedvojbeno je obećavao zaradu i radna mjesta, ali ne i primjerene uvjete stanovanja pa je tako 1910. godine, kada je broj stanovnika Zagreba bio 79.038, u 146 stanova bez sobe bilo smješteno 359 stanovnika; 3.801 stan je bio samo s jednom prostorijom sa štednjakom (bez kuhinje) i u takvim je stanovima živjelo 10.652 stanovnika; 5.948 stanova je bilo samo s jednom sobom i kuhinjom, u kojima je obitavalo 23.442 stanovnika."

Nakon otvaranja Muzeja za povijest zdravstva 1944. godine, dvadeset fotografija bilo je izloženo u prostoru Hrvatskog liječničkog zbora u Šubićevoj ulici u Zagrebu. Čepulićeva zbirka prenesena je 1960-ih godina u Odjel za povijest medicinskih znanosti HAZU-a, te tako zadobila funkciju fotoarhiva kao istraživačkog polazišta.

Kako kaže priređivač – Etnografski muzej u Zagrebu (u suradnji s Hrvatskim liječničkim zborom), fotografije iz ovih zbirki "poslužit će kao polazište u razmatranju pojavnosti socijalne fotografije na području Hrvatske, ali i socijalne medicine/patologije s osobitim naglaskom na tuberkulozu početkom 20. stoljeća. Istaknut će se njihova rana pojava kao do sada neapaženi segment socijalne fotografije u Hrvatskoj te muzeološka vrijednost kao akvizicije prvog Muzeja za povijest zdravstva koji je osnovan 1944. u Zagrebu pri Hrvatskome liječničkom zboru."²

Glavni protagonisti izložbe su radnici, radnice i njihova djeca, a iza kamere se nalaze dva liječnika, ftizeolog i internist, koji bilježe *socijalnu patologiju* međuratnog kapitalizma u Zagrebu koji se rapidno industrijski razvija, ali ne uspijeva skućiti svoje radnike, što ga ne izdvaja iz europskog

¹ Kako kaže jedna od legendi na izložbi, fotografije nemaju preciznu dataciju, a kako su na nekim prikazane poplavljene kuće i dvorišta, moguće ih je povezati s nekom od zagrebačkih poplava 1922., 1923., 1925. i 1926. godine.

² Izvor: <https://emz.hr/> (Pristup 18. travnja 2024.)

prosjeaka industrijskih središta onog vremena – ista ili slična situacija bila je u Beču, Berlinu, pa i Londonu, koji Thaller spominje.

Vladimir Čepulić (Novi Vinodolski, 23. ožujka 1891. – Zagreb, 23. ožujka 1964.) studirao je medicine u Innsbrucku, Berlinu i Beču, a nakon specijalizacije iz ftizeologije u Leysinu i Hamburgu, 1920. organizirao je i vodio Odjel za tuberkulozu u zagrebačkoj Zakladnoj bolnici. Godine 1921. osnovao u Zagrebu prvi antituberkulozni dispanzer u kontinentalnoj Hrvatskoj, a 1934. spojio je te dvije ustanove u Institut za tuberkulozu, koji je vodio do kraja II. svjetskog rata. Bio je redoviti profesor ftizeologije na zagrebačkome Medicinskom fakultetu do 1945. godine,³ a nakon rata ravnatelj središnjega Antituberkuloznoga dispanzera, ravnatelj Bolnice za tuberkulozu (1950/58.), potom voditelj odjela za borbu protiv tuberkuloze pri gradskom Higijenskom zavodu (sve u Zagrebu). Vladimir Čepulić utemeljitelj je moderne protutuberkulozne službe u Hrvatskoj. Naročitu pažnju pridavao je socijalnim čimbenicima širenja tuberkuloze (iz čega i proizlazi potreba fotografskim bilježenjem). Poticao je popularizaciju antituberkulozne zaštite, zbog čega je 1928. osnovao Društvo za suzbijanje tuberkuloze. Godine 1921. osno-

vao je i do 1925. vodio Školu za sestre pomoćnice u Zagrebu, prvu školu za izobrazbu medicinskih sestara u Hrvatskoj. Bio je predsjednik Hrvatskoga liječničkoga zbora (1935/45.), pri kojem je osnovao Hrvatsku akademiju za usavršavanje liječnika i Muzej za povijest zdravstva.⁴

Lujo Thaller (Osijek, 2. prosinca 1891. – Zagreb, 23. lipnja 1949.), završio je 1914. studij medicine u Beču, te potom djelovao kao predstojnik plućnog (1919/21.), a zatim i internog odjela (1922/41.) u Bolnici Sestara milosrdnica u Zagrebu. Začetnik je hrvatske medicinske historiografije. Od 1927. do 1938. godine bio je honorarni nastavnik, a od 1943. do 1945. redoviti profesor povijesti medicine na zagrebačkom Medicinskom fakultetu. Organizirao je XI. međunarodni kongres povijesti medicine u Zagrebu, Sarajevu i Dubrovniku 1938. godine, a kao gradski vijećnik u Zagrebu zauzimao se za rješavanje komunalnih i higijenskih problema grada. Ostavio nam je značajna djela poput *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od god. 1770. do 1850.* (1928.), *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika* (1938.).⁵

Izložba nas uvlači u svijet zagrebačkog radništva s početka 20. stoljeća, svijet koji je Lujo Thaller opisao sljedećim riječima: "Kad čovjek pogleda

³ Ftizeologija je grana medicine koja se bavi tuberkulozom, naročito pluća.

⁴ Čepulić, Vladimir. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. (Pristup 18. 4. 2024.)

⁵ Thaller, Lujo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. (Pristup 18. 4. 2024.)

koju aristokratsku ili plutokratsku palaču, koja bi sjajem i modernošću pristajala u London, pa pomisli na podrum u Tkalčićevoj ulici ili na začadjene potleušice po svim selima kilometar dva od grada, onda ne će znati, čemu bi se više čudio: onim siromasima, kojih znojem je to sazidano i koji cio svoj život u onim strašnim, u onim azijskim, ciganskim prilikama žive, ili onim ljudima, koji sav taj jad i tu svu nevolju kraj svijeta ne osjećaju. U Zagrebu se trismo da uvedemo engleske običaje i u stanju smo onemogućiti čovjeka, koji bi k fraku metnuo crnu kravatu, a naš seljak kupa se svake godine jedamput! (...) Gospodin dr. D. ustvrdio je, da između Beča i Donjeg Lapca mora čovjek da izgubi svoje ideale, a ja velim, da ih mora izgubiti između Zagreba i Odre, između Jelačićeva trga i Tkalčićeve ulice.”⁶

S obzirom na to da je izložba studijskog karaktera, to donekle opravdava neuobičajenu pojavu prezentacije jednih te istih fotografija (u raznim formatima, doduše – od kaširanih arhivskih originala do uokvirenih reprodukcija) na više mjesta na izložbi, što stvara nepotreban zamor kod promatrača. Od studijske izložbe očekivala bih dublju i temeljitiju kontekstualizaciju, no ona će se valjda dogoditi u katalogu koji će biti naknadno objavljen.

Izložba ukratko kontekstualizira Čepulićevu fotografiju u okviru socijalne fotografije koja se širom svijeta razvija tijekom globalne ekonomske krize krajem 1920-ih i tijekom 1930-ih vodeći brojne zemlje u 2. svjetski rat, ističući tako fotografiju *Sirotinja na Jelačić placu* (1930.) zagrebačke studentice na Bauhausu Ivane Tomljenović Meller, članova Fotokluba Zagreb, od kojih imenuje Tošu Dapca, koji je svoj poznati ciklus *Ljudi s ulice* (1932.–1935.) objavljivao u novinama *Večer* i *Novosti*, kao i vrlo rani primjer umjetničke fotografije sa socijalnim motivima – *Prosjaka* Karla Draškovića iz 1894. godine. Sada, zajedno s Čepulićevim i nedavno otkrivenim Thallerovim fotografijama, klasne razlike u Zagrebu, koje su kulminirale 1930-ih brojnim društveno-političkim sukobima, možemo pratiti tijekom gotovo čitavog međuraća.

Također, izložba se veoma kratko dotiče vrlo važne poveznice, a to je poveznica s Radnom grupom Zagreb te Udruženjem likovnih umjetnika *Zemlja*, odnosno IV. izložbom *Zemlje* na kojoj je predstavljena tematsko-dokumentarna cjelina *Kuća i život te Selo*, “s prikazom stambenih prilika radništva i seljaštva”, a upravo ta izložba predstavlja i “glavni spiritus movens promjene

⁶ Thaller, Lujo. *Kako suzbijamo sušicu u Hrvatskoj? Hrvatska njiva*, 1918., 2–110, str. 112. Nesumnjivo je da je Thaller unio mnogo empatije u ovaj opis, kao i svijesti o klasnim razlikama i eksploatacije čovjeka po čovjeku, ali i, za ono vrijeme uobičajen, europocentričan pogled na svijet kojim se život

radništva uspoređuje s azijskim ili ciganskim načinom života, kao da se radi o niževrijednim kulturama.

paradigme od razumijevanja arhitekture kao gradotvorne i oblikovne kategorije prema onoj društvenotvornoj.⁷ Upravo je taj *spiritus movens* i doprinos Zagreba globalnom modernom duhu epohe. Naime, vrijeme je to kada Zagreb postaje izrazito *moderan*, i to ne u pomodnom smislu, već "socijalno moderan", kao što je govorio Slavko Batušić za *Zemljaša* Dragu Iblera,⁸ pa Thallerove i Čepulićeve fotografije predstavljaju vrlo važan doprinos senzibilizacije za tu novu modernost, ili, u umjetničkom smislu, *Neue Sachlichkeit*. Ta je poveznica fino naznačena na izložbi, brojnim književnim citatima naših naprednih književnika tog vremena: Vjenceslava Novaka, Dobriše Cesarić, i dr. Moguće je bilo, naravno, dodati i likovne poveznice.

Ono što je Cesarić opisao u svojim *Vagonašima*, odista sada i vidimo na Čepulićevim i Thallerovim fotografijama. No, fotografije iniciraju i potrebu dubinskog vizualno-antropološkog istraživanja: lice žene sa Zavrtnice iz Čepulićeva ciklusa *Loši stanovi* pokazuje skepsu, ali i ljubopitljivost, iako se doima pothranjeno i iscrpljeno, njena je kosa ondulirana po modi onog vremena, u donjem kutu fotografije nabacani su lavori, kante, ćupovi, ali improvizirani stol je prostrt čisto i bijelo, a na njemu se nalazi plemeniti komad posuđa i štaub-šećerom posuti kolači. Ipak, treba imati na umu ono što ističe Tamara Bjažić Klarin: za radničke nastambe, sklepane od građevnog otpada i bez komunalne infrastrukture, radnici su "izdvajali između 60 i 80% svojih mjesečnih prihoda".⁹ Moramo si postaviti pitanje: tko su bili radnici/e onog vremena i što su učinili za grad? Odgovor se krije i u malo prije citiranom Thallerovu opažaju: upravo oni/e su *gradili grad*, svojim znojem.

Za poveznicu s urbanim razvojem Zagreba zanimljiva je na izložbi prikazana karta, koja pokazuje *loci* Čepulićevih fotografija. To su tadašnji rubovi grada (Trešnjevka, Savska, Kanal, Zavrtnica, Peščenica, Naselak), ali i sâm ondašnji i današnji centar grada: Trg bana Jelačića, Tkalčićeva ulica, Nova ves, Rooseveltov trg (Ciglana). Impresivno je vidjeti zgradu današnjeg Muzeja Mimara, nekadašnje Gimnazije,¹⁰ a iza nje *slum* na Ciglani. Moramo si postaviti i pitanje: kako danas izgledaju rubovi grada, također često bez pripadajuće infrastrukture, ali i što se događa u neodržanim i vlažnim podrumima brojnih zgrada u samom centru...

Dopadljiva i informativna zanimljivost izložbe su poredbeni dijakronijski fotokolaži, nekad i sad, gdje vidimo povijesnu fotografiju mjesta iz 1924. godine i današnju, 100 godina „stariju“ vizuru iz objektivna Damira Fabijanića. Međutim, iza tih transformacija kriju se desetljeća i desetljeća urbanističkog promišljanja Zagreba.

Ističe se i jedan zanimljivi artefakt: bočica dr. Dettweilera pod nazivom *Plavi Henrik*, s kraja 19. stoljeća, koja je služila kao osobna pljuvačnica (što pokazuje svijest određenih slojeva o kapljičnom karakteru širenja nekih bolesti).

“Gospodin dr. D. ustvrdio je, da između Beča i Donjeg Lapca mora čovjek da izgubi svoje ideale, a ja velim, da ih mora izgubiti između Zagreba i Odre, između Jelačićeva trga i Tkalčićeve ulice”

Ono što svakako nedostaje od kontekstualnih poveznica na izložbi jest temeljitija obrada veza prikazane *socijalne patologije* i razvoja *socijalne medicine* na Školi narodnog zdravlja „Andrija Štampar“. Studijska izložba podrazumijeva studioznost, a ona je tek djelomično demonstrirana na ovoj izložbi, koja se više doima kao priopćenje i pregledna izložba. No, vjerujem da će te diskurzivne manjkavosti ove zanimljive i za povijest zagrebačke urbanosti važne izložbe biti ispravljene u katalogu.

Zagreb svakako zaslužuje interdisciplinarnu izložbu koja bi promotri-la međuraće iz raznih perspektiva, kao što je prije otprilike 15 godina bila izložba *Kampf um die Stadt / Borba za grad* u Muzeju grada Beča, popraćena katalogom od nekoliko stotina stranica. S obzirom na to da je naš Muzej grada Zagreba premalen za takvo što, ona bi se mogla prirediti upravo u suradnji s Etnografskim muzejom, gdje očito postoji dobar temelj i interes za takve teme. Rad Vladimira Čepulića i Luje Thallera nesumnjivo pridonosi razvoju humanističkih i progresivnih ideja međuraća, koje se u Zagrebu, pa i širom Hrvatske, očituju kroz iznimne sinergije socijalne medicine, urbanog planiranja i arhitekture, što je baština koju tek trebamo naučiti pažljivije njegovati. Ova izložba je svakako važan korak na tom putu.

⁷ Bjažić Klarin, Tamara. Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja – od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene. U: Markotić D., Prelog, P., ur. *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929.–1935.*, str. 68.

⁸ Isto, str. 69, bilješka 14

⁹ Isto, str. 83

¹⁰ Usput, na legendi ispod te fotografije odista treba stajati što je ta zgrada bila u vrijeme kada je fotografija nastala, a ne samo što je danas. Naime, "Predmetna zgrada, od 1986./1987. godine

muzej, a prije sjedište I. i IV. gimnazije, dio je Školskog foruma sagrađenog 1894./1895. godine, na inicijativu predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu – Izidora Kršnjavog, a prema projektu vodećega europskog biroa za školske zgrade – Ludwiga & Hülssner iz Leipziga i Berlina. Riječ je o jednoj od najreprezentativnijih zagrebačkih donjogradske zgrade podignutih u stilu monumentalnog historizma, odnosno neorenesanse". Kraševac, I., Šverko, A., Horvat-Levaj, K. Elaborat: *Muzej Mimara (Rooseveltov trg 5, Zagreb): povijest gradnje, valorizacija i pregled konzervatorskih smjernica*, Institut za povijest umjetnosti, 2021. Kao što naglašava Željka Čorak, nije mnogo europskih gradova tog doba sagradilo takvu obrazovnu ustanovu za svoje mlade žitelje.

ZELENE POLITIKE U KAZALIŠTU: IZMEĐU ZAGOVARANJA I ZAVOĐENJA

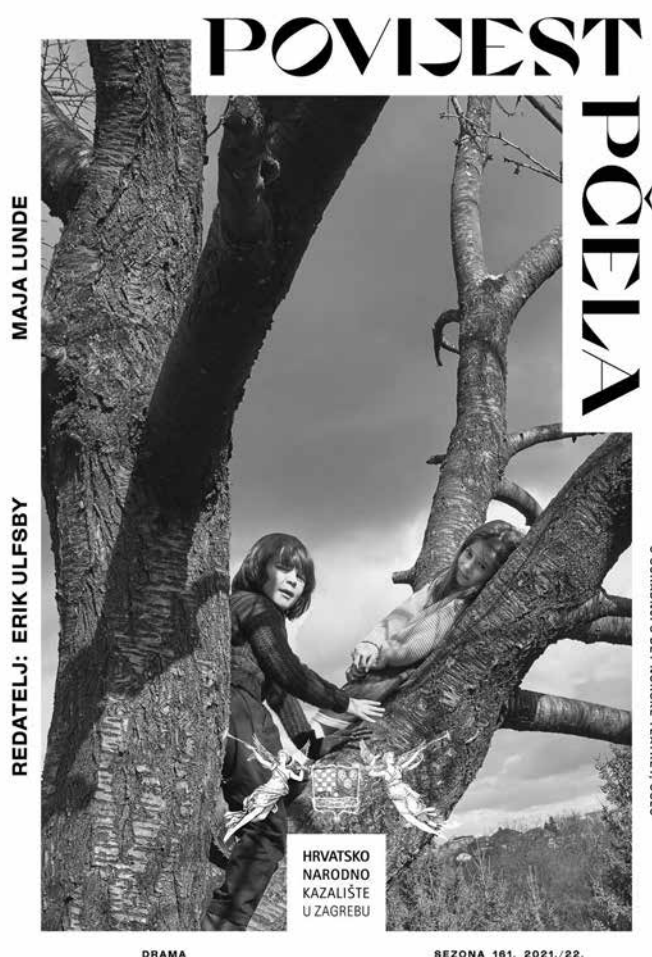
NEZADRŽIVOST PITANJA ODRŽIVOSTI

Stvar je globalna, i teško ju je ignorirati, pa ako je ignorira većina domaće politike, nemalo je iznenađenje da se domaće kazalište, izvaninstitucionalno intenzivnije nego institucionalno, već neko vrijeme, sramežljivo ili pojedinačno, ipak s vremena na vrijeme osjeća dovoljno svjesnim i odgovornim da i ta pitanja adresira, na ovaj ili onaj način

PIŠE: Igor Ružić

„Slijedi li nam neka nova antropologija?“, pita se teoretičarka Željka Matijašević u tekstu povodom domaće praižvedbe dramatizacije hvaljenog i nagrađivanog romana norveške autorice Maje Lunde *Povijest pčela* u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu početkom ožujka 2022.

Roman je ekološka početnica i distopija u jednom, s naravno, mogućnošću donekle sretnog kraja koja je u nacionalnoj drami igrala u režiji Erika Ulfssbyja, kao nastavak suradnje s Det Norske Teatret iz Osla. Samo tri mjeseca kasnije isto je, najveće domaće, kazalište u off prostoru zagrebačkog kluba Peti kupe predstavilo svoju off produkciju *Predstava za žive u doba izumiranja*, ostvarenu u velikoj mreži europskih koproducenta okupljenih oko EU Creative Europe projekta STAGES. Prema ideji redateljice Katie Mitchell i koreografa Jérômea Bela i Théâtrea Vidy iz Lausanne u suradnji s Centrom za kompetencije održivosti Sveučilišta u Lausannei, u domaćem ju je kazališnom, klimatskom i svakom drugom kontekstu postavila redateljica Anica Tomić, uz neizbježnu dramaturšku suradnju Jelene Kovačić. Domaće institucije tako su se iskazale kao klimatski svjesne, na jednom mjestu, u samo tri mjeseca. Bez puno vike i odjeka, u suradnji i partnerstvu, umrežene i projektno definirane. Slučaj je htio da je globalno zatopljenje upravo tu negdje počelo imati i svoje sasvim realne fokuse, na primjer u Ukrajini, pa

Povijest pčela / režija Erika Ulfssby, 2022.

je ekološka svijest potonula u drugi plan. Teško da itko zamišlja koliki je ugljični otisak rata!?

Nedavno je pak objavljena vijest kako su na Europskom sudu za ljudska prava potvrđene tužbe švicarskih starijih građanki – i to nije predrasuda jer se pokret zaista zove KlimaSeniorinnen – protiv svoje države zbog neadekvatnih klimatskih politika i posljedičnim toplinskim udarima koji su im ugrozili zdravlje i narušili kvalitetu života. Cinik bi rekao: baš dobro da su se uglavnom visokoobrazovane ili barem dobrostojeće građanke poslovično i simbolično bogate srednjoeuropske zemlje poznate po samostalnosti i samoopstojnosti, koja je pritom uglavnom (još uvijek) zaštićena od gotovo svih izravnih klimatskih ugroza poput poplava, požara, zagađenja zraka i sličnog, pobunile protiv države zbog „neadekvatnih klimatskih politika“. I bio bi u pravu upravo koliko i one, koje ciljano kažu da je veći problem od njihove nemogućnosti kretanja i „hercklopfna“ u ljetnim mjesecima ono što ostavljaju svojoj djeci, ili djeci svoje djece. Znakovito je pritom da ih je u njihovoj zemlji, zato su i morale ići do europskih instanci, sudstvo odbilo, na ovaj ili onaj način. Švicarska se zaista ne čini kao država s problemima, čak ni klimatskim, i ako su se u njoj upravo stariji građani – točnije građanke, odlučile na takav korak, reklo bi se da problem više nije izazov nego zbilja ili, jednostavnije, da nam je dogorjelo do prstiju.

prilagođavanjem proizvodnje navodno nepogrešivim zakonima ponude i potražnje.

Nešto značajnija, iako također tržišna, domaća je inscenacija predloška *Predstave za žive u doba izumiranja*, jer su domaće autorice imale nešto više slobode prilagodbe, od samo prostora preko suradnika do, što se pokazalo dobitnom kombinacijom, izvođača, tj. izvođačica. Anica Tomić izabrala je Naomi Temiotope Okoli i Evu Markulin, osnovnoškolke različitih rasa, socijalnih statusa, porijekla i dosadašnjih sudbina, kako bi poludječjim jezikom i logikom predložile drukčije čitanje sadašnjeg trenutka čovječanstva i njegove odgovornosti za, u krajnjoj liniji, samoga sebe. Radikalnost koncepta tako mora nagristi sama izvedba, ali poruka je ostajala, i nipošto nije bila bez sasvim osobitog šarma.

Ekološke teme, po svojem u domaćem kontekstu nažalost i dalje uglavnom autsajderskom statusu, izvan srednjostrujaškog narativa koji nad njima zatvara i oči i uši sve dok mu ne eksplodiraju u lice, odavno su u fokusu nezavisnih skupina. Na primjer, cijeli opus Damira Bartola Indoša

Nasreću ili nažalost, i recentna je rečka domaćeg „okolišnog“ repertoara također međunarodno projektno zadana, što joj ne umanjuje kvalitetu ali govori o mogućnostima domaćeg autohtonog i društveno odgovornog mišljenja institucionalnog kazališta. U sklopu projekta „Stronger Periferies: A Southern Coalition“ sufinanciranog iz programa Kreativna Europa EU, ostvarenog koprodukcijski između Ganz nove kulture promjene, Zagrebačkog centra za kulturu i mlade POGON te portugalske organizacije ARTEMRE-DE – Teatros Associados, dramatičarka i redateljica Vedrana Klepica realizirala je autorski projekt naslova *Things that burn easily*. Uvijek zagledana u rubno kako bi govorila o središnjem, bez obzira na to je li riječ o klasi, nacionalnosti, identitetu, a uvijek na koncu s kritičkim stavom prema kapitalizmu kao mehanizmu koji svaku vrijednost koristi ili zatire bez treće mogućnosti, u ovom projektu imala je priliku ekološku temu katastrofalnih požara na krajnjem jugozapadu Europe pretočiti u ideološku matricu jednostavne dihotomije. Bez obzira na postdramsku pirotehniku, koja doprinosi kontekstualizaciji – ideološko-utilitarnoj u zagovaračkom, ali i kazališno-estetskoj u zavodilačkom smislu – u osnovi priče su mali ljudi koji stradaju ali i njihova odluka kako će to svoje stradanje razumjeti i kako će na njega odgovoriti. Možda je samo riječ o širini pogleda, onolikoj kolika je na protagonistima u ansamblu koji čine Vladimir Aleksić, Hrvojkja Begović i Lea

Things that burn easily / režija Vedrana Klepica / fotografija: Jelena Janković, 2024.

Jevtić: netko vidi samo sebe i svoje najbliže, opasnost i instinkt, netko gleda šire, globalnije i kolektivnije, s ništa manje bijesa ili tuge zbog nesreće koja je zajednička. Iako ne daje eksplicitni odgovor, jer suvremeno dramsko pismo ne nudi i ne mora nuditi čitljive ili primjenjive recepture, u svojem možda i najkonzistentnijem uratku potpuno je jasno na čijoj je autorica strani, tj. koju opciju zagovara usložnjenim reflektiranjem poznatoga i očito, čak i scenski oprimgjenog.

Na pitanje s početka zato odgovor, ne samo na temelju navedenih i opisanih izvedbenih primjera, nego i kao rezultat dosadašnjih – ipak i nažalost – neslućenih postignuća antropocena, mora biti jedinstven i dosljedan, ali prije svega: zajednički.

AUTOR ROMANA *NOĆNE REČI* ODGOVARA NA KRITIKU VLADANA BAJČETE**IZVJESNA MOGUĆNOST RAZVOJA
VLADANA BAJČETE**

Bajčeta je, *izvesno i očito*, iskreno zbunjen mojim književnim tekstom, ali i dobrohotan, u svojim čitateljsko-prikazivačkim granicama određenima tom zbunjenošću, zbunjenošću koja mu u svesti otvara lažnu ali izazovnu mogućnost nekakve *odgonetke*

Vladimir Tabašević

U tekstu pod naslovom "Zagonetka Tabašević", Vladan Bajčeta nam demonstrira kvalitete svog kritičko-teorijskog stanovišta i s njim u vezi, kvalitete vlastitog, čitalačkog doživljaja literature. Na tekst je *izazvan* mojim romanima uopšte, a s *izvesnim* fokusom na poslednji u nizu od tih romana – *Noćne reči*. Ukratko: Bajčeta svojim osvrtom pokazuje ambiciju da "teorijskim" uvidima u literarne i paraliterarne moje obznane, malu našu književnu zajednicu potakne na saglasnost povodom "ne-vrhunske umjetničke učinkovitosti" moje literature, koju on velikodušno odgoneta kao takvu – "ne-vrhunsku". Nepisano pravilo, međutim, glasi da su umetnički vrhovi, ipak, opažljivi samo okom darovitih posmatrača, a najčešće se otkrivaju pogledom onih koji – ne bi da su viđeni kao bilo kakvi raspolagaoci vrhovnim, opštim, umetničkim i drugim *istinama*. Ipak, razlozi za tu "ne-vrhunsku umjetničku učinkovitost", prema Bajčeti, prosti su, a on nam na njih – suvereno ukazuje, jer mu je, tek tako, dato da ih vidi, pa mu je prinuda da s nama podeli svoje stanovište – neizdrživa i gotovo etička.

Glavni razlog je moj "tretman jezika", koji je isuviše "zauman", "eksperimentalan", "samodovoljan", zaigran ludizama radi, "automatizovan po uzoru na nadrealistički automatizam", "alogičnih jezičkih i misaonih putanja", rečju: takav da tako tretiranim jezikom, konsekventno, postaje nemoguće "isprispovjedati celovitu priču", jer "preterano spontana asocijativnost" to ne dozvoljava, čak i kad ja kao autor, celovitu priču, eto, makar u *Noćnim rečima*, (ne)svesno intendiram. Tako tretiran jezik, "prepun alogičnosti", to ne dopušta, i tačka, mišljenja je da je promislio kako valja, i da je to što je tako promislio, svima, napokon, zbog njegove valjanosti – postalo evidentno. Isuviše sebi izvestan, Bajčeta, dalje, eksplicitno saopštava i to da je moj maltretman jezika, samo posledica nesposobnosti moje "misli" koja umešto da se uputi ka "celovitoj priči", završava u ćorsokacima jezičkih igrica, kalambura i drugih muka nemogućeg, pa ne može jasno da se protegne ka onome lako izrecivom i još lakše prepričljivom, čemu je jezik tek neko "sredstvašće" za izraz vajne suštine neke pretpostavljene "vanjezičke zbilje".

Usled takvog "promišljanja" sopstvene "misli", Bajčeti se moj prvi roman, *Misisipi*, ukazuje kao u celosti jedna "jezička alogija", a drugi – *Pa kao*, pokazuje, na mah, citiram: "**izvjesnu mogućnost** razvoja" kojim (razvojem) on zamalo da ode toliko i prevaziđe tu jezičku alogičnost na koju sam ja kao autor osuđen – alogičnost koju mi Bajčeta kao i mnogi današnji propagandisti i propagandistkinje u kulturi i našem svetiću opštenja uopšte, najpre pripisuje, da bi me za nju, u sledećem svom misaonom koraku, lako i kritikovao (čuvena strategija "Slamnatog argumenta"); ali, ta "**izvjesna mogućnost**" samo je zamka, jer do kraja *Pa kao* postaje *Misisipi II*, dakle – još jedno "alogično", preterano spontano i asocijativno, "umjetnički – ne-vrhunski" uobličeno delo.

Da su "izvesnost" i "mogućnost" međusobno opozitni pojmovi, i da su, zbijeni tako jedan pored drugog *izvesnom* misaonom tromošću autora, značenjski, odlikovni primer jezičke "alogije", da je logički nemoguća "**izvjesna mogućnost**", kao što je nemoguće i "drveno gvožđe", Bajčeta ne želi da mu pada na pamet, jer mu se društveno-mrežni Tabašević i Tabaševićev književni tekst zavodljivo zbunjujuće priviđaju kao jedan fenomen, i on je silno nameren da ih u kompletu, pomalo i brzopleto – odgonetne, potezom svoje izazovne misli upravljene tamo, ka izvesnostima svih nas, naravno; tako odvažen, on je još je odlučniji da ukaže na kapitalnu "alogičnost" moje, a na

nesreću i – naše književnosti, samo kako bi mu, razume se, ona vlastita alogičnost i misaona učorsokačenost, u srcu sopstvene misli – ostala dragoceno neosveščena. Još jedna takva “alogičnost” na koju je, apsurdno, pozeleo da svede moj književni rad, i njegove literarne učinke da prokaže, prema tome, kao “umjetnički” ništavne, potkrada mu se u svega hiljadu i kusur reči teksta koji bi trebalo da je lišen stilskih i logičkih manjkavosti, ako već nije književno-teorijski jasno artikulisan i opredeljen, budući da je njegov autor, privilegovani član akademske zajednice, i kao takav – u obavezi da u interesu svih nas – opšte-logično promišlja jezičke i druge realitete. Bajčeta, naime, tvrdi, kako se nešto u mom umjetničkom “obrađivanju”, citiram: “(...) **očituje ispod površine** ovakve umjetničke obrade”. Istina opšta, a ne moja lična, istina ona jezičko-logička, a ne doživljajno-umetnička, istina našeg divnog jezika kao takvog, međutim, jeste da se ispod površine može samo “nazirati”, a da se “očituje” samo ono što je na površini i što se na samoj površini upravo “ukazuje” kao očito, i tu nema puno mrdanja za bilo kog poštenog ljubitelja jezika i njemu pripadajuće logike koja diktira i misaonost kao takvu, bilo da onaj ko se otisne tim putem mišljenja, tereti državni budžet namenjen za mislioe i one koji se tako osećaju, ili taj budžet mislećim sobom – on rasterećuje. Koliko jezička rafinisanost duguje metaforici koja svoje poreklo nalazi u neposrednom, čulnom opažanju “vanjezičke” zbilje, onom “očevidnom”, “prozirnom”, “dubokom”, “bistrom”, i “očitom”, pa i onom što se “vrhuni” u opažanju nekog “vrška”, kao i zvučnosti samih tih reči, razume se da jedna je od velikih i važnih tema o kojoj ćemo – a to je jedino izvesno – moći uzajamno, kao članovi jezičke zajednice koju iz nehata delimo, da pokušamo misliti tek onda kada za jezičke i misaone nelogičnosti koje jurimo kod drugih, shvatimo da razlozi leže u nama samima, ma koliko da nam činjenica da baš nas društvo plaća da mislimo – ponekad pogrešno saopštavala to da znamo i kako se mišljenje ispravno izvodi. U sledećem stadijumu misli, lakše će biti da osvestimo i to da “alogije” nisu uvek usled pukih jezičkih proizvoljnosti, propusta i navada na svakovrsnu nasumičnost, već su, često, one promišljena posledica autopoetičke svesti utemeljene u nekoj od teorija o jeziku i njegovom odnosu prema ne-jezičkoj “realnosti” koja je dobrim delom, istina, determinisana logikom isključive disjunkcije: *a ili ne a*, ali na nju – nije svodiva. Takva autorefleksija, jeste nužan uslov za bilo kakvu razmenu mišljenja povodom umjetničkih i ne-umjetničkih domašaja moći jezičke umešnosti kao takve: pesničke, prozne, književno-teorijske, i, na kraju – one čitalačke. Jezičko-logička istina, dakle, na jednu stranu, estetička “istina” na drugu, a jezik kao dragocena alatka, samo onda i kada je osveščena u svojim moćima, alatka za precizne demarkacije između ovih dvaju svetova i njima pripadnih istina, a zatim – i kao nosilac onog “pesničkog”, šta god da ono u svakom od nas pojedinačno – izazivalo. Prosto, rečima E. A. Poa, kojima je on odavno već našao izraz za sve nas, izraz mogućnosti komuniciranja upletenost misli i jezika: radi se o “izražavanju onog nejasnog”, a ne o “nejasnom izražavanju”.

Da u svemu ovome, interpretator i “nadprosečni” čitalac, Vladan, ne bi opet video samo moj tekstualni i društveno-mrežni napor da budem originalniji nego što mi je prirodom i društvom dato da jesam – za koje duševne prisile me takođe uzgred “optužuje” – neophodno je, zaista, da njemu samom kao čitaocu najpre, a zatim i kao uposleniku na jezičkom institutu, bude jasno otkud mu se kao književno-estetički kriterijum, prilikom čitanja i opšteg tumačenja mog romana i mojih jezičkih intencija, najjednom javlja: “autoironijski otklon pripovedne instance” za koji me, takođe, kao autora – optužuje da mi upadljivo nedostaje. Iako, već u sledećem redu svog teksta, on citira moju junakinju koja upravo ponešto ironično ima da kaže i o toj mogućnosti da pisac Tabašević “ispisuje samo nasumične, alogične kalambure”, Bajčeta tvrdi da je takva moja autopoetička svest tek izraz “bizarnosti”, ali da je njegova ovakva svest kojom mu se “ispod površine očituje” šta je to s jezikom radim – “najbliža istini”. Istom “logikom”, on mora da navodnim pregnućima svojih misli, pokazuje na “ispodpovršinska očitovanja” koja se njemu u ime svih nas, javljaju, povodom pitanja zašto ja svoj roman potpisujem sa znakom pitanja, iako u apendiksima kraja romana, decidno i eksplicitno – ja navodim razlog za taj upitnik. Kao da je u oba slučaja reč o istom maniru: ono što je imanentno logici mog književnog teksta, on iznosi kao svoj uvid i komentar, insinuirajući na nekakav moj jezički i misaoni “nedostatak”, koji je posledica “nesistematičnog čitanja poezije” i “saživljenosti s pesnicima”, šta god da “saživljenost s pesnicima” značila.

Bajčeta je, *izvesno* i *očito*, iskreno zbunjen mojim književnim tekstom, ali i dobrohotan, u svojim čitateljsko-prikazivačkim granicama određenima tom zbunjenošću, zbunjenošću koja mu u svesti otvara lažnu ali izazovnu mogućnost nekakve *odgonetke*. Ironija koja mu, najjednom, niotkuda, opseda *srce misli* i prikazuje se kao podrazumevani “književno-estetički kriterijum”, i koja se bez bilo kakve mikrofilološke posvećenosti, lako uočava u njegovoj čestoj i nereflektovanoj, pismenoj upotrebi reči “izvesno” – reči koja tako korišćena, svoj ironijski sentiment duguje kolokvijalnoj njenoj upotrebi koja se Bajčeti potkrada u “kvazi-akademsom” tekstu – posledica je njegove samonametnute prisile da on bude taj koji odgoneta i pokazuje *neizvesni* kvaliteta pisanja, njemu *sve izvesnijeg* autora – *Tabaševića*? Jedna od nimalo prijatnih odlika naše epohe, naime, jeste ta da uvek kada pretendujemo na opšte – poetičke i logičke istine – završimo u čorsokaku (samo)ironije, koji nam, paradoksalno, u svesti iskrsava ne samo kao novi horizont – već i kao mera same “istine”. Da bi nam bilo šta od toga postalo jasno, neophodno je da sopstveni rep koji jurimo, prestanemo pogrešno da prepoznavamo kako u drugima mrda, a to se dešava samo onda kada, kako nas na to divno navodi Ostin, sa ogromnim strahopoštovanjem, stupimo u jezičke oblasti kojima su pre nas, prošli anđeli, i pođemo od ideje da je sa takvim strahopoštovanjem – u jeziku i Drugi.

ТИБОР ВАРАДИ, *ТРАГОМ РЕЗЕРВНЕ ИСТОРИЈЕ*, АКАДЕМСКА КЊИГА, НОВИ САД, 2024.

ОДРЖИВИ ОПИС РЕЗЕРВНЕ ИСТОРИЈЕ

Кад Варди крене у анализу судског поступка везаног за штету коју су направиле животиње и кад крене да прави паралеле са људским поступцима, онда је све то као огољавање људи. Цар не само што је наг – него се види и шта ће му једног дана направити од коже скинуте са леђа

пише: **Миљивој Ненин**

Хтео сам да почнем текст о Тибору Варадију паралелним причама. Прва би била о књизи коју сам објавио почетком XXI века, и која је имала наслов, по песми Милете Јакшића, *Ствари које су прошле*. (Борио сам се за свог писца и насловом.) Управо о стварима које су прошле пише и Варди. Могао бих цитирати макар једну строфу, макар у загради („Ствари које су прошле, где су оне? / Ако су живе, ако их још има, / Видећемо их кад прођемо и ми / Када будемо једном дошли к њима“), али бих могао подсетити и на Петра Зоранића из XVI века и на крај његових *Планина*. И на млинара-време који скоро све меље, а Варди му отима обичне људске животе... (Оно што, очито, ником није потребно.)

Друга прича би била много живља и вратила би нас у Варадијеву струку, али би нас пребацила у Шајкашку. Наиме, у Лок је повремено долазио пензионисани судија Уставног суда Македоније. (Жена му је била из Лока.) После три попијена шприцера у сеоској кафани, бацао је шешир на други крај стола и судио целој кафани. На трагу Варадијевог писања могао сам да се уживим у улогу судије и да нагађам који спорови су га мучили. Да ли су га пензионисали пре времена, усред процеса који је водио, па би да заврши тај процес? Седео је сам у кафани. Био сам спреман, у првобитној варијанти текста, да седнем за његов сто.

(Наравно, не бих ја издржао у Варадијевом ритму тражења атмосфере до краја текста, али бих догурао до *одрживог описа*.) Варди би ову моју причу оплеменио описом сеоске кафане; задржао би се, вероватно, на билијару у сепареу; можда би описао и стас конобарице... Зидови, молерај, шанк, понеки алкохоличар. Тражио би анегдоте у сеоској кафани. Видео би да конобарица пијаном госту даје ракију директно из чесме. Али би видео и како се гост стресао после попијеног пића и извадио новчаник да плати.

Једина истина је тражење истине, рекао би Тибор Варди.

Из проблема – како почети текст – извукао ме је случај комедијант. Наиме, непосредно пре читања Варадија, приказао сам књиге двојице писаца из Баната: Љубомира Живкова и Раше Попова. И ту ми се отворило литерарно „вјерују“ Тибора Варадија. Наш писац се, као и Живков, као и Раша Попов, *швота*.

То се чак не види одмах. Мора се скинути тај танак слој носталгије за бившим временима, мора се заборавити тражење истине, мора се толико тога заобићи у великом луку, да би избило на видело да је Тибор Варди из Баната. И да је швотање циљ. Препознао сам то швотање и у претходним Варадијевим књигама, али сам то именовао као *светлу иронију*. Имала је та иронија нечег витешког – најпре у

бирању противника (удара се на јаче) и у распореду јунака (Трамп и Хилари Клинтон, на пример, били су могући станари у дворишту са заједничким нужником). А притом постоји и лепа аутоиронија. Сазнаћемо, и како је гласио надимак Тибора Варадија, када се преведе на мађарски језик, и преко тог надимка ћемо ући директно у ову књигу. (У покушају успостављања животињског царства.) Надимак нам је открио сам писац, који је, када је то потребно, и јунак ове књиге. (Узгред, и читаоци, хтели то или не, учествују у овој књизи: знају шта ће се догодити. И кад Јевреји током рата преписују имање на жене, које су Немци и од којих се разводе, читалац долази у искушење да им викне, да то не раде!)

И одједном имам о чему да пишем.

Али, да најпре забележимо о чему Варади пише. Прати бизарне судске процесе вођене током Другог светског рата, но и неку годину после. Биле би те приче бизарне чак и да рата нема. Рат им даје на бизарности. Месар је увредио другог месара тако што му је рекао да је месо које продаје – никакво... Пала је тужба. Описан је, потом, процес у којем се не зна ко је купац коња... Затим је неком другом купцу угинула крава, истог дана када ју је купио. (А закон је, видели смо то, предвидео и могућност да крава угине. Мада је требало наћи тај закон. Када је правда у питању, одлази се и у законике држава, које више не постоје. Мада је, ипак, најзанимљивије када се појаве случајеви које закон није предвидео. А има и тога: најтеже је доказати да си жив, а понекад и да си умро. Страшна је та папирна стварност!) Занимљива је и прича о покушају враћања купљеног коња, али и одустајање од те намере. (Коњ је у међувремену одрастао, уозбиљио се, постао одговорнији, једном речју – добио на цени.) Озбиљан је и спор у вези са миражом када се супружници разведу... Најгрубље сам наговестио природу процеса у данашњем Зрењанину и околини – док мало даље, права, велика, историја прати догађаје из Другог светског рата. А, да. Прећутао сам штету коју су животиње нанеле домаћину чија се њива нашла на путу тих животиња... Прећутао сам и смрт коња који је стао на електрични вод, и пошто је имао потковице, настрадао. Прећутао сам и закључавање шпајза – односно, како би то у једном делу Баната рекли – собице. Као да је то просторија којој се тепа. То закључавање собице му некако дође као претеча увођењу санкција. (А када се на малом простору сударе две домаћице – није лако бити писац. Показује нам ова књига да се најстрашнији ратови воде унутар четири зида. Али, и за писца, као и за радозналост читаоца, јесте *изазов* открити да ли је рат аутентичан или само практичан.) Прећутао сам и политику запошљавања на крају Другог светског рата. Книћанин му дође као неки биро за запошљавање...

Понекад су ти процеси без пресуде. Понекад велика историја поништи судске одлуке. Однесе их, раздува... Како судити човеку послатом на фронт, а како тек судити народном хероју? А како је тек женама: како се развести од народног хероја? (Узгред, доживео сам да ме је ученица – у основној школи – исправила. „Није тако било, наставниче. Мени је баба причала.“ Реч је била о смрти партизана, који је јако волео да једе трешње и који је због те љубави и погинуо. На вољеној трешњи. Наравно, трешњу је било тешко унети у причу о јуначкој смрти, те је баба морала да унесе корекције.) Мада, овде

би процес могао да се поведе и против приче о срећи коју доноси потковица... Парницу би могао повести власник угинулог коња, међутим, ни у претходном процесу није добио надокнаду, иако је пресуда била у његову корист.

Све приче су отворене када је Варади у питању... И све те приче су мајсторски испричане. И филигрански дотеране. Сетио се те речи (*филигранско*) један други писац. Мени је била потребна, те сам ту реч позајмио – само за овај текст. Мада, понекад, на пример, када Варади напише да је неки спис насукан, као брод на крају пута, не знам кога да хвалим – писца или преводиоца...

У свакој причи присутан је Варади: као неко ко има сећање на детињство, на пут од куће до школе, или као неко ко памти место у којем се радња одиграва.. Неизоставан је, наравно, и дедин дневник. Посебно када деда помиње унука. (Лепо га се деда сећа – мада није препознао продоран и снажан лирски глас нашег јунака – у првим поетским покушајима. То је бол са којим саосећамо, да се и ми мало швотамо.)

Варади пише. Прати бизарне судске процесе вођене током Другог светског рата, но и неку годину после. Биле би те приче бизарне чак и да рата нема. Рат им даје на бизарности

Сам Варади је дао поднаслов овој књизи: „документарна проза (скоро роман)“, а ја бих додао у поднаслов и ово: „са примесима басне“. Јер, оно по чему је ова књига другачија од претходних књига документарне прозе Тибора Варадија јесте присуство животиња у њој. Посматра их као живе, као мртве, па и у развоју. (Развој је битан – могли бисмо га повезати са перспективом. А перспектива отвара очи и слепима. Спазио је један од јунака лепу девојку. После месец дана ју је поново видео. Била је још лепша. Узео ју је за жену. С друге стране, купац је видео краву. Спремио се да је купи. Када ју је сутра видео – није му се допала. Јасно је да је није купио. А крава је, на путу за Фаркајдин, неколико сати после куповине, угинула. Перспектива се, каже то Варади, показала јако важном.)

Варади је најјачи када животиње посматра у крду, стаду, чопору... И када им придаје, ја бих условно рекао „државотворне“ особине (инвазију, окупацију, увођење демократије, дедовину, слободу говора, одрживи развој, мирољубиву коегзистенцију)... Вероватно сам нешто и додао што код Варадија нема, а морам убацивати и мултикултуралност – јер ћу у овај приказ увести и једног глупог пса. (Увредио ме је рођени пас. Био је глуп као неки човек. Напао је пса, који нам је дошао у

госте. Када су ми објаснили да је штитио своју територију, тек ме је то повредило. Било је простора за читав керећи фудбалски тим. До мултикултуралности нисмо ни дошли...)

Наравно, ова моја прича делује натегнуто, млако и бесмислено. Али, кад Варади крене у анализу судског поступка везаног за штету коју су направиле животиње и кад крене да прави паралеле са људским поступцима, онда је све то као огољавање људи. Цар не само што је наг – него се види и шта ће му једног дана направити од коже скинуте са леђа.

У Банату, чини ми се, не постоји реч потра (негде кажу и *потрица*) – недостаје и Робин Худ, или макар горски цар... То што у Банату нема речи која би означавала штету коју су животиње направиле, не значи да људи у Банату нису били довољно „сензитивни“, него да су оградe биле чврсте. Једноставно, за неким речима није било потребе.

Напустићемо животињски свет и пребацићемо се на причу коју бисмо могли назвати: ситносопственичка прича. О поседовању једне обичне цепанице. (Као да је била регистрована.)

Имао сам друга који је организовао свој живот тако, као да ће живети двеста година. Све што му је било потребно за живот – имао је у дупликату. И свуда је постојао ред: нису чак ни дрва могла ући у пећ преко реда. (Са више реда су дрва улазила у пећ, него пацијенти код лекара.) Обележио је године када су дрва исцепана. Није дочекао двеста година. Ни свој живот није дочекао до краја. Скратио га је. Али је ушао у овај текст као законити наследник извесног подстанара из Зрењанина, који је исто тако шарао бројеве по огреву. (Овога пута не грешим када напишем Зрењанин.)

Ех, да сада радим у школи... Какву бих писану вежбу дао ђацима. Навео бих пет кључних речи, па нека од тога напишу причу. (Лакше је писати бајке него документарну прозу – научили смо то од Варадија. Кад писац измишља, на пример, онда он сам крсти своје јунаке, те је причу лакше пратити. А кад следи документе, онда је у ситуацији да му се чак тројица јунака зову Шандор К, и што је најстрашније – сва тројица би да заврше у истом кревету. Истина, не са истом женом. Чињенично стање, у овом случају, дође му као да је на столици на којој седи оштар камен. А бајка му дође као јастуче на столици.) Али, морао бих ђацима дати нека практична упутства. Кренуо бих од народне мудрости. Када је секс у питању, онда народ, истина, мало грубље, каже да јачи кер има предност. (Узгред, та реченица – о томе како јачи кер има предност у сексу – могла би да се нађе у сваком Уставу – и просвећених и непросвећених народа. Чак би код просвећенијих народа била довољна само та реченица! Ту би била обухваћена и слобода штампе и права мањина и да не набрајам.)

Но, морали бисмо исписати и једну ограду: јачи кер је променљива категорија. Отуда бих у кључне речи ставио и шесту реч: годину када се све то дешава... Дакле, цепаница, шупа, 67, Америка, Вијетнам, 1951. година. (Остављам ђаке да пишу, а ми се враћамо Варадију.) Објашњава нам Варади да бисмо лако погрешили ако бисмо бирали које је јаче звање: подстанар или станодавац... Године 1951. бити подстанар је било јаче и часније звање. Тачно је да то часније звање није дуго трајало, али је за нашу причу важно ко је јачи кер. А и на тужбу је одговорено противтужбом. Тек сада видим да нисам описао ни тужбу, ни противтужбу. (Спортски новинари би противтужбу назвали транзиција, као што су крстили и противнапад.)

Подстанар је нумерисао цепанице у својој шупи. Оптужио је станодавца да му је украо цепаницу број 67. Станодавац је узвратио тужбом. Наводно је подстанар дошао у станодавчеву шупу и на једну од цепаница написао број 67. И прво и друго је вероватно (или једнако невероватно). Истина се не назире. Ствари које су прошле, где су оне – рекао би Милета Јакшић.

Све се срећно завршило. Примирје, а можда је то био и прави мир, потписано је. Чему читава ова прича, коју сам одужио преко мере? Па тек сада почиње филигрански рад мајстора Варадија. Испричао нам је, уверљиво, на основу искуства, где је ко седео приликом потписивања затварања процеса. Распоред седења се није доводио у питање. (Сели су онако како је домаћин адвокатске канцеларије одредио.)

И ту Варади, нехајно и ко бајаги незаинтересовано, додаје реченицу, да су Америка и Вијетнам, много година касније, пре потписивања мира, потрошили неколико недеља на расправу о распореду седења. (Очито је да нису могли да нађу довољно округао сто, додајем у загради.)

И примећује Варади, да ту нарочито Американци нису знали када да задену за појас. Е, то на крају јесте филигрански рад. И то јесте поглед с висине, али и поглед са лупом у руци.

Текст није готов, али је овде завршен. То значи да морам навестити о чему бих још писао.

Открио сам човека чије име Варади није успео да прочита – Јоца је у питању. Али, о томе не бих писао. Нисам открио тајанствени предмет („лимени окретач за чварке“) – није га „открио“ ни власник. Једино да у овом тексту напишемо потерницу за тајанственим предметом...

Смислио сам име за слику коју имам пред очима: Ни пуштање, ни попуштање. На слици су прије које иду руку под руку и свађају се!

Писао бих, можда, још једино о томе, да рат доноси ред и спискове, а да мир уноси хаос и неред... Али, и о томе је Варади, уз помоћ Брехта, већ исцрпно и прецизно писао...

ТИБОР ВАРАДИ (1939) је познати правник. Студије права завршио је у Београду, а потом је на Харварду стекао звање доктора правних наука. Предавао је на многим познатим универзитетима у свету, а био је учесник у значајним споровима пред Међународним судом правде и међународним арбитражама. Каријеру је започео као адвокатски приправник у породичној адвокатској канцеларији у Зрењанину. Архива те канцеларије је темељ његових најзанимљивијих књига документарне прозе: *Списи и људи* (2015), *Пут у јуче* (2017), *Догодило се у Ечки* (2019), *Противнародни осмех* (2021) и *Трагом резервне историје* (2024). Живи у Новом Саду и Будимпешти.

БОРИВОЈ ЧАЛИЋ: У САЗВЕЖЉУ ОРФЕЛИНА, СКД „ПРОСВЈЕТА“, ЗАГРЕБ, 2023.

ВИСОКИ СЈАЈ

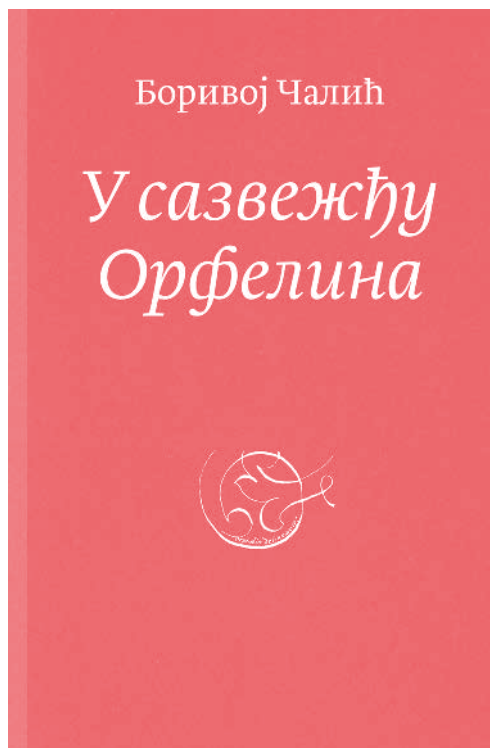
Боривој Чалић је овим својим дјелом обухватио скоро све чиме се бавио Захарија Орфелин; готово све у чему је направио први корак у српској књижевности и ликовној умјетности, музици, лингвистици, штампарству, издаваштву...

пише: Ђорђе Нешић

Кад неко посвети читав свој живот проучавању живота и дјела једног човјека, онда ту мора да се стекне неколико услова: да се ради о великом дјелу значајног човјека, да ту предстоји много истраживачких радњи и да трагалац гаји велику посвећеност својој послу, али и дар откривања непознатог и препознавања јасног, а неуоченог детаља који освјетљава целину. Оно што аутор књиге говори о једном од орфелинолога, Георгију Михајловићу, могло би се рећи и за њега и уопште за све истраживаче од нерва, страсти и дара: „... Дело сведочи...пре свега о узорном и посвећеном раду који, удружен са даром, стрпљењем, поузданом обавештеношћу, нервом истраживача и искром разложног, али и интуитивног размишљања, изреченог с уздржаном мером може и мора довести до трајних резултата изузетног домета.“

А кад неко скупи двадесет пет година у континуитету објављиваних текстова на једном мјесту и склопи од фрагмената целину, добијамо изузетно дјело које орфелинологији прилаже допринос на нивоу онога који су досегли они најзначајнији: Тихомир Остојић, Георгије Михајловић, Младен Лесковац, Лаза Чурчић...

Када, како и зашто је почело бављење Боре Чалића Орфелином? Он сам помиње Лесковца и његову *Антологију старије српске поезије* из које носи прва сазнања о Орфелину, личности родом из Вуковара. Свакако да завичајна припадност може да усмјери истраживача у интересу и раду. Али, потребно је да се има шта истраживати и да јој се, ако је личност од формата, посвети цијели живот. А Орфелин је таква личност да би се за њега могло рећи као што је Драган Хамовић пјевао о филозофу Жарку Видовићу да је човек – век. Мало је људи који својим грандиозним дјелом наткриљују цијелу епоху као Орфелин српску

културу 18. вијека. Послужимо се ријечима Младена Лесковца: „Јер је мало који датум у историји једног народа већи од онога када даровити и брижан човек, у глумом ћутању, без иједног претходника и без икаквог ослонаца, напише својим сународњацима песму која нађе одјека. А Орфелин је био такав песник.“

Свакако да је мистерија која већ више од двjestо година обавија живот и дјело Орфелиново изазовна и примамљива. Није Боривоју Чалићу било тешко да цијели годишњи одмор потроши на претраживање архива за које постоји само наговјештај и варљива нада да се „у пипавом књижевноисторијском послу“ нађе податак или траг који води у даља истраживања. Детективски посао захтијевао је понекад праћење пренумерантских трагова или продаја књига по сајмовима и панађурима по Срему, Бачкој и Банату да би се потврдиле одређене претпоставке и ушло у траг траженог књизи, календару или магазину. Али, најважније је даноноћно, годишње, деценијско размишљање и промишљање о Орфелиновима загонеткама и мистификацијама. Није Бори Чалићу било тешко да пјешке обилази мјеста која имају, или би могла имати везе с Орфелином. А када су нове информационе технологије отвориле могућности прегледа дигитализованих материјала, створили су се услови за још интензивнија истраживања на широком пољу од истока до запада.

Да би се ушло у одабрани круг орфелинолога, потребна је мултидисциплинарност у приступу која подразумева стручност и знање бар из неколико од мноштва дисциплина којима је Орфелин владао. Овом књигом Боро Чалић демонстрира вјештину истраживања, интуиције, анализе и синтезе пронађеног или промишљеног. Кад затреба, Боро Чалић, у много чему у вези с Орфелином, преводи с латинског, руског, славеносерпског, црквенословенског, српског грађанског језика.

Као посебан допринос ове књиге видим истраживања о односу Орфелина и антике, као и перцепцију Орфелина у европској литератури његовог времена.

Често је при том Чалић откривао непознато или враћао заборављено:

- непознато „писмо“ Захарија Орфелина сину
- две штампане (а непознате) молитве Захарија Орфелина
- заборављени *Славенски словар*
- о једном непознатом писму Захарија Орфелина
- Орфелиново заборављено писмо Мојсеју Путнику

Колико је само требало времена и труда да се пронађе или учи оно непознато, поред свих оних којима је то промакло испред очију? Колико је пута требало прећи путем већ сто пут пређеним и познатим да би се нашло нешто неуочено? Колико пута је требало посумњати и провјерити пронађено прије него што се објелодани? Искушења су велика, али још је веће задовољство пронаћи фрагмент који доприноси склапању мозаика Захарије Орфелина. Тај мозаик никада неће бити у потпуности склопљен, поготово онај који се тиче ране фазе његовог живота, али ће још бити сензационалних проналазака загубљених дјела Орфелина и затамњених кутака његовог житија.

На помен житија вјерујем да ће његово капитално *Житије Петра Великог* заузети у српској култури и књижевности оно мјесто на које га ставља Радован Самарџић: „међу најбољим у српској књижевности, најшире схваћеној, свих времена... дело које је у понечем изнад оновременог европског нивоа.“

Не могу одољети а да на поновим оно што сам другом приликом рекао о Чалићевом стилу:

Оно на шта скрећем посебну пажњу је стил писања Боривоја Чалића. Аутор је кроз деценије дјеловања овим послом избрусио свој стил до савршенства једноставности. Његова реченица је кристално јасна и прецизна у мисли и намјери. Стил писања је одлично прилагођен материји, а приповиједање, кад га има, сугестивно и занимљиво. Дистанциран, јер то захтијевају канони дисциплине којом се бави, с притајеном страшћу, попут вјештог романосписца, увлачи читаоца у простор и вријеме, међу оживљене ликове, обогативши атмосферу аромом анегдота и занимљивости. Судови и закључци Боривоја Чалића су прецизни и аргументовани¹,

али и опрезни када је то потребно, а потребно је кад је Орфелин у питању.

Боривој Чалић је овим својим дјелом обухватио скоро све чиме се бавио Захарија Орфелин; готово све у чему је направио први корак у српској књижевности и ликовној умјетности, музици, лингвистици, штампарству, издаваштву, просвјетитељском раду, популаризацији науке, описмењавању аналфабета, подучавању практичном животу... Учинио је то на начин да је у грађевину Орфелин уградио један од носећих стубова конструкције, слиједећи путеве своји важних претходника и отварајући врата и прозоре за нове материјале и прилоге, а све под Доситејевим слоганом: *Захарија Орфелина име неће међу родом нашим заборавити се.*

**МИРКО ДЕМИЋ: РУЖА ПОД ЛЕДОМ,
СКД ПРОСВЈЕТА, ЗАГРЕБ, 2021.**

ЧУВАР ДЕМИЋА НУМЕРЕ

***Ружа под ледом* је
аутобиографски роман (или
збирка уланчаних прича)
који садржи педесет записа
уоквирених уводном *Легендом о
ружи под ледом* која има митски
карактер и која ће на разне
начине одјекивати кроз сва
остала *пјевања***

пише: **Горан Дакић**

Моја је болест изгледа ипак туга, први је стих уводне pjesме Раичковићевих *Записа о Црном Владимиру* и тешко је замислити дванаестерац који боље описује празнину изгубљеног завичаја. Они који су морали да напусте завичај док још нису у потпуности одболовали дјетињство и који су му се вратили као зрели људи знају колико је та туга и интензивна и неописива. Српска књижевност двадесетог вијека (али и двадесет и првога) умногоме је обиљежена тим мотивом, а књига Мирка Демића *Ружа под ледом* без сумње припада најбољим остварењима те *серије*.

Ружа под ледом је аутобиографски роман (или збирка уланчаних прича) који садржи педесет записа уоквирених уводном *Легендом о ружи под ледом* која има митски карактер и која ће на разне начине одјекивати кроз сва остала *пјевања*. Мото књиге је Песоа: *Јадна стара кућа мог дјетињства! Шта би рекла када би знала какав сам бескућник данас!* и са те двије реченице Демић почиње повратак у завичај свјестан да не може наћи оно што је одавно изгубио. Ова проза од прве до посљедње странице резонира мелодијом потпуне обездомљености, а ритам приповиједања заправо је такт ахасверског корака вјечитог прогнанника који више ни на једној адреси не може да запати завичајну ружу.

Демићев „роман од прича“ почиње, како је већ назначено, легендом о ружи под ледом која се потом протеже у прву причу,

¹ Текст поводом Чалићеве књиге „Трагови у трајању“.

заправо у народно предање, у кратку скаску о Богу и Светом Петру. Из те митске завјетрине Демић брзим кораком стиже у вријеме свога дјетињства, али се непрестано враћа у давна времена инсистирајући на готово математички прецизној каузалности која говори о томе да се историјско искуство непрестано понавља и обнавља у садашњем. Већ на почетку романа, у причи о наврбаби, Демић помиње „најмуклију тишину и најчистије сузе“ своје далеке преткиње које ће се неколико вијекова касније открити у очима његове мајке. И управо ће се у тој сузи зрцалити истина да оно што је некада било заправо никада није прошло.

Управо је мајка калем Демићеве приче. Приче су пуне даље и ближе родбине, дједова и баба, стричева и тетака, али мајка је Демићев граничник, најшири год, извор и ушће, прича и тишина. Писац је у неколико наврата говорио о томе да је *Ружу под ледом* писао након мајчине смрти и ова књига је, поред свега што јесте, и својеврсни пријеки лијек који истовремено и блажи и умножава тај страшни бол. *Ни данас не могу да појмим постојање свијета без мене и моје мајке*, пише Демић у једној од првих прича и тиме заправо исписује једну од најљепших посвета мајци у којој пулсира оно Пуслојићево: *Мајко, нека је благословено име твоје, изведено од једне од Божијих заповести, можда најважније.*

Демић *Ружу под ледом* пише кратком, једноставном и присном реченицом. Нема уобичајеног високог стила, интелектуалне фразе, филозофских промишљања, антрополошких и социолошких анализа и синтеза. Све је сведено на једноставно, ћопићевско приповиједање. Краткоћа је, вели Чехов, сестра талента. Демић уклања све препреке и оставља само причу, понекад чак само њене крхотине. Поређење са Ћопићем нити је неумјесно, нити је неумјерено, јер је *Ружа под ледом* заправо дирљиви разговор са дјечарцем из Прокиног гаја. Демић, на концу, не крије да је његова ружа посађена у башти сљезове боје. И у његовим дјетињим данима највећи хлад правио је дјед, стриц је био

забавни парк који је радио даноноћно, а Класнићем Горњим су, баш као и Хашанима и цијелим грмечким крајем, патролирали многобројни ориђинали.

Михиз је давно утврдио да се иза Ћопићевог хумора крије лице невеселог и тужног ратника. И сам је Ћопић повремено говорио о тој сјенци дајући Мизиху за право. У Демићевој Лици хумор није чест

**Ова проза од прве до посљедње
странице резонира мелодијом
потпуне бездомљености, а
ритам приповиједања заправо је
такт ахасверског корака вјечитог
прогнанника који више ни на
једној адреси не може да запати
завичајну ружу**

путник-најмерник, а и када непозван бане, најчешће је утегнут, у грчу, опрезан. Шале и пошалице замјењују народна бајања и вјеровања, а тугу – страх и то страх са раскршћа, најстрашније ријечи Демићевог дјетињства и завичаја. Није раскршће толико страшно само због вјеровања да се на „крижању путева“ ноћу окупљају нечисте силе; не, страх Демићевих земљака појачава и црна кошуља која је навучена на ту ријеч. Управо ће са таквог једног раскршћа кренути још једна сеоба, још један пут у далеко и непознато, „тамо гдје нема ни леда ни ружа, гдје не постоји буђење ни сјећање на сан“. Демићева Банија је осољена страхом који повремено измиче разуму: „Јер, у мом завичају дјецаци се не причају приче како би се успавала. Тамо се од страха заспива и од страха буди.“ У свим тим страховима и са свим тим страховима (који су по интензитету једнаки оном страху Андрићевог дјечака који је *покварио* књигу из школске библиотеке) расте и писац. Поред тог необујашњивог, готово метафизичког страха, присутан је и онај свакодневни, односно породични. Честе свађе између оца поштарара и мајке домаћице, плашење маћехом (која је понекад страшнија него раскршће), крађа лопте – било је то дјетињство прошарано страхом, неконтролисано језом и вјечитим зазирањем.

Демићево дјетињство није томсојеровска идилична авантура нити је то низ пустиловина које почињу проналаском тајне мапе, а завршавају окршајем са дјечацима из сусједног села. Живот Демићевих Класничана Горњих није ни ведар ни лак и аутор ниједног тренутка те кадрове не разбија врцкастим сенквенцама да би омекао банијску земљу у коју је ваљало ударати и коју је ваљало радити. У таквим условима најважније тачке ослонца су народна вјеровања, предања, обичаји и ритуали. Од те и такве глине је, рекао би Нешић, бог мијесио свијет Класнића Горњег. У којем, према попису из 2011. године, живи четрдесет и шест душа. И једна ружа као „крчки споменик мајчиним рукама које су је посадиле“.

**МУХАРЕМ БАЗДУЉ: САРАЈЕВСКИ ГРОБОВИ / ЦИЈЕЛИ ДАН КИШИ У ЗАГРЕБУ
СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК, БЕОГРАД, 2023.**

КАКО ГОД ОКРЕНЕШ

Док се Павићев „Роман о Хери и Леандру“ без веће оgrade може назвати романом, са Баздуљевом књигом је нешто другачије. У питању су двије дуже приче, или новеле, можда чак и два краћа романа, који се огледају један у другоме, али који су свакако изнутра повезани хронотопом предратног, ратног и поратног Сарајева

пише: Владан Бајчета

Помало у сјени прошлoгодишњег Баздуљевог романа *Невидљива дружба*, који је у првим мјесецима по изласку читалиште дочекало са великим интересовањем (за разлику од многих стручних жирија), појавио се и пишељев наслов-двојник *Сарајевски гробови / Цијели дан киши у Загребу*. Ријеч је о једној од препознатљивих двостраних књига, попут, рецимо, *Унутрашње стране ветра* Милорада Павића, којима није увијек лако одредити жанровску припадност. Међутим, док се Павићев „Роман о Хери и Леандру“ без веће оgrade може назвати романом, са Баздуљевом књигом је нешто другачије. Наиме, у питању су двије дуже приче, или новеле, можда чак и два краћа романа, који се огледају један у другоме, али који су свакако изнутра повезани хронотопом предратног, ратног и поратног Сарајева. То је мјесто у којем се укрштају обје наративе, само из два различита правца: Београда и Загреба.

Испрва би се могло помислити да је на дјелу популарна литерарна југославизација захваћеног хронотопа – такозваног региона – али то овде није случај. Бар не више од мјере у којој је то Баздуљева проза одувјек: као литература која природно црпи из резервоара властитих успомена и истраживачких напора овог ванредно продуктивног писца, усмјерених ка несталој земљи и људима који су у њој живјели и умирали. Ако писац себи стави у задатак да напише двије на извјестан начин сучељене приче, које ће третирати двије важне теме, онда то

морају бити једине и вјечите теме књижевности: љубав и смрт. О томе је ова Баздуљева књига.

Баштинећи традицију постмодернистичке склоности ка *отворености* дјела, онаквој која позива на креативну сарадњу у избору начина како ће књига у нашој свијести бити *конкретизирана*, писац је поставио читаоца пред дилему – са које стране да почне. Могућности су двије, али разлога је више да се крене од једне или друге приче. То може бити привлачност самих наслова, можда имена градова садржаних у њима, или једноставно насумичне одлуке, па чак хипотетичке ситуације у којој би се просто кренуло са читањем да би се на пола пута увидио јанусовски карактер књиге. Библиофилска цјепидлака ће истражити са које је стране „импресум“, а са које „ЦИП“, па злобно (или пронициљиво?) закључити да књига ипак „почиње“ *Сарајевским гробовима*, а да је прича *Цијели дан киши у Загребу* њен други дио. Све опције су ту, али је кључно питање какве су последице једног, односно другог избора по разумијевање, или још више *доживљај* овог ауторовог, у неком смислу до сада најкомплекснијег прозног остварења. Читање које је претходило овом осврту морало је кренути однекуд, а његов носилац вјерује да је за избор одговоран сугерисани меланхолични приказ цјелодневне кише у Загребу као привлачнији од гробљанског пејзажа у Сарајеву.

Сарајево – Загреб – Сарајево

Може се одмах рећи да је сегмент *Цијели дан киши у Загребу*, у структурном погледу, доста амбициозније грађен него *Сарајевски гробови*. Сачињена од поглавља насловљених: ЈЕДАН, ДВА, ТРИ, ЧЕТИРИ, ПЕТ... за којима слиједе у пару или самостално потпоглавља означена римским, односно арапским бројевима, ова се прича склапа из три временске перспективе: предратног и ратног Сарајева (I–VI), поратног периода у истом граду (1–10) и оквирне загребачке наративе (ЈЕДАН–СЕДАМНАЕСТ). Испрва унеколико нејасна композиција – која

читаоцу отежава иницијалну проходност – држи га након првотног разабрања у структури будним и сугестивно води кроз назначени одсјечак времена и простора. Да није ријеч о произвољности свједочи катарзичко задовољство, које након баксузног тринаестог, а у овом случају срећног броја поглавља, долази са осјећањем да је приповједач суверено изашао на чистину своје приповијести, одакле слиједи епилог свих до тада преплетених токова казивања.

Баздуљ мајсторски води причу и неосјетно прелази из садашњег времена у прошло, тако да читалац понекад просто зажали што не наилази на више сјајних евокација дјетињих успомена из живота протагонисте

А то казивање доноси причу о Аугусту (име је добио по писцу Шенои), његовом травничком одрастању, затим студентским данима у Сарајеву, пријатељствима, послу и осталим што испуњава један просјечан живот, све до тренутка када на градском шеталишту наиђе на леш популарне новинарке Изабеле Бегећ, постајући једини свједок у откривању њеног убице. Трауматично искуство потаћи ће га да напусти средину у којој би му се живот свео на ту једину улогу и постане професор романистике на Загребачком свеучилишту. Међутим, оптужени и осуђени Фуад Шеховић пронаћи ће га након четрнаест година одслужене казне и открити му неке детаље у вези са злочиним, који бацају потпуно ново свијетло на трауматичне догађаје из прошлости.

И ту треба стати у откривању елемената фабуле из два разлога. Први, јер није препоручљиво читаоцу убијати сву драж освајања ове вјешто вођене приче увијек баналном редукцијом на тек још један крими-сиже; а други, и важнији, што је управо у претходно описаном њеном приповиједном излагању, у добро организованој композицији и наративној изведби, сва тајна испољеног списатељског умијећа. Баздуљ мајсторски води причу и неосјетно прелази из садашњег времена у прошло, тако да читалац понекад просто зажали што не наилази на више сјајних евокација дјетињих успомена из живота протагонисте, попут алкохолне иницијације са пријатељем Јусом (19), или првих представа о релативности времена (42). Посебну врсту унутрашње кохеренције чине назглед незнатни детаљи који причу вежу чвршћим мотивацијским нитима. Оне су прикривене испод површине текста и представљају изазов откривачком читању, као када се привидно узгредна лирска дескрипција „Има дана у којима се догађаји згусну као корица кајмака на површини куханог млијека“ (32) препозна као ехо

у стиху Апдајкове пјесме „Експлозија“: „Нешто из треће димензије ту ствара флеку/Онострани пољубац, ко кајмак по млијеку“ (60). Слиједећи те трагове читалац увиђа списатељску брижљивост која је једнако будна када зида конструкцију прозне грађевине, као и када израђује минуциозну спољашњу декорацију. Дијалогске партије су такође више него успјеле, а драматика појединих тренутака показује како се са мало изражајних средстава, без нападне језичке пиротехнике, температура приче може држати на тачно одређеном подиоку скале на којем у том тренутку писац исправно осјећа да је треба одржати. Ево примјера који уједно исцртава важне координате на читавој приповиједној мапи:

Чак и кад је почело читање пресуде, ја сам помишљао да више гледа у мене него у судско вијеће. Сметао ми је тај поглед, деконцентрисао ме, нисам успијевао да пажљиво пратим садржај пресуде. Најважнији дио смо, међутим, сви у судници морали јасно чути. Шеховић је проглашен кривим. И док га је полиција враћала у притвор, чинило ми се да гледа у мене. И у том тренутку ми се јавила јасно артикулисана мисао: Срећа да овог човјека више никад нећу видјети уживо (78).

Живот ће, Аугусту, међутим, намјестити другачије, како то у сличним заплетима бива, а управо тај сусрет уживо одредиће и један други ненадани спој, који представља приповједачку бравуру заокруживања цијеле приче. Али, према датом обећању, о томе више ни ријеч.

Неколико пак ријечи о пишевом маниру чије би мање присуство, а понекад и одсуство, подигле ову прозу на још виши ниво. У многим романима и причама Мухарема Баздуља његово темељно образовање, завидна ерудиција потекла из најразличитијих интересовања, а здружена са пишевом несвакидашњом страшћу ка проналажењу необичних коинциденција (да не кажемо универзалних аналогичности или синхроничитета) пречесто излазе на видјело и остављају утисак стваралачке немоћи да се умјетнички контролишу. Понеке алузије су изванредне, понеке асоцијације прворазредно умјетнички успјеле – како се претходно и видјело – али у оноликој количини присутне ипак су више, или бар подједнако, терет колико и корист пишевом прозном изразу. Иако је пажљиво осмислио своје ликове, дистанцирао их од себе и доследно спровео кроз замишљену и склопљену причу, Баздуљ пречесто *провири* из њих својим најразличитијим знањима, цитатима, интелектуалним пикантеријама, књижевним и популарним референцама и свим осталим из његових ранијих дјела препознатљивим накупинама једне импозантне интелектуалне радозналости. И то је пишево добро познати манир, који и не мора бити по себи лош. Једино се понекад учини да би цио тај баласт културе у најширем распону, који прожима сваки ниво текста, учинио ову прозу – као несумњиво једну од најбољих ауторових до сада написаних – умјетнички ефектнијом, савршенијом.

Сарајево – Београд – Сарајево

Наспрамна приповијест постављена је у паралелу са претходном посредством релације овога пута српске умјесто хрватске престонице према Сарајеву. Протагониста је, као и његов пандан, отишао из мјеста свог рођења у другу средину након рата, да би се по потреби деликатног

посла након двадесет и седам година у њега накратко вратио. Живећи као преводилац у Београду, замољен је, или чак донекле емотивно уцијењен од мајке да се врати у Босну и ријешити питање гробног мјеста свог оца, коме пријети прекопавање услед неплаћеног дуга одржавања. То је један од оних симпатичних Баздуљев(ск)их ликова, помало алкохоличар и повише читалац, који на свијет гледа очима духовног и тјелесног хедонисте, а кроз наочаре са крупном диоптријом силне прочитане лектире. Никад умјешније писац није једну пјесму (а код њега има доста добрих примјера) поставио као мотивациони окидач радње, као што је то случај са пјесмом „The Mower“ Филипа Ларкина, која ће преломити приповједачеву одлуку да се ипак упути на повјерени му задатак:

Волим да читам поезију пред спавање. То су обично танке књиге које листаш и поглед ти лако клизи низ стихове, а онда се задржиш на некој страници па се замислиш. Сада сам се замислио на пјесми о косици. Пјесник је косио башту, а онда је косилица одједном трокирала. Подигао ју је, па је између сјечива пронашао мртвог жежа. Присјетио се да је тог жежа виђао у врту, да га је једанпут и нахранио. Узео је сироту мртву животињицу, ископао раку и покопао је. Сутрадан када се пробудио, жеж му је још био у мислима. Пјесма завршава зајебаном поентом. Каже Ларкин како је један дан након смрти осјећање одсутности увијек исто те како требамо бити брижни једни према другима и како требамо бити љубазни једни према другима док још има времена. Спавам сам на великом кревету, по навици на десној страни. Спустио сам отворену књигу на јастук поред себе. Знао је Ларкин знање. Знао је да ће и читаоцу бити жао жежа. Гледао сам у таваницу петнаестак минута. Угасио сам лампу и брзо заспао (13–14).

То је узорак од најбољег у овој прози, која литерарну подлогу на деликатан начин уводи у причу као мотивацијски импулс. Исто ће се наставити ослањањем на Кундерину приповијетку „Нек стари мртви уступе мјесто новим мртвима“, која ће наратору послужити као књижевно утемељење ситуације у којој се егзистенцијално затекао. Међутим, све то ће се, очекивано, у једном тренутку претрпати најразличитијим могућим референцама и цитатима: од кинеске лирике, преко Гетеа, де Ружмона, Борхеса, Андрића, до групе Магазин и сродних умјетничких феномена. Уистину, постоји *аутопоетичка свијест* о овом поступку, јер јунак на једном мјесту недвосмислено каже: „Истина је у пословицама, труизмима и шлагерима, не у неким ватрометима оригиналности“ (87). То је, у извјесној мјери, свакако тачно. Али је понекад ипак заморно, а повремено помало и комично, као када у врло узбудљивом завршном дијалогу приче (срео је у Сарајеву некога коме се није надао) протагониста каже: „Извини, заиста нисам хтио да правим циркус него сам се сјетио једне Гетеове пјесме...“ (109). Такви моменти могу бити симпатични, некоме можда и најзанимљивији аспект Баздуљеве прозе, али пишељев изворни приповједачки дар тражи већу концентрацију на причу, на структуру и композицију, а мању склоност ка дигресијама и још мању ка оваквој врсти неконтролисане литерарне референцијалности. У Баздуљевој прози се, на овом примјеру се то види боље него игде другде, боре двије стваралачке нарави: изворни приповједач и паметни, начитани

човјек. Први треба да пише прозу, а други колумне, што претежно у његовој пракси и јесте случај. Врлина је, притом, када се први умијеша у посао другом, али не увијек када је случај обрнут, барем не у овде очитованој мјери. И ова, наиме, као и супротна прича, поседује свој особени наративни полет, који изнова приземљују оптерећења о којима је претходно било ријечи. Ако у нечијем осјећању све ово и не умањује умјетнички ефекат, ипак ће деликатније читалачко ухо осјетити на сличним мјестима промјену регистра, скале, тоналитета, што скупа ипак резултује извјесном приповиједном дисонанцом. Најљепше је у пишељеву потреби за литерарном дијалогичношћу када се познати сичеји имплицитно активирају, било да их је аутор свјесно или несвјесно могао (или морао) имати на уму, као што је то овде чувена прича Моме Капора „Повратак Дон Жуана“. (Упућени читалац сада можда слути кога је приповједач током своје посјете Сарајеву срео.)

**Иако је пажљиво
осмислио своје ликове,
дистанцирао их од себе
и доследно спровео кроз
замишљену и склопљену
причу, Баздуљ пречесто
провири из њих својим
најразличитијим знањима,
цитатима, интелектуалним
пикантеријама**

У наративном погледу, *Сарајевски гробови* испричани су праволинијски, кроз двадесет поглавља, са повременим приповједачевим реминисценцијама на прошлост Сарајева. Читалац, међутим, остаје помало ускраћен за награду пробијања кроз структуру оног дијела књиге, ангажујући се преко мјере да и *сада* употреби своје стечене вјештине. Можда је ријеч о ауторској намери да фабулу само подастре на начин како је то урадио, а можда би паралелна, инверзна, али свакако конструкција у неком виду *напоредности* према другој причи чвршће увезала ова два дијела занимљиве сарајевске повијести, коју дефинише центрифугална сила околних престоница. А можда је књигу требало читати са ове стране, не би ли се уловио смисао кретања од једноставнијег ка сложенијем, а не обрнуто. Ако је тако, за овог читаоца је сада свакако касно, јер првог утиска више не може бити. Али једно остаје као наткриљујућа импресија: да ова књига, према народној формули „како год окренеш“ – схваћеној и дословно и пренесено – показује неке од најбољих квалитета Баздуљевог књижевног писма.

РАЈКО ГРЛИЋ: НЕИСПРИЧАНЕ ПРИЧЕ, НОВО ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ, ЛАГУНА, БЕОГРАД, 2023. И ВЛАДА ПЕТРИЋ: УСПОМЕНЕ ФИЛМСКОГ МОНАХА, КИНОПРАВДА ИНСТИТУТ, ЈУГОСЛОВЕНСКА КИНОТЕКА, БЕОГРАД, 2022.

„ИЛИ ЧОВЈЕК ОДЛАЗИ НА ПУТ, ИЛИ ЈЕ СТРАНАЦ ДОШАО У ГРАД“

Мемоаре су писала двојица заљубљеника у филм који су захваљујући тој љубави и неисцрпној посвећености створили много тога вредног. Упркос неким тешким и ружним стварима кроз које су морали да прођу, њихова истрајност је, сем бројним признањима, награђена и приликом да сретну и упознају многе људе који су обележили историју двадесетог века

пише: Вуле Журић

О сваком одласку у кино могла би се написати прича. А ако у једном тренутку живота умјесто у кино почнете одлазити у биоскоп – ето читавог романа! Но, како год називали дворану у чијем се дну налази велико бело платно из ког, када се погасе светла, почињу навирати покретне слике, у њој никада није досадно, јер се из тишине помало устајалог мрака увек даде ишчепкати каква добра прича.

У једној од њих смо мој отац и ја током новембарских празника 1984. у Новом Саду у сали у којој се данас играју представе Позоришта младих гледали филм Рајка Грлића *Урањама живота*. Више се не сећам због чега је мама морала да остане у Сарајеву, али памтим како смо између посета тамошњој родбини наишли на плакат са ког нас је гледао разгађени и залізани Бата Живоиновић и како је то било и више него довољно да наредна два сата седимо један поред другог у скоро празној сали и с осмехом на лицу, „као мала деца“ уживамо у настојањима Штефице Цвек да нађе човека свог живота.

Пет-шест година касније, стајао сам пред сарајевским кином „Романија“ и узалудно чекао да се у последњем тренутку појави још четворо оних који су наумили да баш тог дана од шест сати гледају Грлићев филм *Ђавољи рај*. Вратио сам се пред „Романију“ два сата касније, али сем мене и равнодушне благајнице, пред улазом у кино опет није било никога. Пројекција је још једном отказана.

А тако ми се гледао тај филм, јер га је Грлић радио по мотивима Пекићеве новеле „Одбрана и последњи дани“. Пекић је са Грлићем био и аутор сценарија, а као кроз маглу се сећам, или ће бити да сада већ помало и измишљам, како сам на телевизији био видео инсерт из филма и разговор Небојше Ђукелића са обојицом аутора.

Како год, филм је сутрадан скинут са репертоара. Ускоро је почео рат, умро је Пекић, нешто касније је избио мир, кино „Романија“ је престало да постоји, а ја више нисам живео у Сарајеву. Али ни у Новом Саду, ни у било ком од градова у којима сам до данас преспавао нисам успео да видим Грлићев филм чији је оригинални наслов *That Summer of White Roses*.

Зато сам из новог допуњеног издања Грлићевих *Неиспричаних прича* сазнао да је прва идеја била да насловну улогу у филму игра Павле Вуисић, који је „неколико година раније добровољно отишао

у мировину са чврстом одлуком да више никада не крочи на филм“. Грлић наставља како су га на крају ипак „успјели наговорити да се врати. Но све је било узалуд. Више од годину дана нисмо успјели скупити новац потребан за продукцију“.

Али тек ту почиње заплет од ког би се, баш као од свих осталих Грлићевих неисторичаних прича дао снимити сјајан целовечерњи играни филм.

Укратко, филм је по жељи британских партнера „Јадран филма“ на крају снимљен на енглеском језику и у њему су главне роле играле страни глумци. Уместо Паје Вуисића, у насловној роли појавио се нико други до амерички *movie star* Род Стајгер!

Филм је на крају одлично прошао. Грлић нас у духу Штефице Цвек обавештава како је *That Summer of White Roses* био „први на годишњем бокс офису Родезије“, али и да је освојио главне награде на великом филмском фестивалу у Токију, који је, сложићемо се, ипак нешто већа паланка од фамозне Босанске Крупе, из које је, сви се сећамо, Штефићина легендарна тетка у тумачењу Семке Соколовић Берток црпела примере за суочавање са свим животним ситуацијама.

Неисторичане приче нису само изузетно сведочанство, већ предложак за филм који ће, иако никада неће бити снимљен, бити радо „гледан“ у свим крајевима из којих су у загребачки салон венчаница тете из Босанске Крупе долазили удварачи Штефице Цвек

„Па ипак“, признаје Грлић, „никада га нисам осјећао претјерано својим.“ Одмах потом открива да би, када би морао да се одрекне неког свог филма, онда то био филм у коме је успешно сарађивао са Родом Стајгером. Разлог за то Грлић управо види у чињеници што главну улогу није играо Паја Вуисић.

„Од локалне сам приче радио интернационалну, а то ријетко успијева. Прича је интернационална ако је заиста локална. Ако је усађена у простор и вријеме. Тек тада може постати опћеразумљива.“

Ова „доста болна лекција научена на филму који ми је донио највише ‘интернационалне славе’“ у књизи илуструје појам филмске звезде или *Movie star*, јер нам је Грлић своје *Неисторичане приче сервирао* као наизглед необавезни појмовник више или мање познатих речи и израза којима се дефинише сваки детаљ седме уметности. Јер само тако је једна суштински локална прича могла постати интернационална, „опћеразумљива“. Усађена у простор и време, Грлићева мемоарска проза наткриљује обе ове димензије и ствара онај тако јединствени,

препознатљиви а увек свеж грлићевски штимунг ничим изазваног спокојства.

Неисторичане приче нису само изузетно вредно сведочанство о *пословима, сумњама, сновима и покојем кошмару* великог синеасте, већ предложак за филм који ће, иако никада неће бити снимљен, бити радо „гледан“ у свим крајевима из којих су у загребачки салон венчаница тете из Босанске Крупе долазили (не)сретни удварачи Штефице Цвек.

Ранко Мунитић у једном од текстова посвећених телевизији истиче како би било драгоцено да Мића Орловић напише мемоаре у којима „би се јасно видело шта значи постати врхунски ТВ-професионалац и права звезда...“ Чувени водитељ ТВ Дневника и квизова, нажалост, то није учинио баш као што мемоаре нису написали ни многи други домаћи филмски и телевизијски ствараоци. Звучи заиста невероватно да *учесници и сведоци* настанка, развоја, пуне зрелости и декаденције југословенске кинематографије нису осјећали потребу да за собом оставе писани, тј. штампани траг. Или пак није било институција и појединаца који би их на то подстакли.

Отуда нас листање претанушног каталога мемоарских књига домаћих синеаста доводи до закључка како су једино припадници „Прашке школе“ (која, како у наслову једне своје књиге тврди Горан Марковић, заправо никада није ни постојала), испунили и ту *обавезу*. Јер после Марковића, који је своја сећања на период студирања на Академији у Прагу први пут објавио још пре распада земље, у последњих неколико година то су урадили Срђан Карановић (о чијој књизи смо већ писали на овом истом месту) и Грлић.

Управо је Карановићу у *Неисторичаним причама* посвећена цела одредница *Opening Scene*, илити прва сцена, она која отвара филм и која је често „кључ за разумијевање читавог филма“. Прво сазнајемо како су се два потоња пријатеља и сарадника упознали у Пули, лета 1966., али одмах потом и како су се Карановићев отац и Грлићева мајка упознали још у октобру 1944. Карановићев отац је био добар цртач „и као такав позван у Агитпроп на састанак око основања дјечјег листа. „Састанку су“, пише Грлић, „председавали писац Бранко Ћопић и млада партизанка у униформи, моја мајка“. Био је то пионирски лист у коме је радила и Мира Алечковић, а чији је главни и одговорни уредник ускоро постао млади песник Душан Радовић. Сем Карановићевог оца, један од првих ликовних сарадника листа био је и потоњи архитекта Пеђа Ристић, звани Исус.

Педесетак година пријатељства и уметничке сарадње дато је у неколико кратких, али уверљивих потеза, да би поводом Карановићеве одлуке да више не снима филмове Грлић написао: „Први је одустао, можда најбољи међу нама.“

Неисторичане приче дотичу се других прашких студената са којима је Грлић или пролазио кроз различите фазе или се са њима у потпуности разишао.

Цело поглавље посвећено одредници *Mediterranean Theatre (Cinema)* заправо је прича о кривуљи односа са Лорданом Зафрановићем. Ти односи су на најнижем нивоу били 1985., када је, подсећа Грлић, Зафрановић био члан ЦК СКХ и један од аутора злогласне „Бијеле књиге“. Четрдесетак година касније, Зафрановић је био „поновно

духовит и, упркос свим недаћама кроз које је пролазио задњих година, пун живота. До дубоко у ноћ причао је о филму којег би радо снимиио, а за који смо и он и ја знали да га никада неће снимити“.

Један пасус одреднице Festival Selector, посвећен је разлазу са Емиром Кустурицом. Током фестивала у Валенсији 1989. године њихов разговор је почео у хотелској соби Горана Марковића. „Нас двојица настављамо по пустим улицама старог града готово до зоре. Причали смо о рату који долази. Нисмо се сложили.“

**У Неиспечаним причама
постоји низ епизода у којима
Грлић пише о мало дужим
„представама“ које су му
приређивали инокосни
чланови високог друштва оба
политичка система у којима је
живео и радио пре него што је
напустио Хрватску**

У *Неиспечаним причама* има још записа о хронологији пријатељстава и познанстава која нису издржала терет свега онога што су собом донеле деведесете. Није се могла заобићи ни одредница In Memoriam; низ нежних, шапатом написаних растанака са онима који су отишли пре времена.

Сећање на Небојшу Глоговца уједно је и вредно сведочанство о раду на филму *Устав Републике Хрватске* и начину на који је један Херцеговац пореклом, Панчевац рођењем, Београђанин по сталној адреси боравка успео не само да проговори *загребачки* него да својим талентом сумњичаву лекторку Ђурђу Шкавић убеди како то неће бити филм о Хрватима и Србима, већ да ће то „заиста бити прича о људској самоћи. Доста тужна прича.“

Више него тужна прича о одласку Предрага Луцића обојена је управо фералтрибуновским тоном. Пре него што исприча како је први пут слушао и гледао Луцића и Дежуловића како изводе „Мелодије Бљеска и Олује“, Грлић прво приповеда о кабаретској традицији у својој породици. Неговали су је и његови родитељи, за сваку нову годину припремајући „Врапца“, сплет римованих сатиричних песмица које би извели пред окупљеном родбином и пријатељима.

Други, за друштвену историју – како на локалном, тако и на републичком, па што да не и на савезном нивоу – много интересантнији кабаре био је „Циркус Praxis“ Грлићевог оца и Милана Кангрге.

„Памтим како њих двојица, који су за наступ често скидали кошуље, онако весели, дичећи се својим торзом, ознојени, с чашом у руци, пјевају политичке цитате, опонашају говоре, подјебавају оне који им

желе доћи главе. Плесали су, пјевали, рецитирали. Тата би понекад засвирао усну хармонику. Биле су то кратке представе за мало интимно друштво које је у томе бесконачно уживало.“

У *Неиспечаним причама*, међутим, постоји низ епизода у којима Грлић пише о мало дужим „представама“ које су му приређивали инокосни чланови високог друштва оба политичка система у којима је живео и радио пре него што је напустио Хрватску. Неко је вероватно у тим свињаријама можда и уживао, Грлић сигурно не.

Али баш као и све његове филмове, присећање на те, по свему ружне и судбоносне догађаје краси умеће да се и најгорча прича зачини префињеним хумором који се не да научити, јер се са њим рађа, живи а најчешће и умире.

Објашњавајући одредницу Fiction&Nonfiction, Грлић нам открива да је на идеју за настанак филма *Само једном се љуби* дошао када је након упорног наваљивања некадашње балерине Руже Јурковић најзад пристао да се нађу не би ли му она уручила свој дневник.

У том запису исписаном руком у једној јединој реченици „без тачке и зареза“ испричана је њена несретна љубавна прича коју је, одмах након рата, као балерина ХНК доживела са младим полицајцем, који је био патолошки љубоморан, после растанка са њом се поново оженио, „имао дијете и једнога дана, возећи фићу, погинуо у прометној несрећи“.

„Кад сам прочитао дневник, она је окренула нову страницу у албуму и поносно показала фотографију, очито снимљену прије четрдесетак година, на којој је била гола. Лијепо је изгледала.“

Грлићу је требало две године да дође до финалне верзије сценарија за филм. „Без обзира што у њему из дневника није остало ништа осим чињенице да су два главна лика полицајац и балерина, ваља признати – да није било Руже Јурковић, никада не би било филма ‘Само једном се љуби’.“

Након почетних великих проблема са идеолошким комесарима, филм је у загребачким кинима играо дуго, а госпођа Ружа Јурковић је у једном разговору за новине признала да га је гледала седам или осам пута. Две године касније, једној познатој издавачкој кући је понудила рукопис романа *Само једном се љуби* у коме је, наводно пишући о своме животу, „преписала“ Грлићев филм сцену по сцену.

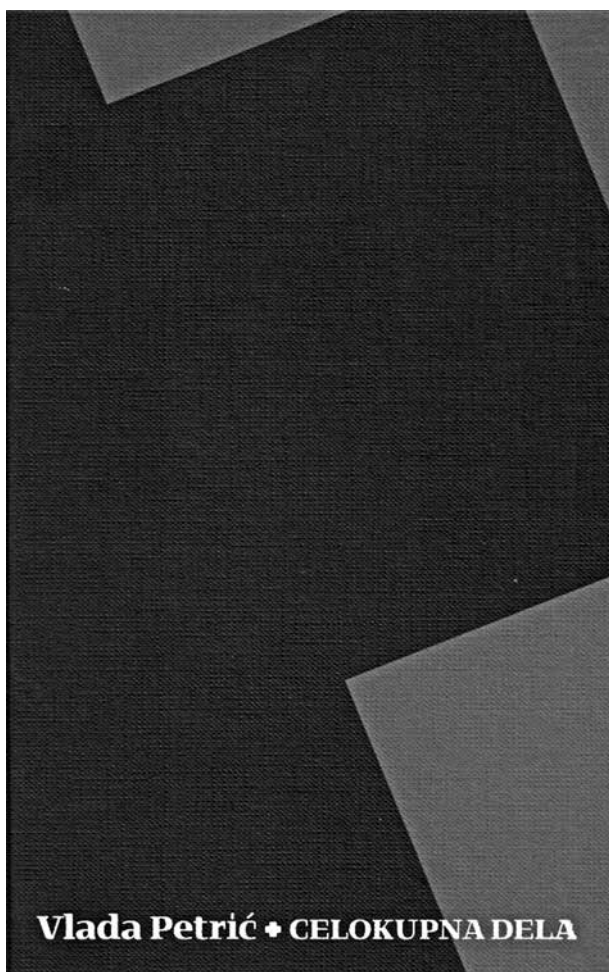
Књига никада није објављена, а редитељ каже да никада није питао „госпођу Ружу Јурковић зашто је повјеровала да је то што се догађа на екрану њезин живот“.

„Нисам питао“, Грлић поентира, „јер сам се бојао да не повриједим ту крхку линију имагинације којом је живот отишао на филмско платно и онда се из свијета фикције вратио у стварни живот.“

Исто питање, из још неких разлога, аутор *Неиспечаних прича* није упутио припадницима хрватских и српских паравојних формација који су са поносом себе називали – „Чаруге“!

Овај необични *саобраћај* између стварног и замишљеног у маниру чешких филмова Милоша Формана или романа његовог земљака Бохумила Храбала илуструје још једна неиспечана прича о филму *Само једном се љуби*.

Филм је откупљен за приказивање у тадашњем СССР-у, а од „Јадран филма“ је наручен необично велики број копија. Филма, међутим,

никако није било на репертоару совјетских биоскопа, али је мистерија разрешена када се сазнало да су тамошњи руководиоци гледали филм на затвореним пројекцијама само због еротских сцена.

Тако долазимо до одреднице Russian Cinema, коју Грлић појашњава и сећањем на боравак у СССР-у 1978. године, где је са Карановићем, Зафрановићем и Карпом Гоудином представљао младе југословенске редитеље чији су се филмови у то време почели приказивати у тамошњим кинима. Сем Москве, били су у тадашњем Лењинграду и Бакуу.

Цела ова неиспричана прича у неким детаљима мање, а у другима више подсећа на сиже каквог ненаписаног романа Горана Трибусона. Све време боравка у СССР-у четворица наших младих редитеља чак и кад ништа не чине показују средњи прст тоталитаризму на делу. Истрајавају у исказаној жељи да им домаћини омогуће да виде *Огледало* Андреја Тарковског и током једне снежне вечери својим кораца исписују лого кока-коле на забелелом пустом Црвеном тргу. Карпо Година фотографише тај приказ много пута, али негативи, каже Грлић, нису пронађени до времена настанка мемоара.

Ко зна, можда их је у некој кутији у каквом великом филмском архиву, много година касније, пронашао велики заљубљеник у покретне слике, професор историје и теорије филма и пионир наше ТВ режије Влада Петрић (1928–2019), чија је мемоарска књига *Успомене филмског монаха* објављена у оквиру његових целокупних дела таман негде између првог и проширеног издања Грлићевих *Неиспричаних прича*.

С обзиром на то да су у доба распада земље обојица предавали на престижним америчким универзитетима, врло је могуће да су се, макар накратко и срели на неком филмском фестивалу или конференцији. Танка линија између стварности и фикције дозвољава нам да претпоставимо како су прво установили да су обојица познавали оца Срђана Карановића, да би одмах потом Грлић старијем колеги и земљаку Петрићу препричао анегдоту коју је са нама поделио сасвим при крају увода у *Неиспричане приче*.

Грлићева колегиница, докторка књижевности, хипијевка и „зналац и љубитељица експерименталног филма и доброг *undergrounda*“ Рут Бредли редовно је долазила у његов кабинет на илегалну цигарет паузу. Током једне од тих дуванских сесија она је „погледом пуним кривње“ немоћно раширила руке, запалила, отпхнула дим и рекла: „There are only two possible stories: a man goes on a journey, or a stranger comes to town!“

„Заиста...“, поентира Грлић при крају свог увода, који је, замишљамо, препричао и Влади Петрићу, „све се добре приче, и животне и филмске, могу свести на један од та два обрасца: или човек одлази на пут или је странац дошао у град. Ја сам“, завршава Грлић, „рекао бих, и једно и друго – и онај који је отишао и странац који је дошао“.

Успомене филмског монаха могу се читати и као својеврсни *петрићевски* поглед како на горњу констатацију, тако и на свет у коме је бити онај који је отишао и странац који је дошао постало најобичнија ствар.

Рођен у босанском Прњавору, Влада Петрић је преко Београда, Москве и тадашњег Лењинграда стигао прво до њујоршког Музеја модерне уметности, а потом до Харварда, након што је на Њујоршком универзитету постао први доктор филмских студија

Рођен у босанском Прњавору, Влада Петрић је преко Београда, Москве и тадашњег Лењинграда стигао прво до њујоршког Музеја модерне уметности, а потом до Харварда, након што је на Њујоршком универзитету 1973. одбранио тезу о односу совјетског и америчког немог филма, тако поставши први доктор филмских студија.

Добар део његових недовршених мемоара односи се управо на тај амерички период његовог живота и бројних професорско-истраживачких активности.

Али једнако су узбудљива поглавља у којима Петрић говори о својим првим сусретима са магијом филма, студијском боравку у СССР-у, те ангажовању у данима рађања наше телевизије.

На почетку предговора Петрић каже како је у почетку записивања сећања мислио да је реч о некој врсти дневника. „Током писања, међутим, уз приповедање о поверљивим чињеницама био сам принуђен да укључим и многе догађаје који су се у мом мозгу скривали деценијама, који су у ствари плодови моје маште и који се стога не могу прецизно назвати *сећањима*.“

Петрић на овоме месту очекивано претерује у скромности и, усудићемо се да кажемо, шеретској сумњи јер једина евентуална сумња у *биографију* лежи у изузетној уметничкој вредности *Успомена филмског монаха*. Пред нама је, дакле, мајсторска, изузетно вредна проза коју су кадри да изнедре само највећи приповедачки таленти. А срж такве генијалности пре свега почива у потреби за игром и свести да је упуштање у игру за сваког истинског ствараоца питање живота и смрти.

Пред нама је мајсторска изузетно вредна проза коју су кадри да изнедре само највећи приповедачки таленти. А срж такве генијалности почива у потреби за игром и свести да је упуштање у игру за сваког истинског ствараоца питање живота и смрти

Отуда је Влада Петрић у овим *сећањима* све време и професорски озбиљан и по потреби расејан, а истовремено дечачки несташан и решен да истера свој ђеф до краја. Тако се из поглавља у поглавље мењају кулисе, епохе, друштвено-политички контексти и лица са којима се Влада Петрић, путник кроз време, простор и старе филмове среће или мимоилази... Али се наизглед једва приметно, а опет суштински и драматично мења тон и ритам његовог приповедања.

Тако је прво поглавље, посвећено сећању на вашарске пројекције филмова у предатном Прњавору и дружење са необичним виолинистом и филмофилом у поратном Београду успели покушај да се читаоцу дочара како би изгледала реченица писца који је помало и Андрић и Ћопић, и још мрвицу, можда, Павле Угринов. Поглавље посвећено студијском боравку у СССР-у представља пак успели покушај да се *измисли* још један, али опет јединствен руски писац. Сећање на почетке емитавања експерименталног програма Телевизије Београд опет показује како би о тим годинама у престоници приповедао писац каквог никада нисмо добили...

Врхунац ове готово распомањујуће приповедачке метамимикрије доживљавамо читајући поглавља посвећена Петрићевим преокеанским филмским авантурама и сусретима са Орсоном Велсом и Лив Улман.

Најузбудљивија и најактуелнија је прича о Петрићевом истрајавању

да политички некоректно ремек-дело Д. В. Грифита, неми филм *Рађање једне нације*, упркос гласном и насилном супротстављању дела академске заједнице готово по сваку цену прикаже заинтересованој публици.

Најмагичнији тренутак свакако је епизода из приче посвећене приказивању филма Дзиге Вертова *Ентузијазам* у оквиру филмског програма који је у методистичкој цркви Харвард-Епворт организовао пастор Едвард Марк.

Петрић појашњава како је у складу „с Марковом тврђом да је религија ‘опијум за народ’, Вертов у *Ентузијазам* инкорпорирао ретке архивске снимке на којима народне масе руше цркве, скрнавe манастире и пљачкају црквену имовину, све уз пратњу револуционарних мелодија“.

Публику ових филмских вечери чинили су верници који су у ту цркву долазили на богослужења, а међу њима је било највише средовечних госпођа.

Док су се на филмском платну, иза ког је над олтаром била окачена слика Тајне вечере, у првим кадровима Вертовљевог филма, уз звуке црквеног појања, низали призори Руса који се крсте пред црквама живописне архитектуре, гледаоци су изражавали гласно дивљење. Њихово расположење се све интензивније мењало док су гледали како народне масе руше богомољу и бољшевици се пењу на кров сеоске цркве и почињу да тестеришу шиљати дрвени торањ.

Згрожена публика почела је да бежи са пројекције главом без обзира.

„Сасвим изненада“, почиње пасус Петрић, „један бели голуб – као да је добио знак од редитеља – улетео је у цркву Епворт испред филмског пројектора и бацио сенку преко платна на којем је брза смена кадрова с машинеријом у покрету описивала стварање једног ‘бољег друштва’“. По изразу на Едовом лицу могао сам да закључим да је овај случајни оптички ефекат њега одушевио много више него његове парохијане који су остали на пројекцији.“

Можда се у тој сенци коју голуб оставља на филмском платну у храму крије сва сложеност, привлачност и надарена вредност мемоара Рајка Грлића и Владе Петрића.

Писали су их двојица заљубљеника у филм који су захваљујући тој љубави и неисцрпној посвећености створили много тога вредног. Упркос неким тешким и ружним стварима кроз које су морали да прођу, њихова истрајност је, сем бројним признањима, награђена и приликом да сретну и упознају многе људе који су обележили историју двадесетог века.

Тако је Влада Петрић, на пример, одиграо епизодну улогу у комедији *Дванаест столица* коју је по роману Иљфа и Петрова на Јадрану снимиио Мел Брукс, док је Рајко Грлић, током једног Канског фестивала, доручковао са Мухамедом Алијем.

Обе књиге заправо и јесу својеврсни књижевни нокаут. Док их читате, десите се да повремено осетите благу вртоглавицу. Али уместо да се повучете у гао ринга, не бисте ли дошли до даха, сетите се да човек или одлази на пут, или је странац дошао у град.

И немојте то да заборавите.

ELEMENTI ROMANA O UNIVERZITETU U PREPISCI SVETUZARA PETROVIĆA

GRAĐA ZA ROMAN

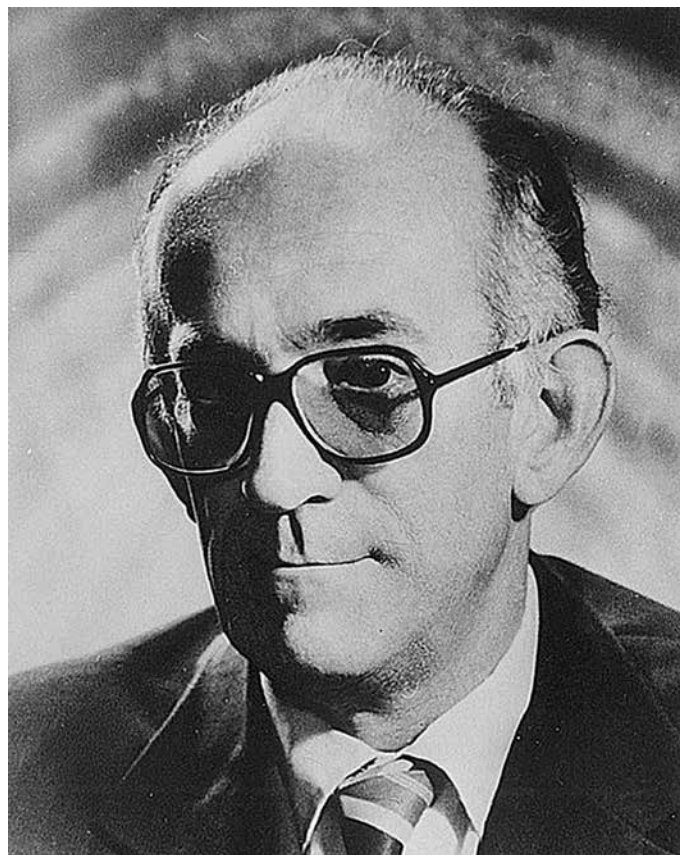
Beletriziranje, pa i roman o univerzitetu, kao i epistolografija, imaju i eskapističku dimenziju. S druge strane, iz navođenih redova i celokupne objavljene korespondencije Svetozara Petrovića emanira i kritičko-korektivna nota što je još jedan argument u prilog tezi da se u njoj nalazi mnoštvo zajedničkih svojstava sa žanrom romana o univerzitetu koji nesumnjivo ima kulturološki značaj

PIŠE: **Natalija Ludoški**

Nezaobilazan deo intelektualne ostavštine profesora Svetozara Petrovića čini njegova korespondencija. Najvećim delom neobjavljena, pohranjena u Arhivu Vojvodine, predstavlja neiscrpan izvor za svakovrsna istraživanja. U dosad publikovanim izdanjima: *Prepiska Svetozara Petrovića* (2014), *Prepiska Svetozara Petrovića sa strancima* (2015) i *Prepiska Svetozara Petrovića sa zagrebačkim kolegama u dva toma* (2017, 2019), načinjen je izbor iz njegove korespondencije s vodećim autoritetima nauke o književnosti.

U tim pismima raspravlja se o mnoštvu tema vezanih za univerzitetski i akademski život u Jugoslaviji (Zagrebu, Novom Sadu, Beogradu) i u svetu (Čikagu, Nju Hejvenu, Sijetlu, Blumingtonu, Seulu, Moskvi i drugde): studijskim programima, organizaciji nastave, sticanju nastavnih zvanja, mentorstvu, organizaciji naučnih skupova, redakciji rukopisa, uređivanju časopisa i zbornika, studijskim boravcima i nastavnom angažmanu na inostranim univerzitetima, gostujućim predavanjima, statusu slavistike u svetu, kao i nauke o književnosti (pa i humanistike u celosti).

Pored dokumentarne vrednosti¹ prepiska Svetozara Petrovića poseduje i literarnu dimenziju (kvalitet na koji, po definiciji, računa epistolografija). Kako je s velikim brojem korespondenata profesor Petrović bio ne samo u

profesionalnim već i prijateljskim vezama, pisma neretko iz oficijelne prelaze u ličnu, intimnu sferu; suvereni znalci *umjetnosti riječi*, „vanredno intelektualni, snažni karakteri sa smislom za kritičku opservaciju širih društvenih prilika i neprilika s refleksom na univerzitetsku zajednicu, spremnih na introspektivne uvide s humornom i (samo)ironičnom žaokom, čine pojedine stranice ove epistolarnе proze intrigantnom poput akademskog romana“ (Ludoški 2018: XII).

Sve bitne odlike žanra romana o univerzitetu:² likovi, mesto radnje i dešavanja vezani za univerzitetsku sredinu; teme vezane za strukturu i ustrojstvo obrazovanja i nauku; kritičko-analitički sagledan univerzitetski život; introspektivni karakter likova sklonih autorefleksiji i samotematizaciji; mešavina učenosti i humora; komična vizura ostvarena ironičnim, parodičnim i sarkastičnim sredstvima; zabavno-poučni karakter; žanrovski sinkretizam; jezička heterogenost: mešavina visokog stila (naučnog diskursa) s niskim (razgovorno-žargonskim) prosedeom; kulturološki značaj i korektivna funkcija; sadrže i fragmenti objavljene prepiske Svetozara Petrovića. Zapažajući u njima nešto od atmosfere znamenitih romana Dejvida Lodža *Zamena mesta* (*Changing Places: A Tale of Two Campuses*, 1975), *Mali je svet* (*Small World*:

¹ Prepiska nudi mnoštvo hroničarskih detalja u vezi s formiranjem i radom Katedre za komparatistiku u Zagrebu, osnivanjem indološke katedre na Odsjeku za opću lingvistiku i komparativnu književnost, ustrojem postdiplomskih studija na jugoslavistici u Novom Sadu, organizacijom serije naučnih skupova pod nazivom *Coloquia litteraria*, koju je u Vojvođanskoj akademiji nauka i umetnosti osamdesetih godina vodio akademik Svetozar Petrović, i drugim, ne samo akademskim

već i društvenim zbivanjima.

² Od svih varijantnih naslova: kampus roman, akademski roman, univerzitetski roman, u kontekstu teme koju razmatramo, najprikladnijom se čini odrednica *roman o univerzitetu*. (Videti: Rajčak 2013: 53–54).

An Academic Romance, 1984) i *Krasan posao (Nice Work)*, 1988), a imajući na umu naslov akademske besede profesora Petrovića – *Književno djelo kao igra* – (kao svojevrsan alibi za istraživačku smelost), na stranicama koje slede pokušavamo da ukažemo na mogućnost da se njegova prepiska tretira kao građa za pretpostavljeni (moguće epistolarni) roman o univerzitetu, označavajući i navodeći fragmente iz pisama s elementima romanesknog žanra karakterističnog za anglosaksonske književnosti druge polovine XX veka.

Mnogi autori romana o univerzitetu i sami su bili univerzitetski profesori,³ te ne čudi da je i „najčešći okvir romana o univerzitetu“ katedra za engleski jezik (Marfi 2013: 63). „Писац, дакле, изнутра познаје миље који слика, што је увек добродошла, па и неопходна околност, бар кад је реч о роману“ (Попов 1993: 315). I najveći broj korespondenata Svetozara Petrovića, profesori su univerziteta: komparatisti, kroatisti, serbisti, serbokroatisti, folkloristi, teoretičari i istoričari književnosti, lingvisti...; rečju, strani i jugo-slovenski autoriteti iz širokog domena filoloških disciplina.

Njegova prepiska tretira se kao građa za pretpostavljeni roman o univerzitetu, označavajući i navodeći fragmente iz pisama s elementima romanesknog žanra karakterističnog za anglosaksonske književnosti druge polovine XX veka

Analogiju između pisama i romana o univerzitetu moguće je uspostaviti već na recepcijskom nivou, otvarajući pitanje ciljne grupe motivisane za

čitanje publikovane prepiske i narečenog romanesknog žanra. Pripadajući tzv. intelektualnoj prozi, obe vrste namenjene su istoj kategoriji čitalaca znatizeljnoj da zađe u zabran privatnosti, demistifikuje zatvoreni svet elitne univerzitetske zajednice i stekne potpuniju sliku o njoj.

I prepisku kao književnu vrstu (s tradicijom koja, u evropskom kulturnom krugu, datira od antike) i, čini se, efemernu vrstu/podvrstu romana o univerzitetu,⁴ sagledamo iz dijahronijske perspektive, kao žanrove koji pripadaju nedavnoj prošlosti. Prepiska Svetozara Petrovića, preciznije njen deo stavljen na uvid javnosti, odvijala se u intervalu od 1949. do 2003. godine, upravo u razdoblju kada je univerzitetski roman doživljavao procvat. U međuvremenu, s rukom pisanih pisama prešlo se na mašinopis, a potom elektronsku prepisku u čijoj eri je i iščezlo pismo kao vrsta, kao što – s krizom univerziteta – jenjava i pobuda da se literarizuju sadržaji u vezi s njim.⁵

Jedan od recenzenata pisama Svetozara Petrovića, istovremeno, njegov mlađi univerzitetski kolega, zapaža:

Општа одлика времена која се може ишчитати из преписке јесте криза која се не осећа као дубока, јер постоји оптимизам да се може решити. Изнад интелектуалних активности лебде идеали чијем остваривању се тежи (Грдинић 2014: 332).⁶

U tom procesu (o kom svedoče pojedina pisma), između konstantne krize (društvene, ekonomske, moralne), s jedne, i ideala, s druge strane, ostvarena je atmosfera „napetosti između uzvišene nauke i niskih intelektualnih aspiracija i pobede ljudskih slabosti“ (Beli Genc 2013: 1224) – jedno od definišućih svojstava romana o univerzitetu. Tako u pismima nalazimo mnoštvo izneverenih očekivanja, što prepisku čini zabavnom, te se i ovde potvrđuje Kantova tvrdnja o tome da je smeh „posledica iznenadnog preobražaja napregnutog očekivanja u ništa“ (Perišić 2010: 46).

Kreator i realizator visoko postavljenih ideala humanističkog koncepta univerziteta,⁷ oličenje profesionalnog entuzijazma, uzorni junak ove prepiske je Svetozar Petrović. Da je bio: „Човек који је у сваком погледу надилазио своју средину“ (Ненин 2014: 228) potvrđuju mnogi redovi⁸ u ovoj prepisci iako je njegovih pisma, srazmerno, malo. Apsolutno posvećen

3 Angus Wilson, Sol Belou, Erik Segal, Vladimir Nabokov, Kingsli Vilijam Ejmis, Dejvid Lodž...

4 Različito tretiran – kao romaneskni žanr ili podžanr, campus novel, college novel ili university novel, začeo je tridesetih godina 20. veka sa Doroti Sejers [Dorothy Sayers], da bi od pedesetih godina postao veoma zastupljen naročito u anglosaksonskim književnostima. „Upadljivu koncentraciju i popularnost ovih romana na engleskom jeziku možda najbolje ilustruje podatak da je samo u vremenu od kraja Drugog svetskog rata do 1990. godine objavljeno 196 britanskih i 439 američkih kampus-romana [...] Poznati autori romana iz tog perioda su Meri Mekarti [Mary McCarthy], Angus Wilson [Wilson], Vladimir Nabokov, ser Kingsli Vilijam Ejmis [Sir Kingsley William Amis], [...] Sol Belou [Saul Bellow], Erik Segal [Erich Segal], Dž. D. Selindžer [J. D. Salinger], kao i najčešće citirani engleski autori Dejvid Lodž [David Lodge] (sa svojim romanima iz sedamdesetih i osamdesetih godina), koji u sekundarnoj literaturi o ovoj temi često slovi za tipičnog predstavnika i Malkolm Bredberi [Malcolm Bradbury]“ (Beli Genc 2013: 1219).

5 „...‘роман о универзитету’, интернационално, изгледа да представља врсту у изумирању“, а „чини [се] да је разлог смрти романа о универзитету смрт универзитета уопште“ (Конор О’Брајан 2013: 56).

6 „Време које нам се открива у преписци изгледа из данашње перспективе готово као херојско – чинио се озбиљан интелектуални напор у трењу са званичном идеологијом да се институционално и садржајно интелектуални рад уздигне до што вишег нивоа. Постојала је свест да се живи у једном прелазном времену између догматског и слободног, хуманог друштва, ка коме се хрило са пуно оптимизма. У нашем времену Хумболтовски универзитет са хуманистичким концептом образовања трансформисан је према тржишним принципима, тако да се стручњаци производе као и свака друга роба: произвођа треба да траје што краће, да не кошта пуно, и да роба што пре иде на тржиште. Функционално образовање какво се сада даје ослобађа се непотребних вишкова у сазнавању који су били у функцији остваривања идеала који ‘лебде’ изнад образовног процеса [...] У нашем времену

универзитет је инкорпориран у политику и владајућу идеологију на начин на који раније није био познат. На најопштијем нивоу разлика између нашег времена и времена преписке може се објаснити као разлика између хуманистичког концепта и прагматизма ослоњеног на тржишну идеологију. Ако постоји отпор, он се своди на покушаје очувања што више садржаја хуманистичког образовања у радикално измењеним условима“ (Грдинић 2014: 335).

7 U članku „Tri moguće lozinke za idealno sveučilište“ Svetozar Petrović je 1967. godine taksativno izneo svoju projekciju idealnog univerziteta: 1. „dostići svjetsku razinu znanstvenog istraživanja i osigurati da se novi stručnjaci obrazuju na najsuvremenijim naučnim dostignućima“; 2. „osigurati da naši stručnjaci steknu na našem Sveučilištu široko opće obrazovanje – da steknu znanje koje je zaista i trajno vrijedno imati“; treći model nije eksplicitno formulisan, već opisno dat u sledećem parafu: „Model po kojemu će se odgajati mladi ljudi, što se kao studenti pojavljuju na Sveučilištu, ne može se normirati u udžbenicima konstruktivnog vladanja. U malome, taj model može biti i Sveučilište samo – ako zrelo i sigurno umije u svojoj praksi ostvariti načela demokratskog samoupravnog udruživanja; ako se dostojanstveno i odgovorno umije oduprijeti ne samo birokratskom pritisku izvana već i unutrašnjoj, domaćoj, reprodukciji birokratizma i politikantskim omjeravanjima i sklonosti za vlast zatvorenih grupa i klika; ako umije načela kojima se znanstvenost vodi u istraživanju istine učiniti i radnim pravilima svoga svakodnevnog života“ (Petrović 1967: 1, 3).

8 Profesionalnu etiku Svetozara Petrovića najbolje ilustruje fragment pisma upućenog Mladenu Leskovcu 1970. godine: „... smatram da ne bih imao prihvatiti Vaš angažman i brigu za moj prelaz u Novi Sad ako bi se pokazalo da novosadski fakultet nema prave potrebe za čovjekom moga profila ili da na fakultetu postoji ma kakav i ma čime motivisan otpor ideji o mome dolasku. Ovo mi je poslednje osobito važno. Ako bi se pokazalo, na primjer, da bi moj dolazak dovodio u pitanje nečiji opstanak na fakultetu, ili ugrozio ma čije normalno napredovanje, ili dolazak ma kojeg drugog čovjeka s kojim takođe računate, preferirao bih da ne dođem. Ili ako bi se ma ko, makar i sa slabim vrlinama, usprotivio ideji o mome dolasku, radije ne bih dolazio“ (Petrović 2014: 45).

poslu, obziran, odgovoran, kolegijalan, ličnost koju, po Edvardu Stankijeviću krase „francuska duhovnost i jugoslavenska toplina“ (Petrović 2015: 149), prefinjen i šarmantan, profesor Petrović posedovao je i smisao za humor:

Хумор Светозара Петровића [...] је онај опор, помало горак хумор [...] То је светло које је било неопходно нашој стварности – да би се јасније видела. [...] Наравно, ту је и лепа аутоиронија – најпре у преписци са Ивом Тартаљом – која чини да се писма Светозара Петровића лепо и лако читају; али и препознају. Пред нама је човек који зна шта је то мера [...] Мера у откривању себе, али и мера у ‘мешању’ у туђе животе (Ненин 2014: 228).

Zdušno se залаžući da od komparativističke katedre na zagrebačkom Filozofskom fakultetu (na kom je radio od 1959. do 1970), stvori uzoran kolektiv, nastojeći da za nastavnike dovede svoje drugove sa studija, perspektivne mlade istraživače. Držeći do kvaliteta studija, i njima postavlja „uvjete“. Tako 1963, kandidatu za asistentsko mesto, vojniku JNA, potonjem akademiku, detaljno obrazlaže razloge zbog kojih ga nastoji uvesti na katedru:

Po mome dosadašnjem angažiranju u ovoj stvari razumio si već valjda da mi je zaista stalo da dođeš na našu teoriju i metodologiju. Imam za to uglavnom dva razloga: najprije, smatram da se jedna katedra mora graditi tako da se na njoj okupe ljudi dovoljno različitih fizionomija, startnih pozicija i shvatanja, ljudi – dakle – koji se uzajamno dopunjavaju; svoju averziju prema miješanju stručne filozofije i stručne estetike (uključujući i suvremenu nestručnu antiestetiku) u raspravi o književnosti ne smatram nedostatkom vlastitog mišljenja, ali bih smatrao ozbiljnom jednostranošću naše katedre kad na njoj ne bi bio i jedan čovjek kojemu su te meni nesimpatične stvari simpatične i kojemu je startna pozicija baš ta nesretna filozofija i eseteika (pogreška u tipkanju a – eto – upalo esse). Ti si, mislim, takav čovjek, i to je moj prvi razlog, a drugi je ličan – mislim da ćemo moći lepo surađivati jer smo obojica valjda lišeni i onog školnički-sitnog i onog jeftino-karijerističkog što sve tzv. međuljudske odnose na Fakultetu (i na fakultetima) kvari.

Drugo [...] Ti na naš predmet, teoriju i metodologiju, dolaziš akademski fomiran, s diplomom i disertacijom iz predmeta srodnih ali ipak drugih. Ti predmeti, naročito filozofija, izvanredno su korisna predsprema – ali nisu još uvijek sprema. Ne znam jesi li toga svjestan ali Ti k nama – reći ću to malo brutalno – dolaziš ipak kao potpun početnik, s manje onih sitnih, praktičnih znanja o predmetu nego što ih ima naš svršeni student prve godine [...] Ukratko, bilo bi važno da se – opredeljujući se za ovaj natječaj i td. – opredeliš za bavljenje u budućnosti tim, dakle jednim novim predmetom, bilo bi mislim fair da se za tu stvar ne opredeljuješ ako to smatraš samo rješenjem za nuždu ili privremenim rješenjem a nastaviš čeznuti za filozofijom, sociologijom kulture ili ne znam čim trećim [...] Našoj teoriji i metodologiji kao kruh je potreban teoretičar književnosti kojemu je startna pozicija filozofija, ali filozof – koji će za nevolju i za

penziju gnjaviti i studente i sebe jambima i trohejima – nije potreban ni njoj ni sebi samome.

Treće [...] Nas je, osoblja nastavnog, na grupi još uvijek malo [...] pritisak studenata i drugih obaveza još je uvijek takav da nam Fakultet ždere najveći dio vremena u toku školske godine. Moraš biti spreman za to još godinu ili dvije. Malo po malo, u prilično nesretnim okolnostima i uz prilično žrtava, mi smo već stvorili grupu koja nije tako loša kako je znala biti. Za godinu-dvije želimo stvoriti zaista dobru grupu. Naš život nije – i još nekoliko godina neće biti – onako komotan kao što je to život ljudi na slavistici ili filozofiji. I od Tebe će se očekivati određene žrtve i od Tebe će se očekivati da se uklopiš u jedno danas već – recimo to malo patetično – entuzijastičko nastojanje da se stvori jedan solidan studij, da se ostvari jedan nivo u studiranju književnosti (Petrović 2017: 148–150).

Kandidat, „krajnji realist“, „svjestan svega“, moli prijatelja da ga obavesti i o stvarima „koje se mogu činiti efemerne“:

Dakle prvo: Koliko se para zaradi na tom mjestu. Drugo: neće li se šefovi previše petljati u moj posao. Treće: mogu li ja kada doktoriram konkurirati za docenta (naravno da mi nije stalo do te titule, nego smatram da bih kao docent bio samostalniji i imao ipak plaću od koje mogu živjeti). Četvrto: Postoje li realni izgledi da me pošalju koji mjesec u Njemačku pa eventualno Francusku ili Englesku, jer mi je dosta toga što mucam sve jezike, a ne znam ni jedan (Petrović 2017: 151).

Godinu dana kasnije, drugi prijatelj, kasnije redovni profesor i pisac, akademik, iz Firence, radostan, javlja:

Dragi Sveto!

Konačno sam našao rješenje svih problema. Ovdje se završetkom fakulteta postaje doktor, tako da sam ovdje i ja doktor, ili kako bi onaj neko rekao 'Anch'io sono dottore.' E sad bi trebalo da čitava komparativna dođe ovamo i ostane toliko vremena da se taj doktorluk dobro upije u nas, i onda hopa-cupa u Zagreb (Petrović 2017: 118).

Isti mladi nastavnik teorije i metodologije, te 1965. godine, o svom trudu samoironično referiše:

Što se mene tiče, ja sam se prilično uvalio s tom docenturou i vlastitom savjesnošću, tako da imam dva seminara i predavanja, i odista sam se zabrinuo što će biti kad ja nakon tri četiri sata ispričam sve što o tome znam plus sva svoja filozofska dostignuća. Zasad je zlatan period prema tomu što će biti kasnije! Izmislio sam vrlo učeni naslov kolegija: Problemi metodologije povijesti književnosti, pa nitko, ni ja sam, ne zna što je to zapravo, a svi s velikom pažnjom očekuju što će to biti. (A očekujem naravno i ja). Potajno se nadam kako ćeš Ti, kad dođe negdje za par mjeseci do gustog, poslati iz Amerike neki najnoviji pregled te discipline, ako ona uopće postoji, a ako ne onda bilo što slično, pa ću ja to čitati na seminarima i predavanjima posljednjih osam mjeseci ove školske godine! (Petrović 2017: 162).⁹

⁹ U istom, karikaturnom stilu, o svojoj poziciji nastavnika, studentima, „odsjećnoj situaciji“, konceptu studija, budžetu, reformama i, uopšte, atmosferi na Fakultetu, Milivoj Solar referiše narednih godina (od 1966. do 1971). U najkraćem, situacija „u Odsjeku nije ružičasta“, radi smirivanja strasti pred sednice „popili bismo po konjak“, studenti „hvataju maglu glavom bez obzira“, nevolje nastaju u vezi sa statutom i programima, svi se s izmenama slažu „jer nikoga ne zanimaju“; dok na „Na odsjeku sve ide normalno. Čak i šef drži predavanja, pa su se i buke malo utišale [...] Jedino zbog para svi su zabrinuti“, „Atmosfera na fakultetu je [...] nekako dosta trula.“ I nastavnička odsustva stvaraju probleme: „Studenti su povremeno malo i gundali (što misliš: nema predavanja; a kad

ih ima onda njih nema), ali ne javno, dapače, na sastanku koji smo imali s njima bili su fer. Tako osim par zlobnih primjedaba na koje smo istom mjerom odgovarali nismo imali nekih posebnih problema“. U toku je permanentna reforma: „fakultet se reorganizira na svim nivoima, nastaje opća zbrka i, bože mi prosti, prava pometnja [...] Stvarno se pribojavam, ako ne uspijem izgurati ovu našu reformu, pa se ne sredi stvar barem na Odsjeku, više se neće znati tko pije tko plaća [...] ići ću i u svađe ako bude potrebno, jer ovo, s tim gomilama studenata koje šaljem čas ovamo čas onamo, a koje nemaju blage veze o bilo čemu, zbilja nema mnogo smisla“ (Petrović 2017: 164, 166, 168, 170, 176, 177, 184–185).

Da je fakultetska stvarnost daleko od zamisli profesora Petrovića (koji je u inostranstvu), izveštava ga iste godine i mladi lingvиста, kasnije osnivač i šef Katedre za stilistiku:

Falio si mi neki dan na faksu. Pravi slovenski melanholik, tri sam dana bio nešto kao u depresiji od jednog sastanka aktiva: Lasić napravio jednu maratonsku, pismenu, analizu stanja na Odsjeku. Filozofsku, oštromnu, monstrozno lucidnu, bespoštednu. Sistem nazvao heliocentričnim, predlaže policentričnu strukturu i katedara. Stanje ocijenio nemilice negativno. Mislim: baš kao što slavistika (tj. serbokroatistika) i zaslužuju. Stari se uzбудili. A donji dom, zajedno sa mnom, nije jasno ni beknuo. E, što sam se osjećao pizda! I gdje da čovjek, (čovjek Kruno) traži utjehe i opravdanja i razumjevanja za svoj građanski, komformistički kukavičluk što se nije usudio zaustiti. Zakočenost pred hijerarhijom koja nam (mi) još može zapapriti? Ili svijest o granicama svojih (ne)moći pak prema tome i neispršavanje? Pa iako je Stankova analiza poražena, ona je prisutna, čuvena je i nije da neće ništa od nje biti. Samo valja kopati da bi se moglo nešto [...] novoga napraviti. Ali, sve se bojim da Te davim. Čini mi se da bih Ti u tri i po druga raspoloženja napisao četiri različita pisma. Ali pretpostavit ću da je i Tebi u dalekom svijetu drago, eventualno, pročitati koji kakav-takav redak iz stare sredine. Nekako su nam splasnuli [nečitko] sastanci, pa ne znam je li to što nema [nečitko], što starimo, što se spamećujemo ili što trpimo nove PM (reformu)? (Petrović 2019: 107–108).

„Sigurnost nije ono što Amerika nudi (koliko pamtim, sigurnost se naglašeno ističe kao atribut samo automobila i prezervativa); nudi mogućnost da se čovjek preko noći prevrati ne samo iz profesora univerziteta u brucoša svedenborgijanske teologije nego i iz takvog brucoša u profesora elitnog univerziteta”

Samokritički i ironično, dajući sebi oduška, poverava neprikladan sadržaj i ovaj kolega profesora Petrovića; tematizacija takvih, inoportunih sadržaja prepoznatljivo je svojstvo i romanu o univerzitetu. Zabran od nemile fakultetske zbilje predstavlja naučni rad, te jedan Petrovićev kolega piše:

Nisi mi htio ni natuknuti šta Ti radiš, ali ja ću Ti se pohvaliti da ja (uza sve zdrave porodične angažmane) ipak dā, i da sam iz stanja sumnje i letargije uskočio u (da li opasno?) samozadovoljstvo i euforičnost oko svoga Matoša, pa uživam hedonistički u otkrićima (koja mi se to čine) i gubim se u egzibicionizmu formulisanja (Petrović 2017: 107).

Deceniju kasnije, 1975. godine, profesora Petrovića, koji je ponovo u Čikagu¹⁰ – „Idite u (tu Vašu prokletu) Ameriku, a onda nam se jednom zauvek vratite” (Петровић 2014: 49) – prekorno-molbenim tonom ispratiće ga jednom šef novosadske katedre – o tome da je univerzitet u fazi nepovratne destrukcije izveštava novosadski kolega i prijatelj:

Твоје предуго писмо стигло ми је пре три дана, али ти нисам могао одмах одговорити из сасвим оправданих разлога: попадасмо овде од зборова, седница и ‘тако то’! Уопште ми није јасно шта радимо и куда то идемо. Јожа и даље прети неким ‘бомбама’ – овога пута, изгледа, сасвим извесним. Прича се, највише, о ‘разбијању’ класичног облика универзитета, као, тобоже, прерасли смо те облике и грабимо ка неком циљу који је лично, лично мени, апстрактно нејасан [...] Бомбардују нас материјалима и документима (које не читам!), зборовима и седницама (на које готово не идем!), речима у перспективи и перспективи – у речима. Чини се да је дошао тренутак кад је неважно постало да ли се бавимо својом основном делатношћу – да ли пишемо и шта пишемо, да ли држимо часове и како. Гужва је толика и хаос такав да смо једва и испите одржали, а како нам банка узима још један део зграде, где нам је администрација – у априлском року вероватно ћемо са студентима седети и код ‘Гурмана’. Између Жижија и Јоже дошло је, рекао бих, до крајње тачке толерантности, од које пут води у бункере или у лудницу. Марића – баш брига – нигде га нема, чујем да је с госпођом Никол у Косјерићу. Миша се повукао, дефинитивно, не рекавши, ником, о томе (тако би написао Црњански), Егерић, ‘светозарује’ (пише нешто о Светозару Марковићу), па ни њега поново не виђам, секире су ископане, *даш нам је лепо* [...] Мој Свето, помало се бринем за све и о свему, само не о твојем ‘чеду’ – III степену (Петровић 2014: 230–231).

I dok panegirike o trećem stepenu, po konceptu Svetozara Petrovića¹¹ na jugoslavističkoj katedri u Novom Sadu, pišu ugledni gostujući profesori,¹² u drugim sredinama stvari se odvijaju s dosta poteškoća. Profesor Petrović nastoji da uteši i pomogne svom bivšem studentu, zagrebačkom doktorantu,

¹⁰ Svetozar Petrović je između 1965. i 1981. šest puta angažovan kao profesor-gost na postdiplomskim studijama Čikaškog univerziteta u SAD-u.

¹¹ U pismu Ivi Tartalji od 22. VI 1976, Petrović u jednoj rečenici sažima ideal postdiplomskih studija: „U kursevima kakvi su oni koje mi želimo, tj. sa malim brojem studenata koji kurs slušaju po vlastitom izboru i treba u njemu aktivno da učestvuju, vrlo je važno da nastavnik radi ono što ga u tom trenutku najviše zabavlja” (Петровић 2014: 68). Da nastavniku rad sa studentima „može biti zabavan” ponavlja se i u drugim pismima (Petrović 2017: 207).

¹² Tako, jula 1975, Zdenko Škreb piše Svetozaru Petroviću: „... nakon mojih triju gostovanja u Novom Sadu trebalo je da Ti kažem da si mi svojim pozivom pored vrlo laskavoga povjerenja koje si mi time iskazao omogućio da doživim valjda najljepše sveučilišno nastavno iskustvo moje karijere.

Upravo je nevjerojatno lijepo bilo kako se brzo ostvario srdačan ljudski odnos među kandidatima i nastavnikom: ja sam uživao. Nisam si pomišljao da bi nastava na trećem stupnju mogla nastavniku pružiti takav užitek i takvo zadovoljstvo kakvo je pružila meni u Novom Sadu. Ne izmišljam, bilo je tako – i upravo zbog toga što je tako bilo, moram Ti to reći, ganuto i sa zahvalnošću. Kolege su se prvi put vrlo lijepo pobrinuli za mene – dalje nije bilo potrebno, dalje su se brinuli kandidati sami. Imao sam dojam da bi treći stupanj upravo ovako morao funkcionirati, da drukčije – s četrdeset kao u Zagrebu – nema smisla. Moja je pogreška možda bila što nisam više inzistirao da se spremaju za pojedinu sesiju da više sami čitaju; nisam imao srca, svi su oni zaposleni. Ali za vrijeme sati bio je prvi užitek kako diskusija uopće nije prestajala. To još nisam doživio” (Petrović 2017: 192–193).

očajnom zbog komocije mentora:

Dragi kolega [...],

Vrlo mi je žao što imate neprilike oko disertacije – ako Vam je ikakva utjeha, to su prepreke kakve u našoj sredini Junak gotovo po pravilu mora savladati da bi dosegao Jabuku Nauke; nije, naravno, utjeha što su aždaje takve da ih čovjek ne poželi sačuvati kao trofej, ali bog će znati ne služi li i takva inicijacija nečemu. Ukratko, nastojte sve primati s mjericom humora; disertacija jest važna ali su nervi i dobro raspoloženje važniji (Petrović 2017: 170).

Godinu dana kasnije, aprila 1974, kandidat, javlja:

Dragi profesore,

Kao očevicu mojih stvaralačkih sumnji i terapeutu u jednom kritičnom trenutku red je javiti da sam se najzad otežio (Petrović 2017: 181).

No, tu ne prestaje trnovit put „Junaka“ (docnije znamenitog klasičnog filologa, stručnjaka za grecistiku, usmenu epiku i teoriju književnosti) do „Jabuke Nauke“. Vazda u poslovnim i privatnim nevoljama, u stalnim je i neverovatnim iskušenjima „makar i uz žrtvu akademskih lovorika“ (Petrović 2019: 216). Fulbrajtove stipendista, angažovan 1988/89. na Florida Univerzitetu u Gejnsvilu, po prispeću u SAD,¹³ svedoku svih svojih životnih lomova, poverava:

Miletich mi je – bez šale – ponudio mjesto u kockarnici svog bratića u Las Vegasu. Ako ne bude boljeg, prihvatit ću. Što mi drugo preostaje?

Nisam izdržao da se ne 'istreseš'. Još jednom svako dobro Vama i Vašima (Petrović 2017: 213).

Postoje i druge mogućnosti:

Ovdje sam – zapravo u avionu – upoznao jednog našeg Srbina koji se legalno iselio, od pravnika je postao teolog swedenborgijanaca i ima kod njih visok položaj. On me vrbuje za njih i obećava materijalnu sigurnost. Naravno, ne trebate mi govoriti o Swedenborgu, ali meni je trenutno novčana konsolidacija prva i osnovna preokupacija a sve je drugo sporedno. Tako je sasvim moguće da na koncu završim kao – pop! Kakvi životni obrati! (Petrović 2017: 211).

I pored mnoštva obaveza, profesor Petrović ima strpljenja za sve bizarnosti svog, u akademske prilike beznadežno razočaranog, mlađeg prijatelja, te mu u „polušaljivu – i, kao uvijek, dobronamjernu – tonu“ (Petrović 2017: 213), otpisuje:

Vidim da su američke šanse pomiješane i nesigurne. Ima to valjda neke veze i s općim prilikama na američkim univerzitetima – još uvijek su zasićeni ekspanzijom iz šezdesetih godina. Na povratku me sada sačekalo pismo Johna Mileticha iz kojeg sam saznao da je napustio univerzitet, po

svemu sudeći bez nade da se na ma koji vrati, i otišao u Las Vegas; budući da mi je John bio u neko doba i student, doživljavam to pomalo i kao lični poraz. Ali malo će u svemu tome biti i one lične pokretljivosti, promjenjivosti i nepredvidivosti koja američko življenje razlikuje od našeg, a što onda čovjek sportski treba da primi. Sigurnost nije ono što Amerika nudi (koliko pamtim, sigurnost se naglašeno ističe kao atribut samo automobila i prezervativa); nudi mogućnost da se čovjek preko noći prevrati ne samo iz profesora univerziteta u brućoša swedenborgijanske teologije nego i iz takvog brućoša u profesora elitnog univerziteta.

Ukratko, [...] izdržite (Petrović 2017: 222).

Pritiskaju mladog naučnika ne samo egzistencijalni no i istraživački problemi. Na primer, muke u traganju za literaturom. I opet se, u leto 1984, za pomoć obraća „Sveti“, ovoga puta apostrofirajući ga s „Dragi Besmrtniče!“:

U jednom ste predavanju spomenuli da je 'don Frane Bulić prvi pisao u nas o proturječjima u Homera i našoj narodnoj poeziji'. Uložio sam goleme napore da pronađem taj rad, ali uzalud. Možete li mi dati neke dodatne podatke o mestu objavljivanja? (Petrović 2019: 197).

Akademik Petrović otpisuje:

Dragi Zdeslave, smrtniče nevoljni,

'Don Frane Bulić' Vaših bilježaka je po svoj prilici Nikola Vulić koji je svoje „Protivurečnosti u Omira i u našoj narodnoj poeziji“ objavio u Glasu Srpske kraljevske akademije CXIV. Drugi razred 64, Beograd 1925, str. 1-68. Čitava stvar može se, dakle, shvatiti a) kao dokaz pouzdanosti usmene tradicije (biće valjda takvog, što bi se danas reklo, pjesničkog Misprisona ili klinamena i u drugim stvarima koje, što biste Vi rekli, 100m large etc.); b) kao pouka da ničija predavanja, pa čak ni moja, ne treba slušati previše pobožno, jer se u takvoj atmosferi ljudima priviđaju popovi i gdje ih nema; c) kao primjer ispravnosti općeg metodološkog stava da ni golem napor u traženju ne pomaže ako čovjek unaprijed ne zna šta je to što traži.

Nemojte mi slati rukopis svog Homera. Ne zato što bih već bio u duhovnoj dobi u kojoj čovjek čita još samo posvete u knjigama, i to ako su njemu namijenjene, nego zato što sada ne bih mogao ništa čitati (Petrović 2019: 198),

kroz šalu, pominjući svoje privatne probleme, otpisuje profesor Petrović.

Osim istinski romanesknh likova i intrige,¹⁴ koji ilustruju nesklad između ideala i stvarnosti, dovodeći do apsurdnih i paradoksalnih situacija,¹⁵ komički efekat,¹⁶ vidimo, proističe i iz jezičke inventivnosti korespondenata. Žanrovski hibridna (s elementima dnevničke, autobiografske, putopisne i esejistike

¹³ O doživljaju Amerike, Zdeslav Dukati piše: „Južnjaci su zatvoreniji i sumnjičaviji prema strancima nego sjevernjaci. Jedini su nam pravi prijatelji bili ovde naši, pa Grci, Korejanci i tako. Zaprepasćujuće je nizak opći kulturni nivo: imaju poseban TV kanal za vrijeme, rock, pa i za horoskope, ali nigdje umjetnosti. Samo zabava, zabava, zabava. Naravno, odlična. Studenti su ovdje katastrofalni. Ovo je najveće sveučilište u Floridi i navodno jedno od 10 ili 15 najvećih i najboljih u Americi; ali ja sumnjam“ (Petrović 2019: 216).

¹⁴ Zapleti, pa i oni ljubavni (koji bi išli u prilog postulatima da ova prepiska sadrži znatan romanescni potencijal), sakriveni su, često, u belinama omeđenim uglasnim zagradama priredivača). Videti pisma Dragiše Živkovića i Borivoja Marinkovića (Petrović 2014: 110, 234).

Romanescni naboj imaju, na primer, i opisi odlaska kod lekara „s jezom komunikacijskog jaza“ (Petrović 2014: 175–176), ili učešća profesora u svadbenim svetkovinama studenata u Južnoj Koreji (Petrović 2014: 168).

¹⁵ „... погледајмо детаљ из писма Младена Лесковца кад наговара Светозара Петровића да обликује један текст и објави га, јер ако то не учини, једног дана ће неко наћи тај текст у Рукописном одељењу Матице српске и објавити га, каже Лесковац, 'како већ то професори раде!' (Ово сам, да то професори раде, до сада, прочитао само код Лесковца!)“ (Ненин 2014: 227).

¹⁶ U prepisci Svetozara Petrovića zastupljene su, u većoj ili manjoj meri, sve četiri kategorije smeha koje definiše Žerar Ženet: „Ridicule, smešno ili nesvesno komično, u izvesnom smislu najjači oblik predmeta koji izaziva smeh. *Risible*, ovom rečju Ženet imenuje predmet koji izaziva podsmeh, a ne čisti smeh, a u srpskom jeziku ne postoji adekvatan prevod koji bi se sastojao od jedne reči („podsmesljivo“ je pre epitet nego ime predmeta). *Drôle*, šaljivo ili svesno komično šale ili dosetke. *Comique*, fiktionalno komično, to je komično komedije i fiktionalnih priča, dakle, u najkraćem, proizvedeno komično“ (Perišić 2010: 27).

proze, romana o odrastanju i vaspitanju, profesorskog i društvenog romana, naučnog članka¹⁷ i rasprave¹⁸), u zavisnosti od personalne relacije korespondenata s Petrovićem (tu su kolege, nekadašnji studenti, prijatelji, kumovi) zavisice i priroda pisama, pa osim konvencionalnih (u kojima se naučni meša s poslovnim stilom) – u pismima razmenjenim s bliskim ličnostima nalazimo zanimljive substandardne varijetete (dijalektizme, lokalizme, arhaizme, žargonizme, vulgarizme), te različite stilske bravure: igre rečima,¹⁹ dosetke, pastiše.²⁰ Tako se, na primer, profesor teorije književnosti vajka:

... ništa od onoga što sam nakanio pročitati nisam pročitao a kamoli napisao ili zabilježio, tako da ću vjerovatno oduševiti studente ('stari je u formi') izlaganjem o tome kako postoji duboka misaona veza npr. između riječi 'lirika' i 'lirati' (što znači ovo posljednje nastojat ću im pokazati tokom semestra) (Petrović 2017: 180).

„Moja jedina primedba na dogovor koji predlažete bila bi na zvanje, koje bi, kako kažete, trebalo da bude gostujući vanredni profesor srpskohrvatske književnosti. Naravno, ja bih više voleo da to bude gostujući vanredni profesor srpske i hrvatske književnosti, a ukoliko ne, onda... književnosti srpskohrvatskog jezika“

Izrazito humorne, britke, redove ispisuju u zajedničkim pismima venčani kumovi Svetozara Petrovića; zagrebački bračni par, univerzitetski profesor, slavista i teoretičar književnosti, i istoričarka književnosti zaposlena na Institutu za književnost JAZU, jedini markantan ženski glas u Petrovićevoj prepisci. Dopisujući pisma svoga supruga, ovako će 1971. čestitati kumu rođendan:

Cvjetao nam, cvjetao, cvijet'o / Uvijek više svako ljeto, / Dragi, mudri, umni Sveto!

[Drugi tercet iz SONETA ZA SVETOZARA, božjeg ljeta 1971. Pisano po starom, NOVOSADSKOM, pravopisu]

Ne nalazim rimu – IDA / Da potpišem sebe – Vida (Petrović 2017: 50).

No, „kuma“ nije svakad umilna; koristeći uglavnom čakavštinu, ume i da

se rasrdi: „Dakle tako. Vi nas 'zežete'. Neka“ (Petrović 2017: 66).

Njen suprug, od mladićkih dana u prepisci sa Svetozarem Petrovićem, javlja se 1957. sa studijskog boravka u Moskvi:

Dragi Sveto!

Ударом на удар – pismom na pismo! Da živi korespondencija! Pod ovom ću parolom sa velikom tvojom slikom (kuda li ću s ušima?) prodefilirati Crvenim trgom u svečanoj prvomajskoj povorci. Jer, to je već zaista više nego fantastično, brzina, kojom pišeš pisma i sve ostalo. Možemo izmisliti i novu poslovicu 'Po pismima se poznaju prijatelji', ili 'reci mi, tko ti piše i – reci ću ti, tko ti je prijatelj' i td. Upravo se naime bavim izmišljanjem poslovice. Posljednja je: Лень – мать всех проповок! S obzirom da živim u Rusiji, nećeš mi zamjeriti, što izmišljam poslovice na ruskom jeziku (Petrović 2017: 20).

Onaj pak, kojem „vrednoća“ Svetozara Petrovića „stvara kompleks niske zavisti“ (Petrović 2014: 141), neće biti zadovoljan njegovim pismima koja mu stižu na francusku adresu. Tako iz Pariza 1973, spremajući se (na naučni skup) u Švajcarsku, zamišljen nad fenomenom prepiske, piše:

Kako će tamo biti nekoliko interesantnih ljudi, radoznao sam kakvi će izgledati 'usmeni razgovori'. Svuda je to najplodnije: imaš pred sobom živa čoveka a ne kostur njegove misaone apstrakcije. Znae i sami kako se misao izvitoperava kad je valja zalepiti na hartiju. Čovek sa telom, gestovima i grimasama je ipak teže artifičijelan. Samo što se ovde ti telesno-duhovni kontakti ipak nastavljaju u korespondenciji između ljudi koji – poznavajući se već, lako uz reči dodaju i grimase i gestove. Otud i veći značaj autentične korespondencije nego mojih i Vaših apstraktnih disertacija sa temama iz kojih smo se već lično apstrahovali. Otud i Vaše izvinjenje da je usmeni razgovor uvek bolji od pismenog pokazuje samo da ste Vi, uprkos zagrebačkog šlifa i kulturne žene, najobičniji savremeni lički primitivac. Velim savremeni jer su naši stari znali krasno divaniti i preko pisama, isto tako potpuno i od srca kao i ovdašnji Flober, Helderlini i drugi. Vuk je zaista znao da piše kao što govori, danas kod nas ne znaju ni to niti pak i obrnuto: da govore kao što pišu. Govora nemaju, a pismo im je artifičijelno (Петровић 2014: 138–139).

Da je u pitanju malicija vremešnog profesora, dokumentuju, na primer, pisma dvojice prijatelja i kumova, članova komisije za „obranu“ doktorata, razmenjena na relaciji Novi Sad – Zagreb aprila 1976:

Dragi Saša,

Dogadjaji su se danas razvijali ovako.

Oko 10 sati moja je porodica otputovala na vikend u Beograd.

U 10,25 ja sam počeo da se brijem.

U 10,35 poštar donosi Tvoje pismo zajedno sa ocjenom Tamaševog rada.

U 10,37 ja potpisujem ocjenu zatim perem četkicu i aparat za brijanje.

U 10,42 počinjem pažljivo čitati Tvoje pismo i ocjenu.

U 10,58 nazivam Vitu, prepričavam mu sadžaj pisma i ocjene i dogovaram se s njim za sastanak koordinacionog odbora u ponedjeljak i za to da

¹⁷ Npr. pismo Svetozara Petrovića o korejskoj štampi (Петровић 2014: 237–239).

¹⁸ Videti, primera radi, pismo Milivoja Solara od 29. V 1965. o problematici unutrašnjeg pristupa književnom delu (Petrović 2017: 158–161).

¹⁹ Tako, dugo odsutnom dekanu na bolovanju, prof. Živković dijagnostikuje „dekanitis!“ (Petrović

2014: 110), dok vremešni Mladen Leskovac za sebe veli da „badavadiše“ na letovanju (Isto: 56).

²⁰ Videti pismo Svetozara Petrovića od 22. III 1973. Aleksandru i Vidi Flaker u kojem pastišira Miroslava Krležu (Petrović 2017: 64–65).

pozovem Tamaša i upitam ga ima li neki poseban razlog zbog kojega bi obrana morala biti u julu.

U 11,05 završivši razgovor s Vitom, nazivam poštu radi predaje telegrama (oni će nazvati), pa obavljam par drugih razgovora radi saziva sjednice u ponedjeljak. Zatim, nervozan, čekam naziv pošte i čitam 'Dnevnik'. Prskanje protiv komaraca je u srijedu i četvrtak.

U 11,45 pošta se najzad javlja i predajem telegram za Vrbas. Zatim se tuširam pa čitam NIN. Počinjem pomalo očekivati da se Tamaš javi: znam, doduše, brzinu naše pošte, ali znam i brzinu Tamaševu.

U 12,45 Tamaš se, naravno, javlja. I glavni akter operacije 'Brzina' koristi se u raspletu postupkom skladnog izmira (Razvoj i sustav obćenite estetike, 454ff.) te tako čitava stvar 'postaje milotna ter pobudjuje miloćutije' (o.c., 246): Ne, njemu se ne žuri uopće, ne bi imalo nikakvog smisla da profesor dolazi u vrijeme koje mu ne odgovara itd.

Obrana i ispit pomiču se time, dakle, u septembar. Tamaš, upitan o želji, kaže (iskušenje je bilo preveliko): ako može, u prvoj polovini. Vita moli: do 7. septembra ili iza 20-og (u međuvremenu je odsutan). Ja, stoički: kada odlučite.

Uzmi, dakle, u obzir Vitine mogućnosti i, koliko možeš, Tamaševu želju pa javi datum. Taj će onda biti konačan (Petrović 2017: 82–83).

Posvećen poslu, profesor Petrović brine se i izlazi u susret potrebama studenata, doktoranata. Ceneći njegove napore, mlađe kolege, nastoje da uzvrate kritičkom recepcijom njegovih knjiga:

Dragi profesore,

Napisao sam recenziju (ili, bolje: prikaz) Vaše knjige za 'Književnu smotru', pa je, mislim, red da Vam pošaljem kopiju, u nadi da Vas neće 'trefiti šlag' (Petrović 2017: 191),

piše 1975. godine najpitoresknija ličnost među korespondentima.

Suprotno njemu, treba videti s koliko skrupula Svetozar Petrović obrađuje razloge neobjavlivanja prikaza knjige Čedomila Veljačića. Udžbenički jasno, data je u fragmentu pisma autoru *Filozofije istočnih naroda I-II* (1958) i kritika postojećeg stanja u aktuелnoj književnoj arbitraži, i (po)etika te naučno-literarne vrste:

Kad sam tekst već napisao i ponovo ga pročitao, upitao sam se – treba li, ipak, da ga objavim? Vi znate, kako obično kod nas izgledaju recenzije knjiga. Ako je recenzija povoljna i dobronamjerna, nema u njoj ozbiljne kritičke primjedbe. Ako takvih primjedaba ima, recenzija je gotovo bezizuzetno nepovoljna i maliciozna. Recenzije, koje su dobronamjerne i nepovoljne, toliko su rijetke, da je o njima zapravo nemoguće izreći tako kratku definiciju. A dobronamjerne i povoljne ocjene, kojima je odnos ipak kritički – na njih kao da nismo uopće navikli. Mislim, da ćete i sami lako utvrditi, da je moj prikaz Vašeg djela pisan dobronamjerno i da je ocjena, u njemu sadržana, povoljna, čak vrlo povoljna, na mjestima i pomalo oduševljena. Ipak, njen je osnovni ton kritički. Poneki čitalac, odgojen vrstom recenzija na koju smo navikli, mogao bi, ipak, da je shvati drukčije (Петровић 2014: 8).

Dakako, na akademski život reflektuju se društvena zbivanja; koliko gibanja u posleratnoj Jugoslaviji koja će, devedesetih godina, dovesti do građanskog rata, toliko i prilike u svetu. Vrednosni aršini su izgubljeni, što se, najpre, odražava u mikrozaјednici, unutar odseka:

Искомпликовало се битисање у нашој установи у толикој мери, у којој ти, овако изненадно, не би све могао 'разумети'. Не знам како и због чега, људи постадоше неверни своје лику и властитом моралу, па у лову на нека решења, дејствују, покаткад, супротно свему очекиваном (Петровић 2014: 234).

Kao što Svetozar Petrović ne bi mogao da razume dubiozu u koju sredinom sedamdesetih godina zapada novosadski kolektiv, tako je inostranoj akademskoj javnosti teško objasniti svu složenost raskola jugoslovenske zajednice. Profesor Petrović, sredinom juna 1970, na sebi svojstven, krajnje delikatan način, pokušava da razjasni problem svoga zvanja Edvardu Stankijeviću:

Moja jedina primedba na dogovor koji predlažete bila bi na zvanje, koje bi, kako kažete, trebalo da bude gostujući vanredni profesor srpskohrvatske književnosti. Naravno, ja bih više voleo da to bude gostujući vanredni profesor srpske i hrvatske književnosti, a ukoliko ne, onda... književnosti srpskohrvatskog jezika. Ali, verovatno ne bi trebalo da krivim Univerzitet u Čikagu što nije spreman da u potpunosti stane na moju definitivno pristrasnu stranu u ovom velikom lokalnom neslaganju (tj. ne književnost jednog jezika koji razdvaja crtica, već dva koja razdvaja više od crtice) (Petrović 2015: 159).²¹

Ne samo Jugoslavija no i čitava Zapadna civilizacija nalaze se u krizi; evo kako je vidi Sreten Marić, maja 1973, iz Pariza:

Zapadni svet se sve više dosađuje u svom nervoznom blagostanju bez cilja, sa svojim apсурdним, u biti uvek istim novinama, u situaciji gde je čovek prevaziđen svojim delima. No, to je već banalno [...] Za nas koji smo navikli na tekuće revolucije izgleda nam da se ništa naročito ne zbiva. U stvari, kad se pažljivije zagleda, promene su neverovatno brze i radikalne. Samo što to ne dobija radikaln izraza na duhovnom nivou. Tu se svi ponavljaju. Pišu se virtuoзна dela, ali osnovne ideje su užasno stare. Marks, Frojd, Huserl, Hajdeger, Witgenštajn, su još uvek avangarde. Dođe katkad čoveku vrlo komična ideja da je mlada i nadobudna snaga u vrlo starom močvarnom svetu. U stvari svi rade, čitaju, diskutuju, nešto se kuva. Bog zna kad će proključati (Петровић 2014: 135),

esejizira Marić. U istom pismu, Petroviću, odgovara:

Kao pravi čovek svog vremena Vi mene kao prvo pitate šta *radim*. Zaboravljate da je po starom Zavetu rad prokletstvo, a da po Marksu carstvo slobode počinje gde nužda rada prestaje. Naravno da radim, kao i svaka ropska intelektualna duša. Održao sam neka predavanja koja su me koštala mnogo više truda no što sam očekivao, a sad spremam jedno za septembar, u Švajcarskoј. Kupujem po koju knjigu koja tretira temu mojih budućih predavanja i prelistavam ih – psujući Vas (Петровић 2014: 135).

21 O tome kako evoluirala Stankijevićeva poimanje jugoslovenske problematike videti više u tekstu N. Ludoški „Colloquia – и не само – litteraria“, *Лоба*, год. LIX, бр. 495, септембар-октобар 2015, 207–208.

**Iz ovde navođenih redova
(mahom humorno-
karikaturalnog karaktera),
i celokupne objavljene
korespondencije Svetozara
Petrovića (serioznog
sadržaja), emanira i
kritičko-korektivna nota
što je još jedan argument
u prilog tezi da se u njoj
nalazi mnoštvo zajedničkih
svojtava sa žanrom romana o
univerzitetu**

A tri godine kasnije:

Na našem planu u Francuskoj ničeg naročito novog. Revije su proklamovale novu generaciju filozofa, ali ono malo što sam od tih mladih genija pročitao, niti je novo niti genijalno. No ima ipak mnogo mladih koji zaista ozbiljno rade, samo što između solidnog rada i stvaralaštva valja da postoji i izvesna intelektualna atmosfera. A nema je. Inače je ovo, kao i svako potrošačko društvo: Svi su užasno nezadovoljni, i svi suviše jedu (Петровић 2014: 140–141),

satirično, s elementima karnevalizacije, slika intelektualne i društvene prilike konzumerističke epohe lucidni profesor. Ne šteti ni sebe:

Moja malenkost produžava monotoni život savremenog patentiranog intelektualca. Pohodi po koji kolokvij i mudri sastanak, gde se pravi važna i mudra i sama, ali sve manje veruje u ono što kaže, ne verujući ni malo u ono što drugi tvrde. Što je, tešim se, znak staračkog spiritualnog zdravlja (Петровић 2014: 144).

I povratak iz „grada svetlosti“ na selo, odnosno, iz velikog sveta u zavičaj, za njega su lekoviti:

Mi smo svratili na nekoliko dana u Pariz, ali se ubrzo vraćamo na selo. Ostaćemo u Francuskoj negde do pred kraj oktobra. Ja sam se nadao da ćemo ove godine moći ranije da se vratimo, jer mene uvek posle koji mesec stranstvovanja obujmi nekakva vrlo primitivistička *Heimweh*. Seljak ostaje seljak i kad je doktor filosofije (Петровић 2014: 144–145).

Profesor Zdenko Lešić, pak, izlaz od pritiska stvarnosti nalazi u pisanju, o čemu iz Pundanga, juna 1996, sada već putem elektronske pošte, ispoveda:

Sve ovo vrijeme od kako se semestar završio provodio sam sâm kod kuće. Završio sam – još jednu suvišnu – knjigu koju sam počeo pisati u Londonu. Neku vrstu romansirano sjećanja. Nikome to ne treba, ali je trebalo meni, da se oslobodim noćnih mora. Sad se one baškare u *tekstu*, što bi rekli deridijanci, a mene su ostavile na miru. A pišući, otkrio sam i zašto

se tako mnogo naših kolega dalo u literate. Pa to je pravi užitek, pustiti maštu da te vodi! Ideje, slike, riječi – dolaze ti, a ti ne znaš ni odakle, ni kako, ni zašto, niti ti je važno da to znaš, sve dotle dok te tako pohode. U svakom slučaju, ima u toj raboti više draži i više slobode nego u pisanju pametnih knjiga. Iako mnogi više vole da budu pametni! (Петровић 2014: 176).

Beletriziranje, pa i roman o univerzitetu, kao i epistolografija, imaju i eskapističku dimenziju. S druge strane, iz ovde navođenih redova (mahom humorno-karikaturalnog karaktera), i celokupne objavljene korespondencije Svetozara Petrovića (serioznog sadržaja), emanira i kritičko-korektivna nota što je još jedan argument u prilog tezi da se u njoj nalazi mnoštvo zajedničkih svojstava sa žanrom romana o univerzitetu koji, u literaturama u kojima se razvio ima, nesumnjivo, i kulturološki značaj.

LITERATURA

Beli Genc, Julijana, „Nemački kampus-roman“, u: Ivana Živančević Sekeruš (ur.), *Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura II*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2013, 1219–1227.

Грдинић, Никола, „О књижи Преписке Светозара Петровића“, *Летопис Матице српске*, год. 190, књ. 494, св. 3, 2014, 331–336.

Кристенсен, Софија, „Универзитет у књижевности: универзитетски роман у англоамеричкој и норвешкој књижевности“, *Култура*, бр. 138, 2013, 102–116.

Лудошки, Наталија, „Colloquia – и не само – litteraria“, *Поља*, год. 60, бр. 495, 2015, 206–209.

Лудошки, Наталија, „Pisma sa zagrebačkih adresa“, *Danas*, subota-nedelja 26–27. maj 2018, dodatak Nedelja, XII.

Марфи, Фијон, „Критика универзитета и креативно писање: савршен спој?“, превео с енглеског Игор Рајњак, *Кораци*, год. XLVI, св. 7–9, 2013, 58–71.

Ненин, Миливој, „Преписка Светозара Петровића“, *Поља*, год. 59, бр. 488, 2014, 226–228.

О’Брајан, Конор, „Зашто нам треба роман о универзитету?“, превела с енглеског Гордана Рајњак, *Кораци*, год. XLVI, св. 7–9, 2013, 55–57.

Perišić, Igor, *Uvod u teorije smeha*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

Petrović, Svetozar, „Tri moguće lozinke za idealno sveučilište“, *Studentski list*, Zagreb, 9. V 1967, 1 i 3.

Petrović, Svetozar, *Književno djelo kao igra*, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad, 1992.

Попов, Јован, „Романса о научницима“, *Летопис Матице српске*, год. 169, књ. 452, св. 3, 1993, 313–316.

Преписка Светозара Петровића, приредила Радмила Гикић Петровић, Академска књига – Фондација „Легат Светозара Петровића“ – Огранак САНУ у Новом Саду, Нови Сад 2014.

Преписка Светозара Петровића са strancima, приредила Радмила Гикић Петровић, Академска књига – Фондација „Легат Светозара Петровића“, Нови Сад, 2015.

Преписка Светозара Петровића са strancima zagrebačkim kolegama I, II, приредила Радмила Гикић Петровић и Наталија Лудошки, Академска књига – Фондација „Легат Светозара Петровића“, Нови Сад 2017, 2019.

Рајњак, Игор, „Белешка о појму ‘Роман о универзитету’“, *Кораци*, год. XLVI, св. 7–9, 2013, 53–54.

Рајњак, Игор, „Мала анатомија универзитета“, *Кораци*, год. XLVI, св. 7–9, 2013, 72–90.

MIRJANA BULATOVIĆ: *SVI PUTEVI VODE U NEBO, IZABRANE I NOVE PESME, BALKANIJA, NOVI SAD, 2022.*

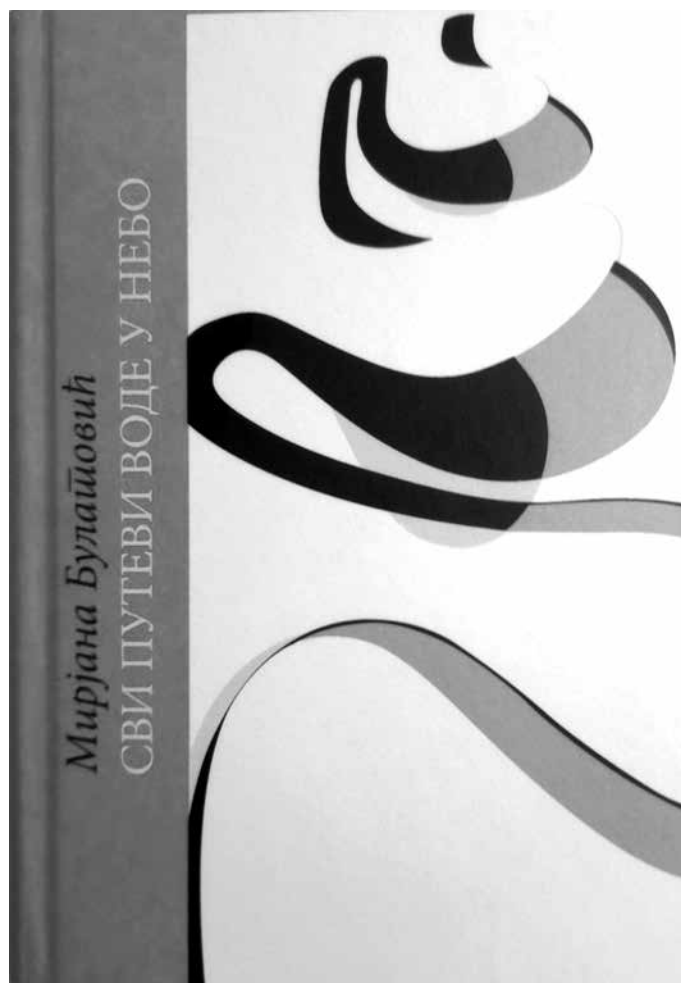
NA STARIM ZASADIMA

Umjesto suhoparnosti književne kritike, neka ovo bude poziv našim kulturnim organizacijama da za ovo malo djece i mladih koji danas još osjećaju da su dio kulture našega naroda priušte gostovanje ove pjesnikinje, koja inače i govori svoju poeziju kao malo ko. Neka osjete što je to nježna ruka meke poezije, srce, dobrota i pamet kakve ima pjesnikinja Mirjana Bulatović

PIŠE: **Đorđe Matić**

Jedan od gubitaka u kulturi, među bezbrojnim, nastao odvajanjem i nastajanjem ove zemlje jest i prekid s tradicijom i produkcijom dječjeg pjesništva srpskih autora koji su decenijama obogaćivali razvoj i ukus generacija, a na liniji jedne velike i divne tradicije. Naslijeđe na kojem su stasavale generacije izbrisano je i nestalo. Ovdrašnja kultura nije nastavila u novim okolnostima stvarati i donositi nove vrijednosti upravo u dječjoj i poeziji za mlade, nije uspjela napraviti kontinuitet, nešto što bi se uhvatilo spontano i lako, onako kako se primala poezija hrvatskih pjesnika prije devedesete. A sva ona ljepota koju su donosili srpski pjesnici, tada savremenici, a sada besmrtnici, Duško Radović, Ršum, Mika Antić, Raša Popov, Desanka Maksimović, kao i klasici poput više od stotinu godina i u Hrvatskoj voljenog Jove Zmaja, i naravno iznad svega simbol čarobnog jezičnog i sveljudskog izraza, tvorca najljepših i najnježnijih dječjih svjetova – Branko Ćopić, najvoljenije ime od svih – sve je to maknuto, da na njihovo mjesto ne dođe ništa drugo. U Srbiji pak na zasadima ovih velikih imena i bez gubitka kontinuuma, razvila su se otad nova imena koja su nekad više, nekad manje, donekle uspjela nastaviti ono što su u svom najvećem i najljepšem zamahu u golemom opusu stvorili najbolji dječji pjesnici Srbije i Jugoslavije, opusu kakvim se ne mogu pohvaliti ni mnogobrojnije i utjecajnije kulture svijeta.

Pjesnikinja od onih koji sigurno, a skromno, u disproporciji s talentom,

gaze stazama velikih prethodnika uspjehi stvoriti uzoran i u isto vrijeme sasvim svoj pjesnički svijet koji se obraća i djeci i mladima, ali i odraslima, bez sumnje je Mirjana Bulatović (1958, Lovćenac). Kao i sve srpske poetese vrijedne svoga poziva i *métiera* tako je i Mirjana ličnost naročite biografije, u čiji je životopis stalo i kretanje po svijetu i domovina, život u Londonu i beogradski književni krugovi okupljeni oko čuvenog Kluba u Francuskoj 7, književno obrazovanje i posebna „narodskost“ i neposrednost, kako poezije tako i ličnosti pjesnikinje; bavljenje novinarstvom i osamljivanje i odricanje od svijeta unutar zidova manastira. Upravo ovo posljednje odvaja je poetički, generacijski i idejno od prethodnika: naglašena duhovnost kroz pripadnost pravoslavlju – no bez beshumorne i moralističke retorike kao kod mnogih kod kojih se oslobađanjem stega u književnost preselio i surplus deklarativne religioznosti, često na štetu kvalitete, ili kao lažna nadoknada za manjak talenta. Kod Mirjane Bulatović to nije slučaj, a o tome najbolje svjedoči ovaj izbor, cvjetnik njene poezije, u rasponu od skoro četrdeset godina stvaralaštva. Ne sjećam se da sam skoro čitao nečije izabrane pjesme koje u stihu sasvim svedenom, najčešće vezanom, u rimi, ili pak u nekoj vrsti poetskih epigrama do te mjere uspijevaju pokriti sve glavne linije i uvjerenja pjesnikinje, njen poetski, idejni, nacionalni i vjerski credo, a da se ne savijaju pod teretom retorike koja bi savila poeziju do zemlje kao granu

drveta i polomila je. Osjećaju se uzori ovdje: kao da je Mirjana Bulatović na neki poseban, neočekivan i inteligentan način uspjela odati počast najboljim imenima onog najkomunikativnijeg dijela srpske poezije, u rasponu od Ršuma do Matije, a u isto vrijeme donoseći nešto sasvim svoje, toplo, s uvjerenjem, bez ambivalencija i vrdanja. U gomili zatvorenih, na sebe i na vlastiti narcizam, na lažni subjektivitet naslonjenih pjesničkih zbirki kojima nas sve više zasipaju i ovdje i tamo, čitati nekoga tko pjeva tako otvoreno, bez straha da ispadne smiješna pred cinicima, sprečavajući to i svojom silnom bistrinom, koja je gotovo jednaka poetskom talentu, sve to je svakako događaj. Pritom, ne pamtim kad sam čitao suvremenu pjesnikinju koja piše pamtljivije stihove, tako lake za citiranje i za uživanje u okretima riječi i fraze, kao okretima duha. Mirjana Bulatović, u tom smislu, jedna je i od najduhovitijih pjesnikinja srpskog svijeta danas. I kad zacrni u nekim stihovima, kao što često zna, njena istinska vjera izvuče svojom milošću crnu realnost iz pjesme, ostavljajući svjetlo i nemjerljiv, metafizički optimizam. Ima mističnog u ovoj poeziji, ali prividna jednostavnost stiha i dubina tradicije baštine iz srpske *prostonarodne pjesnarice* i narodnog duha (ne treba se stidjeti te riječi), prikrivaju upravo one najkompleksnije motive. Kao u pitanju autorstva samog, ključnom pitanju svakog pjesnika. Kao kad William Blake za riječi kaže – „*They are not mine. But I call them mine*“ – Mirjana Bulatović piše da anđeli imaju mišljenje o njenim pjesmama: „*To su naše pesme, nisu tvoje. / Te pesme oduvek postoje.*“

U gomili zatvorenih, na sebe i na vlastiti narcizam, čitati nekoga tko pjeva tako otvoreno, bez straha da ispadne smiješna pred cinicima, sprečavajući to i svojom silnom bistrinom, koja je gotovo jednaka poetskom talentu, sve to je svakako događaj

Zato, umjesto suhoparnosti književne kritike, neka ovo bude poziv, sasvim praktičan i stvaran: naše kulturne organizacije, Prosvjeta prije svih, a za ovo djece i mladih koji danas još osjećaju da su dio kulture našega naroda, morale bi im priuštiti gostovanje ove pjesnikinje, koja inače i govori svoju poeziju kao malo ko. Neka osjete naša djeca što je to nježna ruka meke poezije i kako ona zna da grli kad je umiju stvoriti ista takva ruka, oko, srce, dobrota i pamet kakve ima pjesnikinja Mirjana Bulatović. Dušu ne spominjemo, jer nije potrebno: ona lebdi iznad svake riječi i bijele stranice ove divne antologije jedinstvenog pjesničkog glasa.

РАЗВОЈ ПОЕЗИЈЕ ДРАГАНА БОШКОВИЋА

ОД ЗБИРКЕ У ЈЕДНОМ ТЕЛУ ДО ПОЕМЕ АВЕ МАРИА

Као што је песма с насловом „Поезија настаје“ заштитни знак, унутрашњи потпис свих књига овог песника, тако ће наслов „Када бих био песник“, не баш толико дословно ипак постати унутрашњи потпис Бошковићевих књига

ПИСА: Никола Живановић

Прве зреле песничке књиге Драгана Бошковића (*У једном телу*, 2003, *Исаија*, 2006. и *Отац*, 2013.) припадају периоду тражења, али ће се кроз то тражење формирати основне теме и латмотиви, обликовати лична митологија. Прва од њих *У једном телу* маниристичка је. И стихови и песме краћи су него у наредним књигама и пажљиво одмерени. Чак се и на формалном плану види некаква тежња да се стих отргне од уобичајеног па отуда многи од стихова почињу са две тачке. Такође песме су, осим тиме што су одвојене у циклусе често раздвојене и прозним песничким записима, где песник као да тражи мало више слободе од самонаметнуте дисциплине. Ипак, већ овде се замећу неки од основних мотива који преовладавају у каснијој Бошковићевјој поезији. У песми „Родослов“ налазе се овакви стихови: „: ...а Петру се роди Илија, уста Јахвина / Илији се роди Вук, сребрних плућа као ноторни пушачи / Вуку се роди Михајло, Кајафин зет / Михајлу Блаж, који је на стрељање ишао као у јавну кућу / Блажу Благоје, мозак који се бори са самим собом / Благоју се роди Драган, и он ће умрети од инфаркта / Драгану Захарије, коме у венама одјекују црквена звона.“ Узимање форме библијског родослова на опис сопствене породице, односно поређење себе и своје породице са библијским ликовима и свецима, нешто је овде тек у зачетку, што ће се касније развити.

Уобичајено за младог песника почетком века, овде се неретко

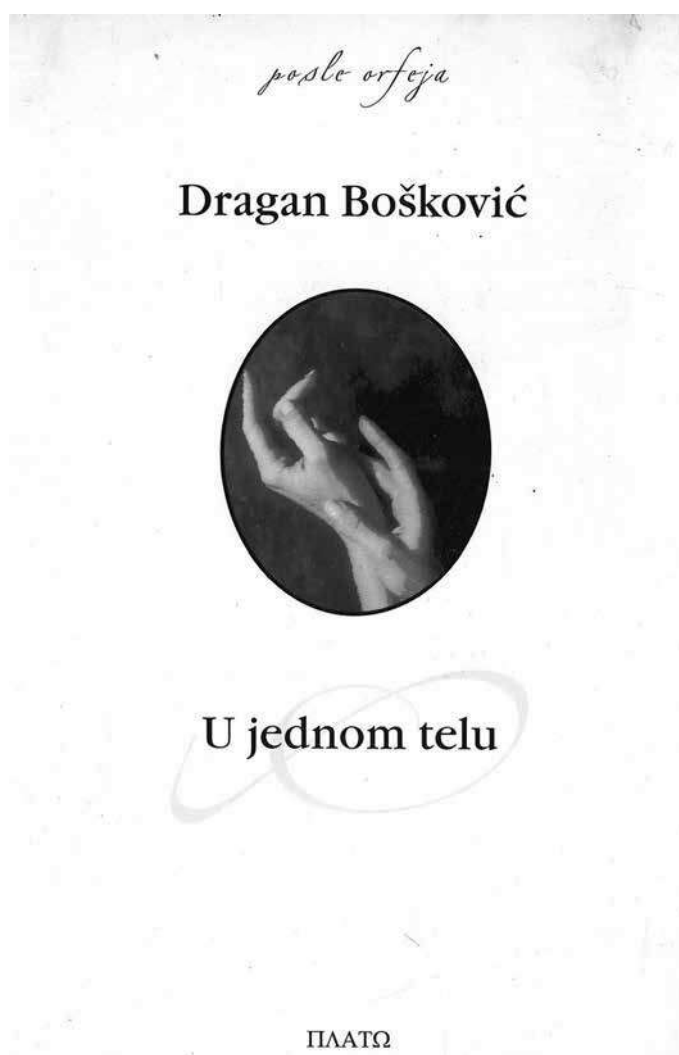
тематизује и смрт поезије, рецимо у песмама „Када у излозима више не буде књига песама“ и „Поезија више не постоји“. Отуд, из ове се књиге могу извући барем два елемента која ће постати трајни материјал Бошковићеве поезије – религиозност, и то на неки начин приближена себи, свом пореклу, као и епохална неверица у песму.

Књига *Исаија* уводи слободан стих широког распона, без вештачких ограничења. Мада задржава наведене елементе, она их ублажује, пошто је реч о махом љубавној лирици. Али и овде се чује: „Смрт зна да јој припадају, / носталгија исто; / збрка су родитеља и хромозома, / збрка без расплета.“ („Дан шести III); „Више нисам у власти језика, / он је емигрант из моје поезије.“ („Путујем сутра“). Може се рећи да је ова књига имала другачију основну тематику, била је више чулна, па отуда су се ови елементи само задржали у њој, али не и развили – мада постоји одређени замор, одређени страх да се они користе.

Узимање форме библиског родослова на опис сопствене породице, односно поређење себе и своје породице са библијским ликовима и свецима, нешто је овде тек у зачетку, што ће се касније развити

С друге стране, Бошковић уноси и овај стих: „И како да не цитирам оно што су други крали“ („У *Књигу постања* улива се вода“). И заиста у овој књизи је доста цитата и алузија, како на књижевност, тако и на филм или популарну музику. Ипак, све је то још увек само споредни део текста.

У тренутку када је изашла књига *Отац* чинило се као да Бошковић остаје без снаге. Не своје личне снаге, већ да је поетика којом је ишао остала без даљих могућности. Тај утисак ствара то што је у књизи много белих страница, много циклуса са једном или тек неколико песама. Међутим, овде он налази решење за то како да на себи својствен начин тематизује смрт поезије, тему која се поставља као једна од главних у ранијим књигама. То ради кроз песму „Када бих био песник“, тај наслов ће користити за читав низ песама у каснијим књигама слично Војиславу Карановићу. Као што је песма с насловом „Поезија настаје“ заштитни знак, унутрашњи потпис свих књига овог песника, тако ће наслов „Када бих био песник“, не баш толико дословно ипак постати унутрашњи потпис Бошковићевих књига. Неколико ствари се постиже оваким насловом. Пре свега, то је одговор на апатију из ранијих књига везану за смрт поезије. Аутор песме, одбацујући име песника, може да слави поезију, али и да је замишља каква би она требало да буде,

не уплићући се у то, не намећући своју суету, већ гледајући са стране, као неку маштарију, шта би он урадио када би био песник. Тиме ствара песме које су и аутопоетичке и често врло успеле, без неког величања себе и без надреалистичког, рецимо тако, наметања своје поетике. Насупрот томе, он слави поезију, слави њену прошлост, не боји се више да поезије нема у књижарама, она је јача од тога. И онда у овој песми при крају наведе и неколико цитата Црњанског, Миљковића, Јетса. Подсећа се на такве песнике, и писао би као они. И на овом месту треба скренути пажњу на то да је Бошковић склон цитату. Међутим, ни

када-када-када бииииих“, што се наставља још неколико стихова. Али и ту се појављују и Богородица и Света Тереза, заједно са панк музичарима. „Моје тело има савест, моје тело има, / моје тело се моли правом Богу, / док у ритму града и цигарета, / ваздушне гитаре, добоша и реке, / пева себе саму, / моје тело ме свира, / моје тело свира моје промашаје.“ Одатле креће некакав Бошковићев песнички дневник. У тренутку када је изашла књига, многим је сметало што се унутра налазе на прву руку преведене неке популарне америчке песме попут Коенове „Алелуја“. И онде се заправо долази до једног прелаза у Бошковићевој поезији, од Елиотовог цитата до Паундовог Превода. Није циљ уношења превода ових песама био да се оне интегришу у дело, па ни да се преведу, јер преводи су површни, а не неки који би се могли певати. То су више речи из неке песме која се задржала у свести па се одатле, препричана појављује у обраћању, управо као они цитати познатих песника из књиге *Отац*, али сада лишени целе те озбиљности светске књижевности, распарчани у неке фразе које нешто значе, што више нису ни песме ни стихови већ знакови неких осећања што сам их имао у младости па сада када их цитирам, а преводим их јер хоћу да потенцирам њихово значење, на некој ситници која ми се из њих задржала, на неком облику који се у међувремену завукао у мою поезију па одатле плете своје мреже. То су алузије које те доводе у област познатог. Не једино песме које се не чују у самој Бошковићевој поезији.

Отварајући се овако за цитат и превод, Бошковић сада може цитирати и велику поезију а да се она схвати на начин на који је срачунато да се код њега схвати, као знак поезије, као део великог колажа који је лирски субјекат у свој његовој сложености. Међутим у том колажу сада јасно искрсавају сви пресудни елементи: Богородица и популарна музика, наша и светска поезија, лирски субјект као светски путник, као Београђанин. Тако у песми „Into my Arms“ имамо стихове: „Не, ти ниси она Богородица из српске поезије, / Тројеручица и сл., / него мајка моје мајке, Иванке од Страху / вага од хороскопа, Давидов торањ, / звезда са конзерве Heineken-а, / Богородица Београдска, Прва линија галицијског фронта, / Salve Regina, mater misericordiae, / мајко луталица, Марија од старог сајмишта, / мајко бескућника, једноставно The Maria, заштитница hardcore-а, / Santa Maria мог загрљаја / (чији ми је супруг рекао: / ти не треба да бринеш!). / Ти ниси једна него обе Марије које носим око врата... // (инструментал: клавир).“

Бошковић овим прибеже једном специфичном трику, који није поетички колико се односи на то како да се избори са својим лирским јунаком који је део интелигенције двадесет и првог века, дакле уштогљен песник. На начин на који се Црњански позива на Бранка, као на младост поезије, Бошковић се позива на панк као на своју младост и младалачки покрет уопште, као на један оправдани бунт, као на дозу живости која је неопходна савременој поезији, која иначе може да говори или само из своје депресије, или да буде у некој форми активистичка.

Недостатке које су неки видели у књизи *The Clash*, Бошковић је уклонио у наредној књизи *Ave Maria!* (2018), дугачкој поеми што је истовремено организована и као љубавна песма, и као света песма и као рок музика (о чему сведочи и дизајн ове књиге који подсећа на

сингл плочу). Песма почиње стиховима: „Ја, Драган, Иван, Марија, / позван и изабран за еванђење Богородице / које нам је обећано од пророка и светих текстова, / по телу безгрешно зачето од семена Давидова, / поезијом заветовано / кроз које примисмо апостолат и скрушеност, / међу којима смо сви ми, / у Јерусалиму, Риму, Хамбургу, Лондону, Београду...“. Тако Бошковић своју поему отвара у име онога женственог у хришћанству. У мешавини звукова који долазе чак из рок музике (овога пута непреведене) чак из духовне католичке музике мешају се TE DEUM и ТУ-ДУМ (ударац бубња), раме уз раме стоје Псалом 42 и Квака 22, да би се рекло „London Calling, пријатељу из Назарета“. И све оно што је садржај свести једног субјекта, бива употребљено да би се емотивно изразио. И мада се чини да би се сваки стих ове поеме могао тумачити и да би се могао тражити скривени смисао, то је споредно у овом процесу где целокупно језичко и свако друго знање заједно ступа на сцену да учествује у изградњи песме, пре свега љубавне, али и побожне, и пркосне, песме о року и о младости, песме о једном идентитету и о једној судбини. Неретко се ти различити елементи пресећу, већ на подручју једног стиха, као да се ућуткују, па онда поново наставе у неком наизглед стеченом складу.

Мотив „Када бих био песник“, уметнут је овде без одвајања: „А писаћу тада, када бих умео знао, / кожу, кожу ћу превлачити преко места где јеси и ниси (клик!), / писао бих да умам, да сам песник, а нисам, / ништа сам, волим, писаћу, бићу, / направити неки језички трик, тек мангупски штос, / а моји стихови биће ураган.“ Ова поема је заиста ураган у којој ниједна реч као да не остаје на свом месту, као да је све разбацано на све стране, али тако да се магијом кретања саме песме ту још увек осећају везе између ствари које су се разбиле у комаде. Спомину се ту паралелно црвене плитке старке, па се онда намах цитира Лаза Костић, па се онда узгред Лаза и спомене, па затим се наброје појмови који немају везе један са другим као: „Атос, Sandinista, катана Samurai Jack-а.“ Зачудо у свему овоме не превладава хумор, мада благог хумора све време има. Песма пре свега звучи онако како и јесте постављена, као обраћање Богородици, као религиозна химна и молитва за спасење, али чини се да ако личног спасења има, онда и све ово мора да буде спасено, свака небитна успомена и случајна асоцијација неспознатљиви су део једне личности која само таква, као спој свега тога, нелогичног и противречног може да буде спасена.

Од књиге *The Clash* Бошковић је нашао свој начин певања, несличан иједном српском песнику. Но, како сам показао, елементи који су то певање сачинили, настали су и раније, само су се овде отргли контроли, или тачније, песник је схватио да он њима влада, а не они њим, да може да их укршта, ломи, разбацује по песмама и да ће се на крају све то ипак држати као целина ако певање не поустане. И управо је то основна вредност ових песама. Нема тренутка или места где Бошковић у овим песмама пада, где се осети досада, или промашај. Чак и слабије песме из збирке *The Clash*, а притом посебно мислим на поменуте преводе, не делују као пад, јер песник их сасвим сигуран у себе ставља у своју књигу, знајући да су и оне део једног процеса, менталног стања и његовог властитог идентитета без којих би песничко сведочанство о себи у свету било помало лаж.

ВЛАДИМИР ПИШТАЛО: *ПЕСМА О ТРИ СВЕТА*, АГОРА, БЕОГРАД, 2023.

ПРИЧА О ЈЕДНОЈ ЖЕНИ

Поред тога што је, услед широког културолошког захвата, Пишталов роман *Песма о три света* пример глобалног романа, ово је и лирски изнијансирани текст о жени, даровитој, мудрој, чулној Озани која је „могла да буде Пенелопа, а била је Одисеј“

пише: **Јована Милованчевић**

„Била сам море. Била сам Индијанка. Била сам небо. Била сам смрт и јато свитаца. Јесам ли то била ја? Била сам песма. Песма о три света“ – амблематични је опис Озани Болице, племкиње, Пераштанке, потоње робиње и, на крају, усамљене старице. Поред тога што је, услед широког културолошког захвата, Пишталов роман *Песма о три света* пример глобалног романа, ово је и лирски изнијансирани текст о жени, даровитој, мудрој, чулној Озани која је „могла да буде Пенелопа, а била је Одисеј“. У симболичкој носивости једне, односно друге фигуре репрезентоване наведеним личностима из литературе, крије се кључ за разумевање кључне перспективе света посредоване Пишталовим романом.

Речје, наиме, о прелазу из 17. у 18. век, добу колонијалних освајања, времену масовног ропства у којем се успоставља нови систем покренут Наполеоновим освајањима и стварањем нових држава широм света. Био је то мушки свет, а у њему је живела и једна жена – Озана, чија животна прича почиње када берберски гусари нападају Пераст и одводе је у Тунис са осталим заробљеницима. Пераштанска племкиња постаје робиња Тахир беја, а он је како стоји: „власник моје косе, мојих рамена, мојих руку, моје главе, али не и мојих мисли“. Свест о ропству, међутим, постаје свест о еманципацији будући да се Озана робујући светом „молила женској светлости“ и управљала својим мислима. Иако није припадала себи у физичком смислу, њена присутност у интимном космосу сопственог саморазумевања била је потпуна. У великом свету Пишталова јунакиња није имала никога: „Сви су загреили неког, ја сам загреила себе.“ Темељ, упориште и

исходиште, налазили су се унутра – у непоткупљивој снази и поверењу у сопство.

„Јесам ли то била ја?“ – једно је од кључних питања које је Озана поставила себи, док је трагање за одговором на њега творило причу овог романа широких просторних размера и временских валера. Путујући далеким светом као робиња, Озана је тражила одговоре о себи. Поунутрашњени спољашњи свет различитих духовних и културолошких парадигми одговарао је на питања о интимном, осећао се *ритам* – једна од најчешћих речи ове књиге. Свет је у њој стално пулсирао, мењао се, ширио, а она се трудила да га разуме и до краја радикализује своје искуство како би одговорила на питања шта јесте и шта би могла да буде. Озана је биће интензитета и спремности на ризик, фаталистичка јунакиња препуштена духу и пулсу непознатог света. Поседевала је велику унутрашњу слободу у којој су постојале све могућности света. Озана Болица је биће у настајању, о чему сведоче и крајеви кључних пасажа овог романа у којима стоји рефренска реченица: „Тада сам умрла.“ Потрага за варијантама идентитета завршава се губљењем старог и проналаском новог што коинцидира са постмодернистичким духом текста и сведочи

несталност и нестабилност, као и разнородност личности која се опире утемељењу.

Озана Болица поседовала је вештину упознавања Другог и другости при чему их није перципирала као страна, већ блиска бића, будући да је сусрет са другом цивилизацијом код ње увек значио и неку промену. Бивајући маварска, затим робиња Индијанца Сачема, доспевши међу пуританце у Салем, у Новој Енглеској, отишавши у француски Квебек, па на крају у стари, али новим временом окупани Пераст, Озана Болица богати и шири себе, трансформишући се и умирући сваки пут када се пред њом отворе непознати простори. Пишталова јунакиња свет схвата у свој његовој сложености и плуриформности идентитетских и културолошких разлика: „увек сам имала више него једно ми“, али и „сећала сам се себе“.

**Озана је биће интензитета
и спремности на ризик,
фаталистичка јунакиња
препуштена духу и
пулсу непознатог света.
Поседовала је велику
унутрашњу слободу у којој
су постојале све могућности
света**

Поред спремности да у себе прими сав непознати свет, у овој јунакињи постоји и потреба за припадањем једном простору, културној парадигми која је, испоставиће се, једнако дифузна као и остатак света. Повратак Перасту враћање је жуђеном познатом, али трансформисаном у своју супротност будући да град не постоји по себи, већ по нама. Вративши се тамо схвата да нема никога коме је до ње стало, те се поново мора молити *женској светлости* јер је само у њој стабилност. Утемељење је у личности, не у њеном припадању нечем изван.

Песма о три света књига је фрагментарне структуре чији делови, дозивајући се на различитим нивоима, творе целовиту причу. Појединачна поглавља разликују се према начину приповедања, језичкој разнородности, стилској изнијансираности. Ово је књига богатог и густог лексичког ткања које зналачки илустрuje различите цивилизације и светове суспрегнуте у овој књизи велике ерудитне снаге. Одабиром места, али и илустративном радњом, Пиштало настоји да обухвати читав познати свет једног времена, уоквиреног појединачним животом.

Будући тако концепиран, ово је роман великог просторног тоталитета, а може се читати и као инструктивна културолошка студија о времену успостављања новог друштва, другачијег и разнородног

поретка и система. У прилици смо да читамо текст вавилонске куле времена, глобални роман који није концентрисан на појединачно, већ опште и шире, што се види и у сложеном језичком ткању. Глобалност текста искључује језичку једнообразност јер Пиштало, пишући о различитим цивилизацијама и културама, пише њиховим језиком улазећи у тешко доступне слојеве психе и митологије једног народа. Озанино знање и искуство у том смислу постају глобална свест о времену превирања, сељења, миграција, ропства и жудње за индивидуалном слободом и саморазумевањем.

Понирање у најдубље слојеве бића, индивидуалну и колективну свест заједнице, читамо у деловима текста архаично-митске основе, што се види како у осећању света тако и у његовој језичкој реализацији. Озанина свест, дакле, није глобална само у историјском већ и у митском погледу, она је тотална: „Сви су осетили како их плацента вечности гута и избацује. Струнама сам помагала звездама. Сфере су се окретале.“ Ситуације у којима се Озана налази творе сферу оностраног, зазорног и зачудног, то су неретко параболе о стварању предмета, постанку места, начини за лечење болесних и проклетих: „Тада је из зида изашао црнац. Потресним гласом је упитао: ‘Рибе, хоћете ли испунити свој завет?’ Рибе су дигле главе у тави и рекле: ‘Ми ћемо испунити своје обећање, ако ти испуниш своје.’ И сместа су изгореле.“ Ова прича завршава се убиством Тахир бегове супруге коју је Озана открила да трује свог сина. Лила Фатима била је ћерка Султана од Мекнеза и њена смрт није могла да прође некажњено. Озана је отишла од Тахир бега, он је убијен и она је поново симболички умрла.

***Песма о три света* књига је
фрагментарне структуре
чији делови, дозивајући се на
различитим нивоима, творе
целовиту причу. Појединачна
поглавља разликују се према
начину приповедања, језичкој
разнородности, стилској
изнијансираности**

Роман *Песма о три света* Владимира Пиштала, у основи је лирски текст широког епског, наративног замаха. Ово је прича о једног жени, али и више од тога, будући да њен живот, представља живот свег познатог света у малом. Пратећи њену судбину, крећемо се несагледивим просторима међусобно посвађаним, различитим, непријатељским који заједно творе искуство због кога се један живот може живети безброј пута, односно, онолико колико смо спремни пута да умремо да бисмо се изнова родили.

STEVO GRABOVAC: *POSILIJE ZABAVE*, IMPRIMATUR, BANJA LUKA, 2023.

SVE ĆE BITI U REDU

Dok se roman *Pakrac* Vladana Matijevića zadržava na posledicama ratnog učešća i odjecima rata u savremenom svetu, *Poslije zabave* Steve Grabovca ide dalje i šire od usko ograničene ratne priče, slojevito i detaljno otvarajući velik broj pitanja i pokušavajući da pruži koherentne odgovore na njih

PIŠE: **Dragan Babić**

Uprkos tome što je delovalo da se ratni sukobi devedesetih nikada neće desiti, odnosno da ogromna tragedija koja je zahvatila jugoslovenski prostor prividne utopije i slobodoumlja nikada neće moći ni da se zamisli među ljudima koji su osećali privrženost prema pojedincima koji ih okružuju, sve što se desilo ipak se desilo. I ne samo da se desilo već i nastavlja da se dešava i danas, više od trideset godina od prvog ispaljenog metka, kada su čak i prve ratne generacija danas odrasle i ostvarile svoje živote. Rat koji se dešava u našem dvorištu može da nas asocira na ideju koju Luj-Vensan Toma zapisuje o smrti drugoga – „Smrt drugoga ne samo da me podseća da i ja moram umreti, već je ona u izvesnom smislu *delimično i moja smrt*. Ona je utoliko više moja smrt, ukoliko je taj drugi za mene bio neko jedinstven i nezamenljiv. Dok oplakujem drugoga, ja u isto vreme oplakujem i sama sebe” – te je jasno zbog čega su ratna stradanja devedesetih i dalje jedan od tematskih oslonaca savremene prozne produkcije. Ovaj stav vidljiv je i u nekima od najprimetnijih prošlogodišnjih naslova, romanima *Pakrac* Vladana Matijevića i *Poslije zabave* Steve Grabovca, ali dok se prvi zadržava na posledicama ratnog učešća i odjecima rata u savremenom svetu, potonji ide dalje i šire od usko ograničene ratne priče, slojevito i detaljno otvarajući velik broj pitanja i pokušavajući da pruži koherentne odgovore na njih.

Najvažniji aspekt ovog teksta je njegov narator i protagonist koji, što je potpuno nevažno za njegovu analizu i razumevanje, deli ime sa autorom i koji se, što može da bude važno za njegovu čitanje, nastavlja na neke od okvira koje je istraživao prvi Grabovčev roman, *Mulat albino komarac* (2019), makar na dva načina: prekinutom mladošću generacije koja se suočava sa ratom i odnosom prema popularnoj kulturi kao referentnim okvirom iste te

generacije. Junak ovog romana takođe je dete rata koje je u adolescentskim godinama doživelo kratak, ali intenzivan boravak u logoru da bi kasnije učestvovalo u razmeni ratnih zarobljenika, a ova trauma, koja se nastavila na trenutak velikog razočaranja u drugove iz detinjstva, dovelo je do neobičnog oblika amnezije zbog kog se on ne seća detalja iz mladosti. Uporno se vraćajući više decenija u prošlost, bilo u razgovorima sa ljudima koji su bili deo te prošlosti ili u razmišljanjima u kojima pokušava da razume šta se tačno desilo i kako je dospao do sadašnjeg stadijuma života, protagonista ne uspeva da poveže asocijativne tačke i da shvati zašto je doneo određene odluke koje su ga izopštile iz društva, a skoro i iz sopstvenog života.

Ovo se, naravno, ne otkriva na početku, već tek nakon detektivske potrage za prošlošću nakon susreta sa Damirom, nekadašnjim najboljim prijateljom i osobom koja ga zapravo i dovodi do najvažnijih životnih odluka. U trenucima kada čitaoci otkrivaju traumatska iskustva sa kojima se pripovedač sretao u detinjstvu i mladosti, što je nakon više od dvestotinak stranica, oni već mogu da pretpostave kako je došlo do tih incidenata i da anticipiraju kako će se posledice ovog velikog otkrića dalje razvijati. Međutim, to nikako nije moguće zamisliti u početnim fazama čitalačkog procesa, a upravo se u tome krije i najveći uspeh Grabovčevog romana: njegov narativni postupak istovremeno otkriva i sakriva informacije koje su važne za čitaoce, ali i za njegovog glavnog junaka, te se sazajni proces paralelno odvija na dva nivoa, u romanu i van njega. U maniru priče u priči, autor otkriva tematsku srž romana već u uvodnoj rečenici – „Priča koju želim da ispričam govori o jednom užasnom zločinu” – ali se do tog užasnog zločina stiže postupno: njegovi detalji odaju se u tragovima, a put ka njemu kulminira, poput snežne lavine, u poslednjoj trećini teksta, u poglavlju koje napušta sve dotadašnje postupke pripovedanja i fokalizacije, da bi, slično oku kamere, čitaoce odvelo direktno u srž tog događaja.

Podsećajući na Pola Oстера čiji *Grad od stakla* počinje pogrešnim brojem telefona, Grabovčev roman takođe pokreće misteriozan poziv pripovedaču

da se pridruži udruženju koje zastupa prava ratnih zarobljenih, stradalih i nestalih tokom rata, a ceo prvi segment romana „Pisci (2005)“, uvodi u priču o junakovom ocu, živopisnoj figuri, bivšem pripadniku vojnih i obavestajnih službi, žrtvi rata i neostvarenom piscu. Osim što time stupa u tematske okvire o kojima su pisali mnogi, uključujući Danila Kiša i Davida Albaharija, autor ovde koristi priliku da postavi priču iz nekoliko uglova, te se prepliću sećanje na oca i aluzije na njegove pokušaje pisanje, sa jedne strane, te naznake pripovedačevih spisateljskih ambicija i komentari njegovog sadašnjeg života, sa druge, dok se u razgovoru na seminaru u Sarajevu sa Manovim, nadređenim u pomenutom udruženju, otkriva priča o „užasnom zločinu“ koja sada dobija jasne naznake: „U leto devedeset druge, iz okoline Srebrenice krenula su tri autobusa u kojima su uglavnom bila romska deca iz domova za nezbri nutu decu.“ Kako se kasnije saznaje, premda se ništa ne može sa sigurnošću utvrditi, ova deca postala su žrtve međunarodne trgovine organima, dok su njihovi leševi završili u masovnoj grobnici blizu Broda, mesta gde je pripovedač romana živi. Dakle, u njemu se u isti mah sreću dve paralelne priče: o ocu i o zločinu, te on traži način da to predoči čitaocima ne bi li uspeo da do kraja razume i racionalizuje oba problema koja ga opsedaju. Međutim, osim saznanja o očevom putu od službe do smrti, skiciranja posleratne propasti života naratora, te i dalje šturih informacija o zločinu iz rata – a sve to se moglo predstaviti i mnogo konkretnije i sažetije – prvi deo romana, a posebno fragmenti o udruženju, Manovu i sarajevskom seminaru, skoro potpuno je nepotreban, obiman i zamoran, naročito kada se posmatra u kontekstu dela kao celine.

No, već naredni segment, „Arhiva (2010)“, izuzetno je važan za karakterizaciju glavnog junaka i njegovu tranziciju od gubitnika do autora koji piše o prijateljima iz detinjstva, dok ga i dalje mori sećanje na oca i ubistvo romske dece, toliko da o tome razgovara sa ljudima iz svoje okoline i otkriva da i oni poseduju izvesna saznanja o tom događaju, što mu daje kredibilitet i važnost ne samo u njegovom već i u kolektivnom sećanju. Kada u njegov život stupi i polubrat iz očevog prvog braka koji mu otkriva detalje iz Drugog svetskog rata i činjenicu da je njegov otac imao profil ubice u specijalnim zadacima protiv kvislinških odreda, pripovedač povezuje sve podatke i otkriva da između života njegovog oca i masakra iz 1992. godine postoji slaba, ali važna veza. Tada Grabovac opet pravi vremenski skok na segment „Poslije zabave (2012)“ koji je, ne samo zato što deli naslov sa samim romanom, ključan za razumevanje svih dotadašnjih nepoznanica. On se opet odvija u dva paralelna toka koja u prošlosti trasiraju odrastanje pripovedača i Damira, a u sadašnjosti prate okupljanje njihovog društva iz detinjstva tokom kog Damir podseća naratora da ga je on nagnao da se bavi pisanjem i da je on kriv za njegove traume i potonju amneziju. I dok na kraju tog segmenta protagonista počinje da priča priču o romskoj deci, jasno je da je upravo to događaj koji se dešava „posle“ pomenute zabave, odnosno da je u njemu sublimat svega o čemu je do tada bilo reči.

Segment „Djeca (1992)“ zauzima tek šezdesetak stranica i započinje u *in medias res* maniru, u perspektivi Eme, jedne od devojčica iz otete grupe koja je pobegla u nadi da će izbeći sigurnu smrt. Njenu perspektivu pripovedač je nagovestio ranije, govoreći da bi, ako bi se odvažio da piše o tom događaju, zapravo odlučio za priču pojedinca, individualnu traumu naspram kolektivne i društvene: „Vidio sam tu djecu, prije svega, vidio sam jednu djevojčicu koja je nekim čudom uspjela da umakne svojim dželatima i počeo sam da je pra-

tim u njenom bijegu.“ On stoga odbacuje prvo lice pripovedanja, menja ugao posmatranja, registar, stil i formu, koristi kratke rečenice pune onomatopeje, ponavljanja, slenga i psovki, ali i rečenice koje opisuju šumu, noć i prirodu koja devojčici daje zaklon i pomaže joj da preživi. Ovde Grabovac ispisuje tekst koji je potpuno drugačiji od svega ostalog što čitalac dobija, ali i od njegovog prvog romana i većine savremene domaće produkcije, i stoga se može postaviti pitanje zašto upravo ovaj deo romana nije objavljen kao zasebno delo koje bi, uz još nešto dodatnog materijala, moglo da figurira samostalno i da kao takvo zasluži određenu recepciju koja bi možda bila u rangu sa reakcijama na roman *Poslije zabave* ili bi ih čak i prevazišle. Kao odgovor na to pitanje nameće se ostatak dela, tj. kontekst koji je neophodan i protagonisti i čitaocima da bi došli do spoznaje, ali i detektivska potraga za ocem, sobom i porodičnom istorijom, i to potraga u stilu Roberta Bolanja koji je ovde prisutan od epigrafa do direktnih citata o ukradenim organima. Da je segment o deci prerastao u roman o deci nad kojima je izvršen masakr, on bi svakako bio u rangu kratkih i uverljivih romana Damira Karakaša ili Tomasa Bernharda, ali je u ovom obliku on postao jezgro veće priče koja se vremenski i prostorno grana, sve do današnjih dana i istovremene spoznaje o odvratnosti zločina i upitanosti o postupcima svakoga od nas u sličnoj situaciji. Ovaj segment pun je belina, praznih prostora i prećutkivanja koje bi publika sama trebalo da dopuni, pa čak i potpuno praznih stranica u kojima nemost nad zločinom dobija najkonkretniji oblik. Kada se otkrije i poslednji deo slagalice, glasom jednog od stranaca koji pokreću lanac zločina – „Govorio je o djeci koja izbezumljeno hodaju krugom zapušenog skladišta, prljava i uplašena, gledaju u ogradu iza koje je šuma, iza koje ničeg nema. Govorio je da se u ovakvim, neprirodnim uslovima, gdje oprema ne može biti prikladno sterilisana i gdje uvijek nešto nedostaje, posao može obaviti uspešno jedino tako da onaj ko je donator još uvijek bude živ i pri svijesti. Jer svaki organ koji će biti odstranjen mora da bude u funkciji“ – čitalac je već svestan situacije i njenih implikacija, a nasuprot mučnom saznanju samo se nameće glas učiteljice romske dece koja iznova ponavlja: „Sve će biti u redu“, dok ta rečenica odjekuje svešču aktera tog događaja, ali i svih drugih Grabovčevih junaka.

No, nakon ovog ratnog pira, kao i nakon okupljanja društva iz naratorovog detinjstva i svih sličnih zabava, ništa neće biti u redu, već se sve ruši i opisa, sve do potpunog poraza koji se opisuje u „Prologu“ koji zatvara roman, ali i započinje njegov metanarativni život. U njemu pripovedač ponovo sreće Damira od koga dobija izazov da napiše upravo ovaj roman, ali i da se susretne sa ratnim zločincem Zekom koji je bio deo masakra romske dece, a čijeg dedu je njegov otac ubio nakon Drugog svetskog rata. Najzad, na samom kraju, svedočimo padu do tada relativno moralnog pojedinca, manje-više nezainteresovanog za širu sliku sveta oko sebe, koji postaje deo „rešenja“ ili deo „problema“, u zavisnosti od toga kako se čita kraj romana *Poslije zabave*. Jer i on je, kao i ceo narativ, dvosmislen i višeslojan, a nepouzdanost pripovedača ističe se kao njegova glavna karakteristika, naročito ako se čita u kontekstu njegovog zaboravljanja i nesigurnosti u verodostojnost događaja koji opisuje. Pored toga što ispisuje autentičnu, potresnu i ubedljivu priču, Stevo Grabovac takođe stvara junaka čiji govor prati unutrašnji osećaj sveta i sopstva, a njegove nesigurnosti i nepouzdanosti slične su emocijama većine savremenog stanovništva i u njima se ogledaju dileme koje nas sve proganjaju, nezavisno od toga gde smo krenuli i sa kakvim traumama smo se susretali.

AVANTURE ŽIDOVSKOG ROČNIKA LAVA

Nenad Rizvanović

1.

U Ogulin sam došao sav iznuren od ljetnih noći provedenih u društvu pijanih regruta, usukanih dobrovoljaca i vrućih stjenica. U Osijeku smo zadužili neke ruske trofejne puške i kozačke "štikove" i otrcane uniforme carske i kraljevske pješadijske pukovnije br. 78, zbog kojih su nas u Ogulinu ismijali. Osječke noći svijetlile su, bijele i mutne, od vrućine, a ja sam iz kazamata osluškivao dravski mulj koji se mutno kotrljao prema istoku. Na bentu je neko dijete, baš poput mene nekada, promatralo kazamatske prozore. Mahnuo sam mu, ali tamni lik nestade poput utvare. Možda ću i ja zaglibiti u hladnoj ukrajinskoj kaljuži, s izmrcvarenim ljudskim mesom.

U ogulinskoj školi za rezervne oficire osobito osorno i ljutito dočekali su nas iz Osijeka. Već na ulazu u kasarnu prišao nam je kapetan Branimir Altgayer i zaurlao "Niedewr-auf" i na licu sam osjetio vrele kapljice Altgayerove pljuvačke i njegov odurni zadah. Bacismo se u blato, što je bio tek početak odvratne torture. Bio sam toliko slab i anemičan da sam na početku jedva držao tempo obuke.

Iscrpljen od vrućine, putovanja i višednevnog gladovanja, morao sam prvog dana na stražu pred ogulinski zatvor. Drugi stražar, Lujo, nezgrapni grmalj, stajao je nad liticom i buljio u mračni ponor u kojeg se jednom davno bacila Đula nakon što je čula da su Turci ubili njenog ljubavnika. Točno u ponoć s Kleka su se spustile vještice i tako je započela luda cika, vika i orgija. Promatrao sam u izmaglici vatru, kotao i vještice kako lete nad ponorom. Samo bi se još div Volos s Kleka mogao uhvatiti u koštac s vješticama, no i div je za borbu trebao magični mač kojim bi skamenio sve pred sobom.

– Vještice pustoše krajolik, ubijaju ljude i proždiru djecu – rekao je Lujo i zabuljio se mene svojim konjskim licem.

– Ahaha a ja sam mislio da samo Židovi žderu djecu.

– Šta si to rekao? Židovi aa? – povikao je Lujo luđački. – Jesi li i ti Židov?

Pojurio je prema meni i posrnuo već na prvom koraku i kliznuo u provaliju kao da je samo čekala da ga proguta. Oprezno sam prišao, nagnuo se i vidio da Lujo još visi na tankoj grani koja samo što se nije slomila.

– Jesi li ti Židov? – i dalje je u mene buljio luđački.

– Jesam – rekao sam i u tom se trenutku odlomi grančica na kojoj je Lujo visio.

– Aaa – zaurlao je i stigao sam samo vidjeti njegov užasnut izraz lica dok je padao. Na dnu ponora veselo su ga čekale vještice i kotao.

Nitko se za Luju nije raspitivao u vojarni, a i ja sam imao važnijeg posla nego da s časnicima ćaskam o događajima i ljudima koji ih ionako nisu zanimali. Altgayer nas je i dalje proganjao, no barem se u Ogulinu se nismo dugo zadržali. Već idućeg mjeseca selili smo se u zgradu riječke Mornaričke akademije. U Rijeku smo iz Ogulina putovali vlakom i još živo pamtim trenutak kad sam negdje iznad Grobnika prvi put vidio Jadransko more. O kakvim me je sve neizrecivim ushićenjem ispunio pogled na tu čudnovatu ledinu čistog plavetnila!

– Thálatta! Thálatta! – povikao sam poput Ksenofontovog vojnika koji je s trebizondske planine ugledao Crno more i poželio istog trenutka skočiti u sinje more i zaplivati, toliko me ispunila ljepota namreškane morske pjene i onaj sasvim poseban morski miris, koji me opčinio silovito i bezumno. Spuštali smo se prema luci, pred nama se širila panorama jadranskog velegrada, privlačnog i gospodski elegantnog. Velegrad! Još iz vlaka, na kratkoj putanji od kolodvora do vojarnje, jedva da smo mogli uhvatiti pokoji detalj s Koblerovog trga, Guvernerove palače ili katedrale sv. Vida, no čak i ti kratki bljeskovi bili su nam dovoljni da nas impresioniraju, ponesu, uznemire i ushite. Istina da sam do svoje osamnaest godina vidio tek nekoliko lijepih gradova. Moj Osijek

je naravno lijep i najljepši, no ljepota Varaždina, Požege ili Pečuha, nije nas mogla pripremiti na sasvim novo iskustvo. Rijeka možda i nije ljepša od ovih gradova, ali zapanjila nas je živost na ulicama i neka fascinantna simbioza arhitekture, stanovnika (koji su svi izgledali kao gospoda) i mediteranske klime koja se muvala gradskim ulicama. I mi kao da smo iznenada iz neke plitke i mrkle prošlosti uskočili u živu užurbanu sadašnjost. I zato nam se učinilo da je nešto pokvareno, prljavo i uvredljivo u pokušaju otimačine grada kakva je Rijeka. Proglasiti Rijeku mađarskim gradom bilo je baš prljavo i ta uvreda je stvarno pekla. Nikada ne bi palo na pamet da Mađarima ukradem Pečuh pa makar i verbalno.

I nije trebalo puno da mi vojnici iz Hrvatske zapjevamo "Nije Rijeka mađarska mađarska, već je hrvatska hrvatska / van van s njima". Zbog te pjesme završili smo u bajboku gdje nas je čekao Altgayer: "Stoko šokačka starčevićanska, vi ste pristaše Velike Hrvatske! Srbofilii! Sve vas treba na streljanu kao bijesne pse veleizdajničke!" No mi smo mu se smijali u lice, jer nam, barem zasad, nije mogao ništa.

Riječka kasarna bila je hotel *de luxe* u usporedbi s ogulinskom. Režim je bio kudikamo ozbiljniji, a vojnički uvjeti tako profesionalni da sam pomislio da se Austro-Ugarska možda i nije unaprijed predala u ovom ratu. Tamo smo bili tako izmiješani kao da je cilj bio eksperimentalno stvoriti novi tip vižljaste inteligentne spodobе koja će poput meduze ili hobotnice vješto trovati sve živo oko sebe.

Kakvih se sve čudaka, manijaka i luđaka nisam nagledao u toj kasarni! Nikola Scarparotta, primjerice, malčice grbav i nakanan, naizgled invalid, prgav, bahat i osoran, sin nekog siromašnog trčanskog pokućara, u vojsci je valjda vidio priliku za bijeg od sumanutog siromaštva, oca ispičuture, Židovskog groblja na kojem je bila pokopana njegova jadna majka, a vjerojatno i od mučne slike samog sebe. Zbog svog mutnog židovskog podrijetla, prema meni je, valjda, bio ponešto snishodljiviji. Ili Imre Nagy, koji je rođen u Subotici ili u Szabadki, po njegovom, sigurno najsimpatičniji među nama. Govorio je istovremeno srpski, mađarski i njemački tako lepršavo da ga je bio užitak slušati, no ispod te četvrtaste figure, pomalo želatinske i dežmekaste, slatke poput vojvođanske kohe, živio je žilavi Mađar i njegova tvrdoglava vjera u ustrojstvo Austro-Ugarske. Nesumnjivo da je on bio taj koji nas je prijavio vojnim vlastima kad smo ono pjevali. Ili on ili Franz Wagner, švapski sin iz Bapske, pravi austrougarski vojnik, koji je, onako sitan, plav i podmukao, jedva čekao da nas proda časnicima za neku sitnicu ili glupost. Ili za neku bitnu stvar uostalom! Scarparotta je za Puležanina Pietra Giaffunija dobacio da je potomak bjegunaca iz Moreje i da ga se već zbog toga treba kloniti. Predvidljivo zlobno su mu prilijepili nadimak "Levantinac", svakako ne bez razloga, jer je ta spodoba svoju taštinu, lijenost i prevrtljivost lakonski prikivala elegancijom i čistoćom, koja je bila posljedica potpune opsjednutosti baš svakim detaljem svog izgleda, ponajprije licem noktima i frizuram, što je bila samo krinka za ponore tko zna kakvog pervertitstva. Njegovog najboljeg druga, Alojza Rehana, visokog i duhovitog momka, ali nekako usukanog i nestalnog, kojeg kao da je morila neka svjetska patnja. Izvanredno vješt crtač, on je u štabu stalno iscrtao karte, fiktivne linije napada, kote i položaje, uvijek stopostotno točan, a kad bi ga otpustili iz štaba, on bi i dalje crtao, uglavnom fantastične falusoide u bezbrojnim verzijama. Huseina Tahmišćiju okrutna vojnička pamet počastila je nadimkom Ćoro zbog njegovog čudnovatog polusljepila, premda nitko nije bio siguran što on vidi a što ne vidi. Kako su ga takvog uopće primili u vojsku, to nitko nije znao!

I Tahmišćija se kao i Rehar rodio u Sarajevu, no Sarajevo u kojem se on rodio je bilo na nekoj drugoj planeti, barem je tako tvrdio Pietro Giaffuni na što mu je Scarparotta rekao ti znaš šta je Sarajevo isto ko što znaš šta je to Popocatépetl i činilo se da je Scarparotta pogodio i da Giaffuni nema pojma šta je to Popocatépetl! Tahmišćija je na ramenima nosio golemu glavurdu kojom je podsjećao na Jozefa Merricka – Čovjeka slona, i premda je onako tvrd, osjetljiv i ružan, bio idealna meta za vojnička podbadaanja, ni Giaffuni ni bilo tko drugi nije mu se usudio dobaciti neku rječetinu ili perfidno zamotanu uvredu. Možda su sumnjali da je špijun koji je dobro naučio svoju ulogu, no prije će biti da su strahovali već od same Tahmišćijeve pojave.

Rahar i Tahmišćija mimoilazili su se kao duhovi iako bi se Sarajlije valjda morali držati zajedno. Levantinac Giaffuni možda je bio u pravu kad je tvrdio postoji više Sarajeva na različitim planetima, no možda su se njih dvojica poznavali i to vlastito poznanstvo krili iz nekih svojih razloga. Rehan se družio sa Giaffunijom kao da je on, a ne Tahmišćija, rođeni Sarajlija i da je to sila koja ih privlači da budu nerazdvojni.

U vojničkoj spavaonici, kad se skupilo dovoljno publike, Rehan je opisivao što bi sve učinio Gavrilu Principu samo da mu je na vrijeme dopao šaka.

– Aa Sarajlija Gavrilo greškom rođen u nekoj selendri pored Bosanskog Grahova! – nasmijao se Levantinac – došao seljačić u Sarajevo nikoga nije zvao i odmah tras po caru! Nadobudni seljo izazvao svjetski rat. Pa ne može to tako majku ti jebem!

I onda su Giaffuni i Rehan podvrgli Gavrila neviđenim imaginarnim mukama i imaginarni Gavrilo grcao je u vlastitoj krvi oslijepljen, odsječnog jezika, raščetvoren, bez nosa i ušiju, uskoro i bez ruku i nogu: spolni organi su mu bili izrezani, ali to nije izbliza bilo sve: uši su mu rezali tupim žiletom; ispod noktiju zabijali su mu tupe debele igle; a oči već vađene otvaračem za konzerve.

Levantinac se sve više naslađivao, smijao i uživao što su opisi bili okrutniji, sve dok Gavrilo nije sveden samo trup, kao trup u Andrićevoj priči koji pokazuje znakove života. Mnogo smo izdržljivija bića nego što mislimo, pomislio sam.

– E da je meni da u tom Gavrilu vidim leš ne bih žalio ni truda i troška da mu nađem sandučić – ljutito je siktao Scarparotta.

– Ih, pravi div se javio, još i rasipnik – Tahmiščija je spremno odgovorio – koliko ćeš se samo ti otegnuti jednom kad oda-pneš!? Biće prava muka naći sanduk za ovakvu golemu lešinu kao što si ti.

– Vidi ko to tu glasno i preglasno natrubuje. Gavrilov ađutant lično! – Rehan se izazovno okrenuo prema Tahmiščiji.

– Ti bi bolan pod ledinu mogo prije nego što si se nadao.

– Gospodo... džentlmeni – zavapio je Franz Wagner kojem su suze kotrljale niz obraze kao djetetu.

– Austro-Ugarska mindig is jogállam volt, Lieber Gott – Imre Nagy držao je dlanove na ušima – ne želim da slušam više ovo grozno što pričaju ova gospoda.

– Sikter stoko! – zaurlao sam. – I marš van na dvorište. Iz onog kamiona da ste izvadili kašete s municijom i onda ih vratili natrag u kamion.

Vidio sam da se među njima upalio plamičak pobune. U nekoliko presudnih trenutak oni su procjenjivali svoje šanse. Jesu li Vojni sud, zatvor i samica, možda bolji od galicijske fronte? No što ako ih za kaznu pošalju baš tamo gdje su sigurno topovsko meso? Pobuna se među njima pretvorila u dim, premda sama ideja i sumnja nisu ugašeni. Najopasnijeg i najljenijeg među njima – a to je naravno bio Levantinac – udario sam revolverom o potiljak što ga je u trenu pretvorilo u poslušnog roba.

No istina je da sam i razmišljao o Gavrilu Principu, ovom ratu i sudbini Austro-Ugarske, najprije o Gavrilu koji čak iz Terezina buni vojsku i unosi nemir. Gavrilo Princip! Čudnovato melodično ime i prezime koje ne možeš izbaciti iz svijesti. Na tren zvuči nezgrapno i šaljivo kao ptica bluna, a na tren tamno i tajanstveno kao gorsko jezero. Najprije sam pobjesnio zbog njegovog sumanutog čina i jedva sam se suzdržavao da i sam ne bacim ciglu u izlog nekog srpskog dućana u Donjem gradu, no shvatio sam da je bijes loš saveznik, a bio bih sam sebi strašan i smiješan da kao Židov zastrašujem Srbe, koji s Gavrilom Principom nisu imali baš nikakve veze. Ili možda ipak jesu? Svejedno, bio sam ljutit i očajan jer je Austro-Ugarska bila svijet koji sam volio i poznavao i u kojem sam uostalom odrastao i sad se umjesto tog svijeta stvara praznina velika kao rupa u svemiru. Veliki krvavi rat i velika neizvjesnost, sve zbog jednog nadobudnog seljačića iz Bosanskog Grahova. Ili mistika? Nisam poznavao neki drugi svijet niti sam želio živjeti u svijetu boljem ili lošijem, i sad je taj jedan jedini svijet koji sam poznavao srušen iz nekih sebičnih i ignorantskih razloga. Gavrila očito nije brinulo što neko poput mene misli o Austro-Ugarskoj. A meni je Austro-Ugarska nudila slobodu i život, ponajprije nama Židovima. Franjo Josip sigurno nije bio tiranin, sve ako je stvarno bio glup kao poštar iz Brinja, kao što je to rekao moj drug Miroslav Krleža. I zato sam se dobrovoljno javio u vojsku!

Kasnije sam ipak shvatio smisao okrutne igre Rehanove i Levantinčeve: umjesto da se izležavaju na nekom austrougarskom ili jadranskom kupalištu i udvaraju ljepoticama (ili ljepotanima), čekalo ih je valjanje po blatnom galicijskom mulju i skoro sigurna smrt i za to je jedini krivac Gavrilo. Tko ne bi pobjesnio! Istina, kasnije sam pomislio, možda je i tog izležavanja u lječilištima i kupalištima bilo malo previše! Možda je carstvo u kojem smo dotada živjeli doista bilo na samrti a da toga uopće nismo bili svjesni. Možda je uostalom Gavrilov metak u Franju Ferdinanda bio čin milosrđa! Možda je pucanj u ocvalu operetnu gondolu stvarno bio neizbježan, možda je jednom morao doći kraj toj dobrotvornoj carskoj zabavi na kojoj se do iznemoglosti izvode Straussovi valceri i druge kićene budalaštine. Možda je sve moglo biti drukčije da je Bogdan Žerajić 1910. u Mostaru pomislio da treba ustrijeliti cara Franju Josipa, a ne generala Varešanina...

2.

Društvo iz riječke vojarne napustio sam u proljeće 1916. nakon što sam dobio naređenje da se vratim u osječku kasarnu. La- knulo mi je što odlazim, naravno, jer što bih s ovim vodom na galicijskoj fronti!? Lakše bih im našao angažman u cirkuskoj šatri ili varijeteu nego u vojnoj jedinici, premda su se ponekad baš znali potruditi da me pokolebaju u uvjerenju da su beznađni slučajevi i da im nikakva obuka neće pomoći.

– Potrudite se malo idioti! – znao sam podviknuti: – Izginut ćete prvog dana na fronti.

No uvrede nisu pomagale. Franz Wagner na bojnem je polju bio smiješan kao izgubljeno štene. Tahmiščija bi se tako ukipio na poljani kao slon. Giaffuni i Rehan, zauzeti očijukanjem, podsjećali su na dvije iznurene očerupane kokoške, a debeli Nagy, koji je i na terenu neprestano žderao slatkiše, bio bi dobar kao pokretna meta. Na zadnjem gađanju pokazali su se ipak kao izvanredni strijelci, čak su i pucački rezultati Huseina Tahmiščije bili odlični! Kao rođeni prevaranti oni su bili sposobni da mi podvale, ali ako

ništa drugo barem su se jednom oko nečega potrudili. Na odlasku sam čak bio pomalo i tronut. Ispratili su me na riječki kolodvor i svaki sa mnom ponaosob pozdravio. Tahmiščija me stisnuo u svoj ledeni zagrljaj.

– Budi živ! – rekao je povjerljivo.

– Budi čovjek! – rekao sam Tahmiščiji i on se zamislio nad mojim riječima.

Od Rehana i Giaffunija doletjela su mi dva nježna poljupca. Pogledao sam ih, a oni su mi se slatko smješkali i vrlo lijepo mahali. Franz Wagner cupkao je nestrpljivo od nelagode, dok se Imre Nagy rasplakao i u šaku tutnuo sićušno licitarsko srce!

Naša 42. kraljevsko-ugarsko-hrvatska, "vražja" domobranska divizija, u čijem sastavu se nalazila i 28. osječka domobranska pukovnija, otputovala je na istočnogalicijsku frontu u blizini grada Bučač. Nikad prije nisam čuo za taj Bučač, ali jesam za obližnje gradove Ternopil i Stanislavov, koji su imali više imena nego što sam mislio. Sjeverniji Ternopil nazivali su još i Ternopoljem, Ternopiljem ili Tarnopolom, dok je Stanislavov još bio i Stanislau, Stanislaviv i Stanisławów, ovisno da li sam razgovarao s Ukrajincom, Poljakom ili Rusom. I što sam više razgovarao, činilo mi se da postoji više tih ruskih, ukrajinskih i poljskih gradova sa sličnim imenima. U tim gradovima živjelo je više Židova nego Ukrajinaca i Poljaka zajedno, ali nitko nije govorio da su to židovski gradovi ili bi znao imena tih gradova na jidišu. Nisam stigao razmišljati o židovskim imenima, jer su nas Rusi dočekali vatrenom krunidbom. Svoju ofanzivu pod komandom slavnog generala Brusilova započeli su sveopćim jurišom i strahovitim bombardiranjem. Nisam imao pojma što nas čeka – upali smo u grotlo ofanzive, ja sam kao pomoćnik komandir voda bio neiskusni i što je bilo još gore – neinformiran.

Rusi su nas silovito napali tek što smo zamijenili pukovnicu koja je bila već sasvim iscrpljena. Sustav rovova bio je izvanredno izveden i riješen, no to nije puno pomoglo jer je ruski napad bio tako silovit da smo morali bježati, što mi je baš teško palo. Povlačenje je možda bila preblaga riječ jer su vojnici naprosto bacali municiju i oružje u šikaru i bježali kako su mogli i znali, što je bio prekršaj koji se najstrože kažnjava. Mladi preplašeni ročnici, zapravo još djeca, bacali su puške i bježali. Nisam imao pojma šta da radim.

– Pobji tu gamad! – doviknuo mi je poručnik Metzger koji je baš pucao u potiljak nekom ročniku koji je bacio pušku u jarak. I ja sam naravno bježao, instinktivno i vješto, zahvalan na ogulinskoj torturi. Nije mi padalo na pamet da bacim pušku. Ušli smo u neko ukrajinsko selo i ugledao sam Metzgera kako puca u neke seljake koji stoje pred tarabom.

– Šta to radiš luđače? Jesi li sasvim poludio?

– Peta kolona! Vidjeli smo da Rusima svjetilkama daju znakove.

Sutra ujutro dobio sam naredbu da se sa svojom četom vratim u selo i držim raskršće. Pomislio sam da me se Metzger želi riješiti, ali nisam imao izbora. Rusi su nas dočekali mitraljeskim i minobacačkim rafalima, ali i ja sam imao dva vješta i iskusna mitraljesca. Učinilo mi se da nas Rusi pokušavaju opkoliti i rekao mitraljescima da ključna mjesta drže pod unakrsnom vatrom. Neko vrijeme ništa se nije događalo kad odjednom uočim visoko slavensko čelo, sitne oči, isplažen jezik i mušicu koju ruski soldat namješta na moju židovsku čelendru. Već sam vidio metak da leti prema meni i povukoh obarač mahinalno i ruski vojnik odskoči kao plišani zečić. Puška i kapa letjeli su u zrak i on pade na leđa kao klada. Drugi ruski vojnik, koji je ležao pored njega, zaprepaseno me pogleda i okrene pušku prema meni. Točno sam vidio njegovu gorčinu, što me je već naljutilo. Pa vi, braćo slavenska, pokušavate ustrijeliti mene Židova, a ne ja vas! Repetirao sam i metak se brzo zakoprcao u njegovoj lubanji. I taj vojnik s krvavim cvijetom na čelu strovali se još jednom kao klada na svog mrtvog druga. Mitraljesci su se zadivljeno pogledali: prvi dan na fronti, a novajlija već rutinski eliminirao dvojicu diverzanata. A u meni je bujao pravi kovitlac od mučnine zbog ubojstva i zadovoljstva što sam sebi spasio život. Neka praznina i ravnodušnost ispuni čovjeka nakon što ubije čovjeka, no ja sam se istovremeno veselio svom novom životu. Dvojica ruskih vojnika ustrijelili bi uostalom mene da nisam ja njih i u trenu sam naučio što je život sveden na osnovne sastojke. Živi ili umri!

Večer je pala i Rusi su se ušutkali. Povukli smo se u neku štalu i mitraljesci su zaspali kao bebice, ali ja pun adrenalina i novih osjećaja, bistar kao potok i napet kao struna, osluškivao sam svaki šum i šušanj. Na selo se spustila teška zvjezdana tišina. Kad problijedi zora, probudih mitraljesce i mi se poput miševa iskradosmo iz sela. U jedinici su nas dočekali kao heroje. Dobio sam veliku srebrnu kolajnu za osobito herojsko djelo i još me na licu mjesta proglašise narednikom i komandrom voda.

3.

Vratili smo se u naše rovove koji su bili puni leševa nakon što se ruska vojska iznenada povukla. Izbacili smo leševe i naše i ruske i naoružani bombama "kukuruzarama", lopatama i puškama odmah krenuli u protunapad. Trčali smo iz sve snage i urlali

“juriš” i još “juriš”, a ja, novopečeni podoficir, koji sam trčao prvi, nisam uočio znakove koji bi odali da se neprijatelj skriva negdje u blizini. Pokosio me je iznenadni strašni udarac i desna natkoljenicama me tako silovito zaboli da sam pomislio da više i nemam nogu! Upali smo u zamku, a većinu mog voda satrala je puščana paljba koja je planula odnekud s juga. Oni koji su mogli sami ići su natrag prema rovu i za mnom još nekoliko ranjenika. U protunapadu smo se bili poprilično udaljili od naših rovova i zato sam zastao u prvom zaklonu. Rusi su nas i dalje zasipali bombama, granatama i plotunima. Zemlja i šipražje plamtjeli su kao da smo sišli u pakao. Moja natkoljenica je bila natekla, ali ne slomljena, čak je i rana bila površinska, samo što sam prilično krvario. Drugi vojnici bili su poluživi i polumrtvi: jednom je šrapnel zapeo u lubanji iz koje je izvirio komadić mozga, drugom je krvavi batrljak bilo sve što je ostalo od zdrave ruke. Jedan je bljuvao gustu želatinoznu tečnost, drugi krv u golemim gvaljama.

– Pokret! – rekao sam nakon što je bombardiranje napokon prestalo, a svako bombardiranje jednom mora prestati. Pokazao sam štapom u pravcu za koji sam vjerovao da se nalazi bolnica. Vojska novih invalida spremno je ustala i započela komičnu predstavu hramljanja, puzanja, cupkanja, padanja, valjanja i ponovnog stajanja i hodanja. Iza sebe smo ostavili trag guste crne krvi tako da nikako nismo mogli pobjeći neprijatelju ako bi nas potražio. I ja sam vukao nogu koja je već bila i odrvenila, ali sam još našao snage da pomognem najjadnijim ranjenicima, podizao ih ili vukao prema bolnici. Svaki naš novi osvojeni metar bio je pravi uspjeh! Vjerovao sam da hodamo u pravcu u kojem se nalazi vojna ambulanta, no što ako sam u onom vatrenom kaosu pogrešno pročitao kartu i sad vodim vojsku u naručje prokletog generala Brusilovljeva? Vukli smo se još sat ili dva i bilo smo već nadljudski iscrpljeni kad sam ugledao u kotlini nestvaran, gotovo bajkovit prizor s poznatim čovjekom u sredini.

– Stevo! – zaurkao sam. Ugledao sam doktora Stjepana Poltza kako sjedi ispred drvene bolničke kolibe i časka s medicinskim sestrama koje su operetno vrisnule i skočile kao da ih je neko, točnije ja, oštrom iglicom podbo u njihove fine guzice.

– O, Lave Židovčiću moj, zar da si to ti! – Stevo je iskolačio oči zatečen mojim izgledom.

Nisam bio previše iznenađen što ga vidim u ukrajinskoj šumi, jer je on bio sklon sirovim iskustvima. Stevo i ja njegovali smo srdačan odnos u osječkoj gimnaziji i uvijek sam mislio da ćemo se već nekada susresti i postati veliki prijatelji. On je skočio i izvikao sto točnih uputa medicinskim sestrama što da rade i kako da se brinu o nama. Medicinske sestre lebdjele su oko ranjenika poput nestvarnih vila.

– Isuse, što si natjerao ove jadnike da sa sobom tegle naoružanje.

– Ta spasio sam im živu glavu.

Stevo se zablujio u veliku srebrnu kolajnu koja je blatna i krvava, još visila na reveru.

– Aa pa ti si onaj junak o kojem svi pričaju da je sam zaustavio rusku konjicu?

– Taj sam ja.

– Pa za koga se molim te ti toliko junački boriš?

– Za sebe i nikog drugog, po staroj židovskoj poslovice.

Nasmijao sam se u sebi Stevinim gimnazijskim provokacijama i svojoj izmišljenoj pa legao u čist vojni krevet. Još sam samo vidio kako se Stevo zabrinuto naginje nad mojom otečenom nogom. Spavao sam dva dana u čistim plahtama u šumskoj bolnici. Kad sam se probudio, sve je još bilo na svom mjestu: šuma, koliba, medicinske sestre, plahte i noga koja je u međuvremenu sretno splasnula.

– Metak ti se očešao o kost. Izgubio si dosta krvi i sad moraš mirovati. Nema šetanja! Dao sam ti antitetanus i pogodio! Šaljem te u bolnicu u Miškojcu da te izliječe kako treba.

Nisam se dugo mučio sa svojim “Tausendguldenusschussom”. Još neko vrijeme sam se izležavao u mađarskoj bolnici i u listopadu 1916. opet sam bio u kazamatima u Tvrđi, ali sada u novoj časničkoj bluzi sa čijih je epoleta virio čin zastavnika. Oficirski kadar na sva je usta hvalio moje junaštvo, ali nitko nije spominjao da je čitav moj vod nastradao ili izginuo. Jedino važno je bilo da smo izvršili naređenje. Napisao sam Stevi dugo pismo koje on nikada nije pročitao jer su ga zarobili Rusi, a on se preko noći pretvorio u komunista i svoju vojno-medicinsku karijeru nastavio u Moskvi.

Iz kazamata su nestali pijani regruti i onaj užasni smrad, čak su i one stjenice iz pakla nestale, a ja sam kao pravi oficir dobio pravi vojnički ured s bijelim željeznim krevetom. Sve oko mene i u meni toliko se promijenilo u nešto više od godinu dana da sam pomislio da je osječki gimnazijalac iz 1915. godine Lavoslav Kraus negdje putem nestao ili možda čak umro i sad je netko sasvim drugi, a možda ipak ja, tko se odziva na isto ime i prezime. I kad se taj novi zastavnik Kraus poželio prošetati starim osječkim korzom u novoj uniformi i posjetiti roditelje i rodbinu, dobio je papirić na kojem je pisalo da sutra putuje s pukovnijom u ukrajinski grad Mukačevo na čudnoj četveromeđi između Mađarske, Rumunjske, Slovačke i Poljske. Osječe, ne plači za mnom! Tko zna koji će se to Lavoslav Kraus vratiti u meni jednom iz rata.

Otputovali smo u Mukačevo i tamo sam dobio titulu ađutanta bataljuna na dan kad je u Schönbrunn umro austrijski car

i hrvatsko-ugarski kralj i kasnije car i kralj Austro-Ugarske Monarhije Franjo Josip. Potajno smo prebacili čitav puk na ledinu sjeverno od Mukačeva gdje smo zajedno s drugim divizijama položili zakletvu novom caru Karlu.

Pošteno smo se kasnije nakresali u vojničkoj kantini u Mukačevu i mi, gospoda oficiri, još dugo prepričavali kako je car i kralj preminuo nakon što se popeo na Katharinu Schratt, baronessu Kiss von Ittebe, glumicu i neokrunjenu caricu i kraljicu austrijsku, koja je bila čak sedamnaest godina mlađa od Franje Josipa, što znači da je i ona već nabila šezdeset i tri komada. Predodžba predsmrtnog staračkog dinosaurskog ljubavnog okršaja u šenbrunskoj ložnici izmamila mi je takav osmijeh da sam ispljunuo određenu količinu crnog vina na uniformu nekog potpukovnika koji je bio toliko pijan da to uopće nije primijetio.

4.

Zimu 1917. godine preživjeli smo u rovovima sjeverno od Stanislava. Kao Stellverteleter vrijeme sam uglavnom provodio u lijepo uređenoj zemunici zajedno s posilnim Đurom Larmom, zgodnim momkom iz Pleternice, lukavim i snalažljivim kicošem kakve valjda uzgajaju samo u Slavoniji. Zazviždao bih ujutro i Đuro bi poput psića dotrčao sa šalicom vruće ječmene kave i tanjurom s hljepčićem, komadom luka i slanine. Pio sam kavu, a Đuro bi mi navlačio hlače i čarape i zakopčavao cipele.

Jednog dana pita me moj Đuro zašto ja zviždim za njim kao da je pseto, jer da se u Pleternici zviždi samo psima i ja odvalim korbačem, ali ne po njemu već pored njega, a on se svejedno nekako skutri i snuždi poput pudlice.

– Đuro, dragi moj iz Pleternice vrle, vidi da ja tebi nešto kažem. Već sam i sam pomislio da nije baš zgodno da te dozivam kao pseto, ali moramo i dalje živjeti po protokolu i pravilima sve dok važe protokol i pravila, napisana ili nenapisana, svejedno, jer možemo obojica nastradati, jer je sve puno špijuna i cinkaroša. Opasnih cinkaroša, moj Đuro, opasnih! Možda si ti cinkaroš, možda sam i ja! Ali Austro-Ugarska, kao što vidiš, samo što nije krepala i već sutra može izbiti komunistička revolucija. U nekoj novoj vojsci dozivat ćemo se kako se dogovorimo, a zasada je ovako. Možda će nova vojska biti nova i bolja i poštena, a možda gora! To ne možeš znati, ali ti se u svakom slučaju pripremi. Svašta se ovih dana može dogoditi, a svašta se već i dogodilo.

Jednog proljetnog snježnog dana sanjao sam pucnjavu i u nekoliko bunovnih trenutaka nisam bio siguran sanjam li pucnjavu ili netko vani stvarno puca. Lijepi Đuro bezbrižno je hrkao i ja se brzo izvučem iz zemunice da se odjenem i izađem. Vojnici su već bili istrčali na ledinu i zajedno smo osluškivali što se događa. Zadnjih dana bi tu i tamo doletjelo poneko tane ili granata, tek toliko da ne zaboravimo što je to rat.

Đuro se stvorio pored mene s dalekozorom – ovog puta nisam morao zviždati.

Rusi su izašli iz rovova i pjevaju, piju i pucaju i mašu prema nama. Razvili veliku crvenu zastavu. Komandir voda Franjo Desse-lbrunner, ja i još par vojnika, potrčali smo prema ruskim rovovima. Stali smo na pristojnoj udaljenosti i gledamo iz blizine kako pjevaju “Zdravstvujet revolucija”. Svakako bi im se pridružili da smo znali riječi. Oni su se smijali i dalje pili i nazdravljali nam. Jedan ruski vojnik zatrča da nas zagrlji i izljubi. Drugi se spusti na koljena i plače od sreće. Dvojica su se tako snažno grlili da sam se pobojao da će si polomiti kosti. Treći je mahao crvenom zastavom. Nikada još nisam vidio tako sretno ljude. I ljepši prizor od vojnika koji zamahuje crvenom zastavom. Znači li ovaj ples da je rat gotov?

Čitava scena trajala je možda koju minutu i onda je dotrčao neki vojnik koji mi prišapne da komandant poručuje da se odmah vraćamo, jer će zapucati i po meni i po crvenim Rusima. Pozdravili smo se s ruskim vojnicima nevoljko i vratili u naše rovove. Sutra ujutro naravno da sam pozvan na raport. Umjesto komandanta koji je nekamo morao hitno otputovati – isljeđivao me neki kapetan, bosanski Poljak pred drugim komandirima četa.

– Da li ste vi, zastavniče, sišli sa zdrave pameti? Vodite vojsku da se grli i ljubi s ruskim vojnicima. Pa sad vas mogu streljati kao veleizdajnika! Ili baciti u samicu. Vi niste normalni. Pa znate li vi uopće što oni uopće slave. Pa, čovječe, u Rusiji je izbila komunistička revolucija i vi umjesto da iskoristite trenutak i zarobite neprijatelja, šta vi radite, vi vodite naše vojnike da se grle i ljube s ruskim komunistima. Da li ste vi normalni? Ako imate neko glupo objašnjenje za vaše ponašanje, ja ga sad ne želim čuti. Ispričajte ga sutra komandiru. U mojim očima vam ni malo ne pomaže činjenica da ste Židov i ratni junak. Dapače ne pomaže vam nimalo! Sad bih vas mogao ustrijeliti kao bijesnog psa. Ali eto imate sreću da vas vojska voli i da niste mogli znati da je izbila revolucija. Nek komandir sutra s vama prlja ruke, meni vas je dosta. A sad marš van iz kancelarije!

I U RAJU GOSPODINOV SKITAJU RAFALI

Goran Milaković

Goran Milaković (1983) rođen je u Slavanskom Brodu. Odrasta u Županji, Rijeci, Zagrebu, Beogradu, pomalo raste i u Švedskoj, u Vijetnamu, na otoku Braču i drugim mjestima. Još uvijek, nada se, raste. Nije se baš najbolje upoznao. Pisati počinje vrlo rano, ali tek na studiju filozofije i sociologije pisanje prihvaća kao svoj problem. Semiotizira se. Kako probleme u životu rado izbjegava, piše malo. Objavio je zbirku pjesama *Rudnik stakla* (HDP, Zagreb, 2019). Druga zbirka pjesama pod nazivom *Kruh za poslije* trebala bi izaći sredinom ove godine. Pjesme i druge tekstove slobodne od svrhe (primjedbe, opise, uzdahe, pisma i sugestije) redovito objavljuje na Ajfelovom mostu. Objavljivao je u časopisima (*Zarez, Poezija, Književna riječ*), internetima (*strane.ba, nomad.ba, lupiga.hr, metafora.hr*) i jednom liftu (Kulturni lift, Jelkovec). U životu radio je kao asistent na projektima, koordinator projekata, novinar, dostavljač novina, dostavljač pizze, taksist, učitelj engleskog, savjetnik u obrazovanju, taksist. Trenutno živi i ne radi u Zagrebu.

tri značenja fuge u županji

trava izvlači fugu u vremenu
johann sebastian bog sklada
a kod kratkotrajne fuge
osim u bijegu
osoba je nemirna i zbunjena

za takvo ponašanje kažu leksikografi
nema tjelesne osnove

fuga se odglazbila

u vazmenom tjednu ribolovno društvo
na središnjem gradskom trgu
dijeli udice

srijemski limes

za vrijeme drugog svjetskog rata šid
ulazi u sastav nezavisne države hrvatske
ćirilica je zabranjeno pismo pa slikar
iz protesta slike ne potpisuje
označava samo godine nestanka

najviše slika nestalo je 1942. godine
to su uglavnom plikovi na krajoliku
prilagođavanje motiva crvarenju
ćelavi kistovi njihove perike
na sunčanoj strani pinakoteke

nestvarna djevojčica

čitaš njenu pjesmu
kao da skrštenih ruku
razgledavaš silovanje unatrag

vraćaju se prožeti spolom
dječaci iz mračnih pozadina

gdje da sada pobjegne
čim se rodila već je bila
nespremna za smrt

u svakom ljudskom dobu
budu uvijek dva noža
po suknji stanovnika

draga marija čudina

radovan

često na pjesničkim
susretima u regiji

glave koje nikad nije
posjetila niža misao

lijepi brkovi koraljni
lagane floralne košulje

tarkovski ili kiarostami
opširno shvaćanje game

sporedni latinizam
naših centralnih trgova

pitam se koja mogla bi
opet postati radovan

kad zatrubi zoološki
u šuplje govno narod

i u raju gospodinovi skitaju rafali

na maloj bini doma kulture u raju
kreten pablo recitira čelik
hoće glasno državnu dudu
hoće pravu lokomotivu

dresira pšenicu
s guzom na licu

u publici nema nikoga
samo njih dvoje golubova
mandeljstam
u prvom redu plješču

jednom sam u zračnoj luci
u tuzli vidio čovjeka

imao je kapicu s peteljkom
i crni pastirski kišobran

za njim koračalo je
stado prtljage

čisti vasko popa

**Zbigniew Herbert:
Priča o ruskim emigrantima**

Bilo je to godine dvadesete
Ili dvadeset prve
stigli su
ruski emigranti

vrlo visoki plavi
sanjalačkih očiju
sa ženama kao san

kad su prelazili preko trga
govorili smo – ptice selice

odlazili su na plemićke balove
okolo se šaptalo – kakvi biseri

ali kad su se gasila svetla zabava
ostajali su bespomoćni ljudi

sive novine stalno su ćutale
i samo je pasijans imao smilovanja

ućutavale su gitare po sobama
i čak su bledele oči čarne

uveče bi ih u rodne stanice
odnosio samovar s piskom

posle nekoliko godina govorilo se
samo o troma
o onome što je poludeo
o onome što se obesio
i o onoj kojoj su odlazili muškarci

ostali su živeli po strani
i polako se pretvarali u prah

Tu priču priča Nikolaj
koji razume neminovnost historije
da bi me uplašio to znači ubedio

prev. Petar Vujičić

**priča o ruskim emigrantima
sto godina poslije**

ruski emigranti uhode bez otiska
tiho kao čajevi
jedni druge kroz stoljeća

u beskonačnosti se dodiruju
ovi koji sada odlaze s onima onda
bepomoćnim srnenim plavim kao san
samo što izmišlja herbert okolo se nije šaptalo
a svjetla zabava nisu se nikad ni palila

ovi danas bez poniženja svete ikone
koji crni samovar zub svetog kirila
izdali su sve zastave nigdje nisu posebno dobrodošli
idu smjerom neke nade nada je u noći
nada je u šapicama humanista
više o njima ne znamo

samo lice cezara inače vrlo zdravo
kroz stoljeća blago kisi kao kefir
sve ostalo je manje više isto

tu priču priča dima
koji vozi taksi od mirijeva do miljakovca tri
da bi me uplašio to znači ubedio

da rusija nije zemlja
rusija je pola zemlje

teorija malog usisavanja

kako iz ničega
nastane nešto

fino danas malo
ujutro usisavaš

sutra već himalajice
prašine bulje u tebe

malim usisavanjem
iz ničega nastane nešto

to je moja teorija
malog usisavanja

mehiko

ja sanjam jedan rozni mehiko
među kaktusima laganozelenim

i male kuće boje zrele cikle
i velike gradove pune rasprava

eseja političkih manijaka fuentesa
jedan igrani mehiko iz principa

pun matrona s guzicama teškim
da njihova gravitacija okuplja
čitavo jedno katoličanstvo

i sanjam jednakoslavne štale
s konjima prvenstveno crnim

i ponavljam u sebi neprekidno
sonora sinaloa fuksija durango

i divim se luisu barraganu
i nadam se da ću otići

u jedan rozni mehiko
bez većih problema

šorti

dođe nama jedan šorti
iz jednog grada

može meni jedna lajna
ne može

odbacite me do centra
nećemo

a jeste neki
jesmo

poslije sređeni u centru
najstarijem sretnemo ga

hoće da nas udara

ma šta ćeš ti
mislim si toliki

kad padne mi na pamet lenjin
metar šezdeset pet
staljin ne zna se tu negdje
žukov metar šezdeset četiri
gimli metar trideset sedam ajmo mi bolje

PANOPTIKUM

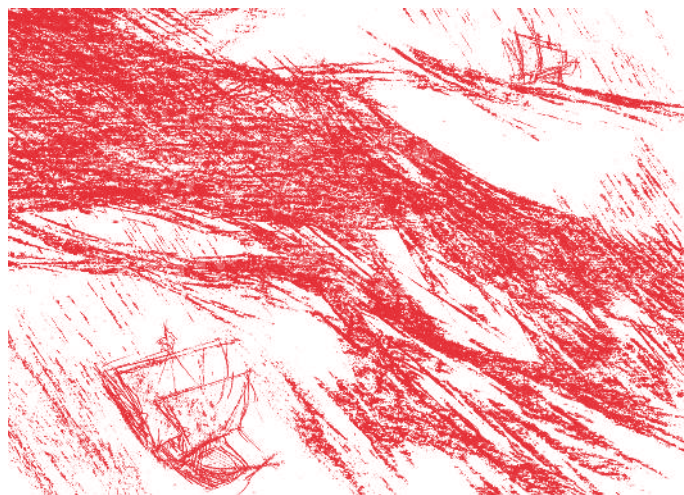
Goran Borković

ĐORĐU MATIĆU NAGRADA "MOMO KAPOR"

Dobitnik ovogodišnje nagrade "Momo Kapor" za književnost je Đorđe Matić za roman *Niotkuda s ljubavlju*. Odluku je jednoglasno donio žiri u sastavu Muharem Bazdulj, književnik (predsjednik), Radmila Stanković, novinarka i Vule Žurić, književnik.

"Mnogo pre nego je roman 'Niotkuda s ljubavlju' razmatran u kontekstu književne nagrade 'Momo Kapor', o njemu je, između ostalog, zapisano: 'Mnogo je u knjizi instanci dirljive nenametljive erudicije, koja pokriva jako veliku simboličku teritoriju: od Krleže i Crnjanskog do Mome Kapora i Marine Tucaković', navodi se u obrazloženju žirija. Žiri konstatira da prosječan čitalac ne bi našao sličnosti u Kaporovim i Matićevim djelima, ali zaključuje da su zapravo i Kapor i Matić prije svega duboko odani svojoj kulturi.

"Ta kultura se u najvećoj mjeri preklapa i kroz visoku kulturu i kroz ono što bismo mogli nazvati kulturom svakodnevnog života. Matić je veliki deo života proveo u egzilu, Kapor je bio svetski putnik. Nisu, dakle, bili, da se poslužimo tim Kaporovim naslovom 'provincijalci', ali nisu bili ni naličje istog novčića: naivni adoratori svega tuđeg i dalekog. Za razliku od mnogih ovdašnjih pisaca svoje generacije, Kapor nije patio za takozvanom globalnom slavom. Mada mu je hvalospeve pevao jedan Klaudio Magris, njemu su važniji bili njegovi čitaoci, obični i naši: od prodavačice sa Kalenića koja ga čita nedeljom u 'Politici' do onog gastosa sa bauštele koji se u zavičaj prvi put vraća avionom, pa čita Mominu priču u 'JAT- ovoj reviji'. Vrlo slično osećanje sveta slika Matić u svojoj pesmi o Galileu Galileju i njegovim Firentincima. Na kraju, ali ne i najmanje važno, u nekim srećnijim vremenima, Momo Kapor je bio najprepoznatljivija književna veza Beograda i Zagreba. U vremenima ružnijim, na njegovom tragu je Đorđe Matić, na relaciji Zagreb-Beograd", stoji u obrazloženju.

KRLEŽA U STRIPU

Izložba Dušana Gačića *Robovi, zemlja je zvijezda*, nadahnutu djelima Miroslava Krleže i realizirana u suradnji sa 17. Subversive festivalom, otvorila se 6. maja u zagrebačkoj Galeriji Forum. Nagrađivani autor predstavlja crteže i strip stranice nastale prema motivima Krležine drame *Kristofor Kolumbo*, napisane 1917., s posvetom Lenjinu.

Riječ je o revolucionarnoj i simbolističkoj drami koja svoju aktualnost ponovno dobiva danas, kada svijet ponovno traži put prema "novoj zemlji" kao metafori drugačijeg društvenog uređenja, stoji u najavi. Uz table iz stripa čije se izdavanje očekuje u 2024., izložba donosi njegove table iz strip adaptacije Krležina *Banketa u Blitvi*, nastale devedesetih. Kustos izložbe i voditelj Galerije Forum, Feđa Gavrilović, kaže kako je ovdje riječ o političkoj drami, kadriranoj u dinamičnim scenama u kojima nisu važni detalji scenografije ni fizionomije likova, a same ideje sukobljene na Krležinoj pozornici u Gačićevu su stripu dovedene na rub apstrakcije. "Kako bi se još više naglasila drama idejnog sukoba progresa i društvenog konzervativizma, Gačić na lijevim (parnim) stranicama svoga stripa crta table koje se sastoje od samo jedne slike, to jest od jedne kompozicije. Ona je, najčešće, gotovo potpuno apstraktna", dodao je u predgovoru.

Po riječima povjesničara umjetnosti Frane Dulibića, Gačićev likovni izraz već desetljećima je prepoznatljiv, njegova linija je tanka, često skicozna bez obzira na to služi li se olovkom ili ugljenom. "Gotovo svakom crtaču stripova iznimno je važan pokret, a Gačić i u ovom projektu pokazuje da je pokret temelj za stvaranje osjećaja dramske napetosti", ocijenio je. Dušan Gačić (1958., Zagreb) diplomirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u rodnom gradu 1981. godine. Nagrađivani je autor koji se bavi stripom, animiranim filmom, ilustracijom, fotografijom, kombiniranim likovnim tehnikama, teorijom stripa i pedagoškim radom. Stripove je objavljivao u *Večernjem listu*,

Vidicima, Mladosti, Studentskom listu, Modroj lasti, Divljem oku, Strip reviji, a od 1985. godine izlagao ih je na Salonu stripa u Vinkovcima, Zagrebu, Beogradu, Varaždinu, Rijeci, te Groningenu, Hamburgu, Solunu. Pokretač je i izdavač strip-fanzina, e-zina, časopisa *Flit*; osnivač je Multimedijalne strip-grupe Divlje oko; jedan je od osnivača i strip-udruge Forum. Njegova izložba u Galeriji Forum bit će otvorena do 8. lipnja.

ZAJEČEVO NESTAJANJE U ATELJEJU 212

Drama *Nestajanje* hrvatskog autora Tomislava Zajeca o odnosima roditelja i djece, sistemu edukacije, svijetu odraslih koji zanemaruje djecu i o njihovom zlostavljanju, premijerno je izvedena 27. aprila u Ateljeju 212, u režiji Sanje Mitrović.

Radnja komada smještena je u intelektualnu višu srednju klasu hrvatskog građanskog društva, gdje univerzitetski profesori, umjetnici, naučni istraživači, policija... gotovo svi predstavnici društva učestvuju u kolopletu intimnih odnosa i zakonskih prestupa u zloupotrebi djece. Priča paralelno prati porodicu žrtve i porodicu zlostavljača, gradeći dinamičnu dramsku radnju bogatu snažnim karakterima i sukobima, obrtima i emocijama, navelo je Atelje 212 povodom premijere. Uloge igraju: Svetozar Cvetković, Dejan Dedić, Dubravka Mijatović, Milica Janevski, Jelena Ilić, Branka Petrić, Natalija Stepanović i Đuro Brstina. Praizvedba *Nestajanja* bila je u januaru na velikoj sceni Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, dok se u Srbiji sada prvi put izvodi neki Zajecov komad. Tomislav Zajec je jedan od najistaknutijih savremenih hrvatskih dramskih pisaca i dramaturga.

MAGI – KAD KRENEM KA

U Domu omladine Beograda, povodom 60 godina od osnivanja, otvorena je velika izložba posvećena Margiti Magi Stefanović (1959. – 2002.), legendarnoj klavijaturistici Ekatarine Velike i jednoj od prvih velikih junakinja domaće autorske rock and roll scene. Izložba je otvorena 25. aprila na platou ispred Umjetničkog paviljona "Cvijeta Zuzorić" na Kalemegdanu.

Na izložbi *Magi – Kad krenem ka*, čiji su autori Zorica Kojić i Dragan Ambrozić, predstavljeno je 113 fotografija Goranke Matić, Srđana Vejvode, Gorana Vejvode i Aleksandra Kujučeva. Mnoge od njih su prvi put pred očima javnosti, dajući novi uvid u život i karijeru Margite Magi Stefanović – od perioda prije njenog ulaska u grupu Katarina II 1982. godine do posljednjeg albuma EKV *Neko nas posmatra* iz 1993. godine. Izložba obuhvaća fotografije koje prikazuju Margitu Magi Stefanović od 1981., najprije kao lijepu i darovitu studenticu arhitekture, klasično obrazovanu pijanistkinju i djevojku Srđana Vejvode, preko njenih rock početaka u sastavu Katarina II i konačno na vrhuncu dosegnutog na jugoslavenskoj rock sceni sa grupom EKV. Osim kronološkog praćenja jedne velike karijere, fotografije razotkrivaju svu stvaralačku superiornost, ali i tragičnu sudbinu nezaboravne herojske ličnosti druge generacije novog talasa u Beogradu.

Život i muzička karijera Margite Magi Stefanović (1959. – 2002.), kako su istakli autori, postaju sve značajniji protokom vremena. Kao prva žena koja je zauzela stalno, dugogodišnje mjesto u postavi nekog rock sastava – u ovom slučaju veoma utjecajnog na dalje tokove domaće rok muzike, Margita Stefanović postala je simbol potpuno drugačije uloge dama u rokenrolu u odnosu na dotadašnju, otvarajući nove mogućnosti za sve djevojke koje su njime željele da se ozbiljno bave. Kao talentirana klavijaturistica, značajno je učestvovala u kreiranju jedinstvenih pjesama EKV, danas možda i popularnijih nego u ono doba, zbog svoje visoke umjetničke vrijednosti, čak i kod najmlađe publike.

Ovog proljeća navršava se, inače, 40 godina od izlaska albuma *Katarina II* (ZKP RTLJ, 1984), izvanrednog debitantskog ostvarenja istoimene grupe, na kojem se Margita Magi Stefanović prvi put predstavila širokoj javnosti kao izvanredna muzičarka i jedini put ikada bila vokal u pjesmi "Kad krenem ka". Ovog aprila, inače, napunila bi 65 godina, što je još jedan razlog da se njen značaj revalorizira i da se konačno neopozivo smjesti među istaknute istorijske figure ovdašnje popularne kulture.

RETROSPEKTIVA KUSTURICE U BEOGRADU

Retrospektiva filmova Emira Kusturice, koji je najavio snimanje novog filma u Rusiji, održana je u Sali Filmskog centra Srbije u MTS dvorani od 15. do 26. aprila, a otvorila je srpska premijera integralne verzije filma *Podzemlje* (Underground), koja traje 312 minuta. Program obuhvaća gotovo kompletan Kusturičin opus, uz jedinstvenu priliku da se *Podzemlje* vidi u integralnoj verziji, koja je prikazana samo u Francuskoj. Kusturičini filmovi se inače često gledaju na televiziji i drugim ekranima, a prednost je što sad mogu da se vide u nizu, i to u kinu, za koji su i pravljani.

“Na programu je nova 4K verzija filma ‘Crna mačka beli mačor’, kao i remasterizovani ‘Otac na službenom putu’. Isto tako smo priredili cikluse Soje Jovanović i Puriše Đorđevića sa remasterizovanim kopijama. Pozivamo producente i druge vlasnike prava da se pridruže ovom procesu, da ‘presvučemo’ vredne filmove u format za 21. vek, kako bi uopšte mogli da se prikazuju”, rečeno je tim povodom. Kusturica je izjavio da mu je drago zbog retrospektive. “Filmovi koje sam ja radio vezani su za kraj 20. veka”, rekao je Kusturica analizirajući svoj opus, u kojem mu je lično najdraži film *Život je čudo*. Za *Podzemlje* je istakao da je veoma aktuelan film “u današnjem trenutku u svetu koji karakteriše apsolutna laž na 90 posto planete”. Na pitanje o novom projektu, koji će snimati u Rusiji, odgovorio je da “nije našao tržište pa je morao da traži mecenu”. “Sad sam našao mecenu i zato će triptih biti urađen”, rekao je Kusturica, demantirajući navode da je to ruski predsjednik Vladimir Putin.

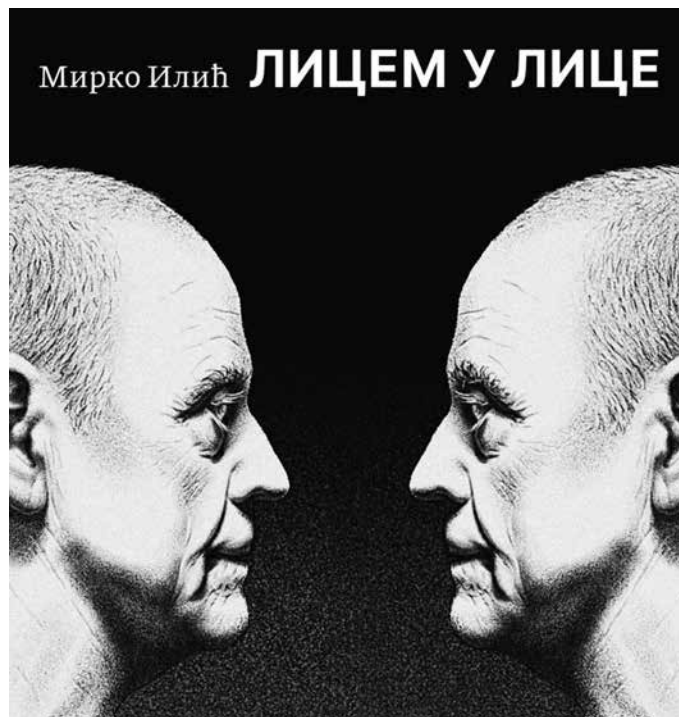
Što se tiče filma, koji će se zvati *Inženjer lake šetnje*, rekao je da se na tekstu radi već pet godina, zato što je “užasno teško transformisati ideju Dostojevskog u vreme u kojem živimo”.

BRANKO ČOPIĆ NA FILMU U JUGOSLOVENSKOJ KINOTEKI

Jugoslovenska kinoteka pripremila je od 11. do 13. aprila filmski program posvećen Branku Čopiću u sali u Kosovskoj, inspirirana izložbom *Ježeva kućica – Izmišljanje boljeg sveta*, koja je u toku u Muzeju Jugoslavije. Ciklus filmova snimljenih prema djelima Branka Čopića čine igrani filmovi kao što su *Orlovi rano lete* (1966) u režiji Soje Jovanović, *Nikoletina Bursać* (1964) Branka Bauera, *Glupi barut* (1990) Bate Čengića, kao i kratki dokumentarni film *Grob u žitu* (1951) prema scenariju Čopića, a u režiji Puriše Đorđevića.

Posjetioi Kinoteke s kartom mogli su besplatno pogledati izložbu u Muzeju Jugoslavije i obratno: svako s kartom izložbe mogao je pogledati filmove iz programa o Čopiću u Kosovskoj 11. Time se, kako je istakao MJ, stvara sinergija filmske umjetnosti i muzejskog iskustva, potičući posjetioce da istraže svijet Čopićevog stvaralaštva i upotpunjujući izložbeno iskustvo filmskim slikama.

Program počinje filmom *Orlovi rano lete* (1966) Sofije Soje Jovanović sa Miodragom Petrovićem Čkaljom i Dragutinom Dobričaninom u glavnim ulogama, a sledi *Glupi barut* (1990) Bahrudina Bate Čengića, *Hajdučka vremena* (1977) Vladimira Tadeja, *Živjeće ovaj narod* (1947) Nikole Popovića, *Nikoletina Bursać* (1964) Branka Bauera, *Grob u žitu* (1951) Mladomira Puriše Đorđevića i u završnici *Major Bauk* (1951) Nikole Popovića.

RETROSPEKTIVA MIRKA ILIĆA U BANJALUCI

Muzej savremene umetnosti Republike Srpske (MSURS) u Banjaluci najavio je održavanje retrospektivne izložbe *Licem u lice* grafičkog dizajnera i ilustratora Mirka Ilića koja će pružiti pogled na njegovu bogatu karijeru kroz nekoliko ciklusa plakata i drugih radova grafičkog dizajna, od kojih je određeni broj poklonjen MSURS-u. Izložba obuhvata Ilićeve radove koji su dio zbirke Muzeja moderne i savremene umetnosti u Rijeci, te plakate izrađene za Jugoslovensko dramsko pozorište (JDP) u Beogradu i table stripova kombinirane s reprodukcijama. Izložba, koja je otvorena 11. aprila, podijeljena je na tri cjeline objedinjene naslovom *Licem u lice*.

Cjelina “Iz povijesti ljudske gluposti – Dizajnerska povijest svijeta” svojevrsni je prikaz različitih fragmenata iz opusa dizajna, ilustracije i stripa u kojima Ilić evocira neke od najvažnijih i ključnih događaja u istoriji. Druga cjelina “Puno buke ni oko čega” predstavlja pozorišne plakate – sa jedne strane plakate iz kolekcije MMSU-a u Rijeci, a sa druge strane plakate predstava odigranih posljednjih šest sezona u JDP-u, kao i nekoliko recentnih plakata predstava odigranih u New Yorku. Treću cjelinu “Horizontalno i vertikalno” čine stripovi iz zagrebačkog perioda i vremena časopisa *Polet*, kao i novi koji pod naslovom *A.C. 2020* nastaju od 2020. godine do danas.

Mirko Ilić, rođen u Bijeljini 1956. godine, živi i radi u New Yorku od sredine 1980-ih. Završio je Školu primijenjene umjetnosti i dizajna u Zagrebu, gdje od sredine 70-ih do sredine 80-ih godina objavljuje stripove i ilustracije, te dizajnira za širok raspon klijenata – od omladinske štampe, diskografskih kuća i kazališta do političkih magazina i novina. Prvi strip je objavio 1976. godine, a bio je urednik stripa i ilustracija u *Studentskom listu* i časopisu *Polet*. Tokom 1980-ih radio je za popularne revije i tjednike *Start*, *Danas* i dr. Sredinom 80-ih godina seli se u SAD, gdje radi kao ilustrator za neke od najvažnijih američkih i svjetskih magazina i novina te izlaže u vodećim galerijama i muzejima. Izložba je realizirana u saradnji sa MMSU-om u Rijeci i Hrvatskim dizajnerskim društvom u Zagrebu i bit će do 6. juna.

ODABRANI FINALISTI NAGRADE "MANGELOS"

Mladi umjetnici Danilo Bursać, Darija Dragojlović, Igor Schiller, Milica Dukić i Tijana Petrović odabrani su za finaliste nagrade "Dimitrije Bašičević Mangelos" za 2024. godinu, a tko je dobio prestižno priznanje bit će poznato 11. juna na otvaranju njihove zajedničke izložbe u galeriji Remont u Beogradu. Drugi krug žiriranja i intervjui sa finalistima bit će obavljani 11. juna, uoči otvaranja njihove zajedničke izložbe u Remontu.

Prvi put ove godine svim finalistima bit će osigurana mentorska podrška, dok dobitnika/icu tradicionalno očekuje dvomjesečni rezidencijalni boravak u New Yorku kao i produkcija samostalne izložbe ili rada po povratku u Beograd. Žiri čine: kustos Kulturnog centra Beograda Vladimir Bjeličić, kustosica Muzeja Jugoslavije Simona Ognjanović, kustosica Muzeja savremene umetnosti Vojvodine Jovana Trifuljesko, kustosica Marija Vasileva iz Sofije i Elena Čemerska, dobitnica nagrade Denes iz Sjeverne Makedonije, priznanja koje je, kao i nagrada "Mangelos", dio mreže Young Visual Artists Award (YVAA).

Nagrada "Dimitrije Bašičević Mangelos", koja je dio internacionalne mreže YVAA, nosi ime značajnog umjetnika, rodonačelnika konceptualne umjetničke prakse i istoričara umjetnosti sa prostora bivše Jugoslavije – Dimitrija Bašičevića Mangelosa, kao i do sada podrazumijeva i samostalnu izložbu u Beogradu. Nagradu "Dimitrije Bašičević Mangelos" za 2023. godinu dobila je Sanja Anđelković, a u finalu su bili i Željka Aleksić, Anastasija Pavić, Nikola Radosavljević i Marija Mandić.

KROZ SAZVEŽĐE ORFELINA SA BORIVOJEM ČALIĆEM

PIŠE: **Stanko Bubalo**

Promocija nove knjige Borivoja Čalića *U sazvežđu Orfelina*, održana 1. marta, privukla je u Srpski dom u Vukovaru velik broj poštovalaca njegovog rada, kao i onih željnih da saznaju nešto novo o Zahariji Orfelinu, jednoj od najzagonetnijih ličnosti srpske kulturne istorije. Na promociji su pored autora govorili njegovi prijatelji i saradnici urednik kulturnog časopisa *Prosvjeta* Čedomir Višnjić, književnik Đorđe Nešić i pisac pogovora za Čalićavu knjigu dr Žarko Vojnović iz Narodne biblioteke Srbije u Beogradu.

Svoje prve tekstove Borivoj Čalić objavio je u *Prosvjeti* o čemu je nekoliko reči rekao i današnji urednik ovog kulturnog magazina Čedomir Višnjić.

„U današnje vreme, kada se sve radi vrlo rutinski, ovakve promocije su veoma retke. Sve se svelo na голу prodaju knjiga i sve je manje onih smislenih, na kojima se nešto čuje i vidi. Večerašnji nastup, i gospodina Vojnovića i samog autora, je bio zaista izuzetak. Ovo je bila jedna veoma dobra i veoma sadržajna promocija. Boro i ja radimo 25 godina. Toliko radimo na Orfelinu. Prvi njegov tekst o Orfelinu izašao je u *Prosvjetinom* Ljetopisu 2000. godine, međutim, njegov zaista prvi i vrlo važan tekst u kojem je Orfelin istaknut već u punoj meri „Istaknute ličnosti srpske kulture u Vukovarskom kraju“, objavljen je još 1998. godine“, rekao je Višnjić.

Svojevremeno je *Prosvjeta* objavila knjigu Laze Čurčića o Orfelinu, a sada i Čalićevu čime će se Srbi na neki način odužiti Zahariji Orfelinu jer je on i doslovno rečeno legenda srpske kulture. „On je začetnik mnogo čega u našoj kulturi. Ono što je meni u ovom trenutku problem je taj što mi nemamo ljude koji će se na isti takav način baviti recimo Solarićem. Ljudi se bave i Mrkaljem, ali isto tako ne u dovoljnoj meri, dok je Orfelin, sa svojim nedoumicama i upitnicima, zapravo našao svoje posvećenike. Onaj koji je danas u tome glavni i onaj koji to radi kako treba je Borivoj Čalić“, kazao je.

Veoma zanimljiv i inspirativan pogovor za Čalićevu knjigu napisao je dr Žarko Vojnović koji je i sam autor više knjiga posvećenih srpskoj kulturi i istoriji. Vojnović je Borivoja Čalića opisao kao čoveka koji je ovom knjigom doktorirao Orfelinologiju. „Ova Borina knjiga je, što se mene tiče, njegov doktorski rad. Ne u formalnom smislu, nažalost, iako ima kvaliteta, ali time sam hteo da kažem da je ta knjiga dala veliki doprinos našoj nauci. Termin Orfelinologija nisam ja smislio, ali volim da ga koristim jer time našem zemljaku dajemo veći značaj. Zaharija Orfelin je u svojoj ličnosti objedinio toliko zanimanja da možemo da kažemo da je on akademija u malom. Da bi se neko bavio akademijom u malom, i sam mora da ima takve sklonosti“, naglasio je Vojnović i ostavio svojevršno zaveštanje, a to je poruka Čaliću da uradi monografiju povodom tristote godišnjice Orfelinog rođenja koja će se obeležavati 2026. godine.

Istraživanju dela Zaharija Orfelina autor knjige Borivoj Čalić posvetio je svoj život, a da to učini opredelila ga je činjenica da se radi o ličnosti koja potiče iz njegovog zavičaja. Autor se vrlo dobro seća tog prelomnog trenutka. „U početku je bila *Antologija starije srpske poezije* Mladena Leskovca iz koje sam najpre saznao za Orfelina, čitao njegove pesme, a iz komentara Mladena

Leskovca saznao sam i da je reč o Vukovarcu. I normalno, taj zavičajni trenutak doveo je do nekog daljeg interesa, istraživanja, prikupljanja sve moguće dostupne građe, a da pri tome ni na trenutak nisam mogao da pomislim da će se desiti prilika da o takvoj ličnosti pronađem nešto novo, da nešto novo zaključim, vidim nešto nepoznato jer to i ne očekujete kada je reč o nekom ko je živio pre gotovo tristo godina. Međutim, kada se takav trenutak desio, onda je prvo logično pitanje mislim bilo kako to do sada već neko drugi nije video. Imao sam sreću, a mislim da je u ovoj vrsti posla i istraživanjima i sreća jako važna, da su mi se u pravom trenutku otvorile neke mogućnosti, neke stvari i tako je, evo, nakon 25 godina i nakon gotovo 30 tekstova o Orfelinu kroz sve te godine došlo do ove knjige”, objasnio je Čalić.

„Pokazalo se, kao i mnogo puta do sada, da stvari nikada nisu gotove. Mislio sam da će to možda biti prilika da se oprostim od Orfelina, ali kada je knjiga izašla otkrio sam, ne mogu reći nešto presudno, ali jedan relativno sitan detalj koji sad tu nešto dopunjava i, kao što sam već rekao, sreća je jako važna pa se nadam da će možda i ubuduće biti sreće da se ugleda nešto novo”, poručio je.

„Veliki hendikep je to što se još uvek ne zna ništa o njegovom školovanju. On je rođen 1726. i pod pretpostavkom da je u Vukovaru išao u osnovnu

školu, a mogao je jer je u Vukovaru 1733. otvorena prva škola u koju je došao učitelj Timofej Levandovski, jedan od grupe učitelja koji su s Manojlom Kozačinskim došli i ovde otvorili škole. Kozačinski je ostao u Karlovcima a Levandovski je upućen u Vukovar. I to govori nešto o značaju Vukovara u ondašnjem miljeu Karlovačke mitropolije. Orfelin za sebe na jednom mestu kaže da je bio samouk, ali je u svetlu čitave te njegove mnogostrane delatnosti u to zaista teško poverovati. On se u svojoj prvoj knjizi *Pozdrav Mojseju Putniku* 1757. godine pojavljuje kao gotov stvaralac, on zna vrlo složene metričke obrasce pravljenja stihova, a pri tom je izuzetan crtač, izuzetan kaligraf. On je tu knjigu ispisao kaligrafski, ispevao pesme i nacrtao sve te ilustracije. Gde je on naučio bakroreznu veštinu mi isto danas ne znamo, ali se njegovi prvi bakrorezi pojavljuju već kao zaista izuzetni dometi i ostvarenja svoje vrste. Znači da on nije bio običan početnik”, rekao je Čalić.

Promocija je krunisana prezentacijom slajdova na kojima je prikazan samo mali deo Orfelinovog stvaralaštva. U skladu sa Orfelinovih 59 godina života Čalić je priredio isto toliko zanimljivih slajdova kojima je upotpunio ono što je te večeri rečeno i o njegovoj knjizi i o samom Orfelinu čime je okupljenu publiku u Srpskom domu i dodatno zainteresovao za život i rad našeg velikog pretka.

Promocija knjige Borivoja Čalića *U sazežđu Orfelina* / Srpski dom u Vukovaru / 1. 3. 2024.

CIJENA: 20 KN / 2,65 €

www.casopis.prosvjeta.net

Milanović

FOTOGRAFIJE: MARIO BEGANOVIĆ, ZAGREB 2024.

AVTOPH

DRAGAN BABIĆ / GORAN BABIĆ / VLADAN BAJČETA / MUHAREM BAZDULJ / GORAN BORKOVIĆ
STANKO BUBALO / GORAN DAKIĆ / NENAD JOVANOVIĆ / DRAGO KEKANOVIĆ / SONJA LEBOŠ
NATALIJA LUDOŠKI / ĐORĐE MATIĆ / MILAN MICIĆ / GORAN MILAKOVIĆ / JOVANA MILOVANČEVIĆ
BOJAN MUNJIN / MILIVOJ NENIN / ĐORĐE NEŠIĆ / DUŠANKA POPOVIĆ-ĐOROFEJEVA / NENAD RIZVANOVIĆ
IGOR RUŽIĆ / VLADIMIR TABAŠEVIĆ / SINIŠA TATALOVIĆ / NIKOLA ŽIVANOVIĆ / VULE ŽURIĆ